Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

ÅBENRÅ
ENSTED
LØIT
Ø. LØGUM

Hefte 5 Åbenrå Provsti
A De nordlige Sogne

John W. Oldam: Provstioversigt 351 – Henry Petersen: Kirke og folk 1850-1920 353 – John W. Oldam: Åbenrå 371 – E Albinus-Jørgensen: Åbenrå frimenighed og Sct Jørgens kirke 396 – JWO og HP: Ensted sogn 400 – Jes M Holdt, JWO og HP: Løjt sogn 409 – JWO og HP: Øster Løgum sogn 422.

ÅRHUS 1980

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
Biolex = P Engelstoft: Dansk biografisk Leksikon
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
Kir Hdbg = Kirkelig Haandbog
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
PN = Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie I-IX
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer

egr = egregie (udmærkelse), l = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

ÅBENRÅ PROVSTI

Af JWO

Åbenrå provsti har gennem tiderne været udsat for flere geografiske forskydninger. Før 1850 hed det Åbenrå-Løgumkloster provsti og omfattede følgende pastorater: Brede, Løgumkloster, N Løgum, Bedsted, Hellevad-Egvad, Rise, Ø Løgum, Løjt, Åbenrå by, Hjordkær, Bjolderup og Varnæs. Derimod hørte Uge, Rinkenæs, Holbøl, Felsted og Ensted sogne (Lundtoft hrd) under Tønder provsti (P N bd IX B, s 1083 og særudg, s 233), og Kliplev, Kværs og Adsbøl-Gråsten var exempte, dvs direkte underlagt generalsuperintendentens administration. Bov sogn hørte under Flensborg provsti lige til genforeningen 1920.

Ved omlægningen i 1850 kom sognene i Lundtoft hrd under Åbenrå provsti, medens de 3 førstnævnte pastorater førtes til Tønder provsti. De exempte sogne Kliplev og Kværs tillagdes ligeledes Åbenrå, hvorimod Adsbøl-Gråsten overførtes til Sønderborg provsti. Nævnte pastorat blev dog efter 1864-krigen også henført til Åbenrå provsti. Denne udstrækning bevarede det herefter til genforeningen, hvor også Bov sogn kom til, og provstiet og amtet dækkede nu hinanden til omlægningen i 1970. 1/6 1973 udskiltes Bedsted sogn, der lagdes til Tønder provsti, men som vil blive behandlet her.

I 1970 var provstiets areal 790 km^2 med et indbyggertal på 53,355. Herfra er så gået Bedsted sogn på ca. 33 km^2 og 983 indb. Det er i landskabelig henseende meget afvekslende og forskelligartet. Østlandet er et bakket, frugtbart og relativt skovrigt morænelandskab, hvis højeste punkt er Knivsbjerg i Ø Løgum sogn (97 m), medens vestlandet glider over i den flade, sandede Tinglevslette, der er ret ensformig og skovfattig.

Administrativt omfatter provstiet 6 kommuner: Åbenrå kommune med den tidl. købstad, Ensted, Løjt og en del af Rise sogn, Rødekro kommune med Ø Løgum, Hellevad, Egvad, (det meste af) Rise og Hjordkær sogne, en del af Tinglev kommune med Bjolderup og Uge sogne, Lundtoft kommune med Kliplev, Felsted og Varnæs sogne, Gråsten kommune med Gråsten-Adsbøl, Kværs og Rinkenæs sogne og endelig Bov kommune med Bov og Holbøl sogne.

Menighedsråd 1965

	FDF	Fælles-liste	Kirkel fællesl	IM	Gr	Soc	LtMf	C	ty	borgerl fællesl	St Jørgens grup	up	
Åbenrå				2		4		2	3		4		valg
Løjt			5			3							
Ensted						3				4			
Hjordkær				2		2						3	
Rise				2		2		4					valg
Øster Løgum				2	11								
Bedsted				3			1	3					valg
Hellevad				3		2		2					
Egvad				1	2			3					valg
Bjolderup				2		1				4			valg
Uge			6										
Gråsten						6				8			
Adsbøl													
Rinkenæs						2						5	valg
Kværs				1	3	3							
Felsted	fællesl												
Kliplev				2	1	2						2	
Varnæs												7	
Bov	1			1		4				6			valg
Holbøl						3						4	
	1		11	21	17	37	1	14	3	22	4	21	

Kirkelig statistik

	Folketal	Kkg %	Altergæster								Mh	Fh	Mghh
	1970	1965	1922	%	1942	%	1957	%	1965	%		1965	
Åbenrå	15.196	god	703	16	1.294	12	3.265	30	4.138	33	1	1	
Den tyske del af menigheden			400	13	294	10	300	10	300	15			
Løjt	2.894	2	500	20	360	14	500	18	500	19	1		
Ensted	2.172	3	480	37	200	14	244	15	260	13		1	
Hjordkær	1.527	3-5	566	52	600	47	750	56	1.075	77	1	1	
Rise	3.154	3			900	38	1.110	41	1.090	34		1	
Øster Løgum	1.871	4-5	808	44	550	29	650	34				2	
Bedsted	986				662	79	1.600	196	1.000	105	1	1	
Hellevad	1.068	6	450	48					625	56			
Egvad	564	7	330	48					360	61		1	
Bjolderup	1.760	6	1.152	73	1.000	56	1.031	58	1.286	75	2	2	
Uge	623	4	200	34	210	29	250	35	216	35	1		
Gråsten	3.339	3	410	26	868	28	605	22	880	26	1		
Adsbøl		4	330	33			295	21					
Rinkenæs	2.024	4,4	300	20	450	26	1.000	54	1.000	52		1	
Kværs	1.096	3	475	42								1	
Felsted	2.212	3	850	41	450	19	794	33	690	30			
Kliplev	2.064											2	
Varnæs	1.325	5	609	39	225	16	1.158	82	1.642	125			
Bov	7.486	2	450	17	650	15	1.412	23	1.510	21	1	4	1
Holbøl	1.994	3	345	22	475	26	339	17	326	16		1	
	53.355		Gns	35	Gns	29	Gns	44	Gns	47	9	19	1

Kilder: Kirkelig Håndb 1923, 1943, 1959, 1967, Teol Stat 1975. Stat tabelværk 1975 II, Danmarks administrative inddeling 1970, 1975. Stat tabelværk 1978 VIII, registerfolketællingen 1976.

Provster

21/1 1850-28/5 57 cst **Jep Hansen,** se sp Hjordkær.

1857-64 Åbenrå provsti anneks til Sønderborg provsti.

9/4-1/7 64 **Bertel Petersen Godt,** se s 42 ff og sp Felsted.

26/7 1864-1/4 92 **Friedrich Gorrisen Göttig,** se sp Åbenrå.

25/7 1892-1/10 1908 **Ludwig Georg Jaques Reuter,** se sp Åbenrå.

20/3 1909-20/8 20 **Hans Peter Marcus Bade,** se sp Åbenrå tyske mgh.

3/5 1920-21/6 37 **Anton Marius Nielsen,** se sp Ensted.

11/10 1937-16/2 56 **Frode Beyer,** se sp Rinkenæs og s 68.

25/5 1956-1/12 76 **Peter Jørgen Petersen,** se sp Holbøl.

1/12 1976- **Niels Møller Sørensen,** se sp Kliplev.

KIRKE OG FOLK 1850-1919

Af Henry Petersen

Omkring Treårskrigen

Martsoprøret 1848 og den påfølgende besættelse af det slesvigske fastland medførte, at provst Rehhoff, Åbenrå, samme sommer blev superintendent for det danske kirkesprogsområde (APTh VII, s 354).

Han, der var af den harmske kirkeligtsindede retning og politisk blev slesvig-holstener, havde siden 1838 været en overmåde nidkær tilsynsmand i sit lille provsti, der ikke var identisk hverken med preussertidens eller det nuværende Åbenrå provsti.

De forvirrede forhold, en følge af krigslykkens vekslen, bevirkede vel, at han som visitator ikke nåede så vidt omkring som ønskeligt, men der findes dog i Åbenrå provstearkiv en del sogneberetninger, som glimtvis og spredt kaster lys over de kirkelige og politiske forhold under 1. slesvigske krig. Disse beretninger sammen med andre fra 1851 fremdrages her i et forsøg på at give et billede – det bliver særdeles mangelfuldt – af krigstiden og den nærmeste tid derefter.

I *Brede sogn* – langt mod vest, men dengang hørende til Åbenrå provsti – besvarede sp *N Ratenburg* (1845-74), slesvig-holstener af den kirkelige retning (han slap helskindet gennem udrensningen 1850), Rehhoffs spørgsmål om, hvilken indflydelse *det sidste års* politiske bevægelse havde haft på kirke og skole, således: »Hvor skadeligt dette års politiske forviklinger end måtte synes at have virket på sædeligheden, så sporer man dog i denne menighed ingen uheldig indflydelse på besøget i kirke og skole«. Han fandt ikke, at der var særlige forhold at henlede superintendentens opmærksomhed på.

Noget anderledes tegnede forholdene sig længere mod øst i *Bedsted sogn,* hvor *L C Schrader* var præst 1845-49. Han var en fremtrædende kirkeligtsindet slesvig-holstener, deltog med iver i tidens debat og undgik opgøret i 1850 ved i 1849 at blive Harms' efterfølger som archidiakon i Kiel (APTh VII, s 156 et passim).

Hans svar på det ovf refererede spørgsmål gik ud på, at for en ydre betragtning havde det sidste års politiske bevægelse haft ringe indflydelse på menighedslivet, om end kirkebesøget i sommeren 1848 til en tid tog betydeligt af. Siden da var det taget meget til, men havde vel næppe endnu nået niveauet fra før 1848. Altergangen havde derimod holdt sig nogenlunde konstant: 1845 med 854, 1846 med 836, 1847 med 826 og 1848 med 774 altergæster. Mghens sædelige tilstand var meget tilfredsstillende: siden 1845 var der kun døbt to »uægte« børn, og drik og spil var sjældne laster.

Derimod havde de politiske forhold virket fordærveligt på mghens indre liv eller snarere hjulpet »det i hjerterne frodigt voksende ugræs frem i dagens lys«, således at kritik blottet for kærlighed, ondskabsfulde domme, løgnagtighed, ildesindethed blev fremtrædende træk. Desuden havde sogneboerne ved flere lejligheder gjort sig bemærket ved passiv modstand mod den verdslige øvrighed. »Min virksomhed som sjælesørger har lidt stor skade ... den rette faste tillid til præsten har måttet vige for de politiske antipatier, således at det inderlige, hellige bånd mellem mig og menigheden allerede er stærkt på veje til at løsnes. Dette gælder naturligvis kun i almindelighed; der findes gudskelov også undtagelser«.

I *Bjolderup sogn* havde *C Prehn* efterfulgt sin far som sp. Også han var kirkeligtsindet slesvig-holstener med et mangesidet og nidkært arbejde i kirkens tjeneste, bl a havde han tilknytning til Christiansfeld og den derværende præst Roentgens arbejde for Bibelens udbredelse (APTh VII, s 43 et passim). Han blev afskediget i 1850.

Han beretter, at det sidste års politiske bevægelse kun havde haft den indflydelse, at kirken under den militære belægning havde været sparsommere besøgt end ellers, mens skolerne i Bolderslev og Alslev havde været beslaglagt *til andet formål.* »For øvrigt er menigheden forblevet rolig i det gamle spor, desuden har skolelærerne med undtagelse af læreren i Todsbøl forholdt sig roligt og passet deres embede med trofasthed«.

Pastor *O G Grauer* (se s 144) kom i 1848 som sp til *Hjordkær* fra diakonembedet i Læk og blev afsat i 1850. Hans beretning fra 1849 – mere opbyggelig end oplysende – karakteriserer ham klart som kirkeligtsindet.

Kirkegangen, havde han ladet sig fortælle, var lige så god som før hans tiltrædelse og dermed også på højde med frekvensen før »den politiske bevægelses udbrud«. Dog lod den meget tilbage at ønske, skønt det i denne henseende var gået bedre, »end man kunne forvente efter de omstændigheder, under hvilke jeg tiltrådte her«, hvormed hentydes til hans indsættelse efter *sp Jep Hansens* flugt.

I sognet havde han forefundet »lidt eller intet af en egentlig kirkelighed i evangelisk betydning«. Tværtimod syntes der i hele mghen med få undtagelser at herske en uevangelisk ånd. Han kunne dog ikke bedømme, om denne var en følge af den politiske bevægelse, eller om den tidligere havde været til stede i samme omfang. Så meget var dog sikkert, at Herrens nådige hensigt med krigen, ydmygelsen, endnu ikke var nået på stedet. Tværtimod syntes krigen hos mange at have frembragt mere halsstarrighed. Det gjaldt derfor navnlig om ved prædiken »at bane vejen til bod og til tro«.

Om *Riseprædikanten J A Wulff* (1821-56) kan der læses udførligere under Rise sogn. Han var vel nærmest rationalist, formentlig også moderat dansksindet. Alligevel klarede han den slesvig-

holstenske ensretning af embedsmandskorpset, og i 1850 var han den ene af de to præster blandt provstiets 14, der forblev i sit embede. Hans beretning til Rehhoff fra juli 1849 er skrevet på tysk, politisk set aldeles neutral – i modsætning til den tilsvarende efter den danske sejr.

Han oplyser, at gudstjenesten besøgtes regelmæssigt med undtagelse af den tid, »i hvilken krigen har hersket her«. Indkvarteringer og gennemmarch af tropper havde hindret mange i at søge kirken. Desuden bevirkede mangel på arbejdskraft, at kirkebesøget ikke lå på sin tidligere højde, i øvrigt også, at det gik mådeligt med katekisationerne, idet forældrene lod børnene gøre markarbejde. Mest påfaldende var nedgangen i tallet på altergæster: 1847 860, 1848 723. Varede krigen endnu længere ved, måtte det befrygtes, at denne tendens ville slå end mere igennem. »Krigen befordrer ikke Religiøsiteten og Sædeligheden«.

Som i Hjordkær træffer vi også i *Ø Løgum* en nyindsat kirkeligtsindet slesvig-holstener som sp – *L Paulsen*. Han afgav en beretning af helt usædvanlig længde, men temmelig fattig på kendsgerninger. Den beskæftiger sig overvejende med sognets skolevæsen, som Paulsen havde visiteret flittigt, måske fordi han i de fire lærere fandt eller troede at finde politiske og religiøse meningsfæller.

Om dem alle siges, at de, så vidt sp kunne skønne, var opfyldt og gennemtrængt af sand kristendom, altså var af samme teologiske observans som han. Man turde derfor love sig god indflydelse fra deres side på både den nutidige og fremtidige tilstand i sognet – og det ikke alene i kirkelig henseende: »Samtidig tror jeg ikke at måtte lade uomtalt, at de alle forstår tiden i dens politiske spørgsmål og godt og klart indser den slesvig-holstenske sags ret og betydningsfuldheden deraf, ikke alene i henseende til den fremtidige udformning af vore statslige, men lige så vel af vore kirkelige forhold. Dette er i denne tid i hvert fald ikke uden betydning og kan ikke være uden indflydelse, selv om skolelærerne lige så vel som præsten ser sig nødsaget til at gå frem med klog forsigtighed«.

Især i de tre af sognets skoler var lærernes tag på undervisningen et sådant, at børnenes opmærksomhed i religionstimerne »delvis hæver sig til andagt«. I disse skoler (Løgum, Haverslund og Hjarup) havde tidens politiske røre endnu ikke påvirket sindene således, »at skaden var stærkt fremtrædende« – dog var den umiskendelig; andet var heller ikke at forvente, »når kommunerne af tidsånden lader sig forlede til at betragte alt, hvad der angår skolen, med større letfærdighed, når forældre, hengivne til de politiske interesser og ophidsede af den almindelige bevægelse, bekymrer sig mindre om, at børnene holdes regelmæssigt til skole, og beholder dem hjemme, så snart der blot foreligger en eller anden tilsyneladende grund dertil ...«.

Dog sporedes i de nævnte tre skoledistrikter ikke åbenlys politisk inspireret modstand mod lærerne, og det var måske heller ikke muligt her at fastslå en umiddelbar skadelig indflydelse af politisk art. Det måtte antages, at folk ville forholde sig roligt her, også hvis slesvig-holstenerne sejrede (beretningen er skrevet en månedstid før Fredericiaslaget).

Anderledes lå landet i *Genner*. Skolen der havde sp besøgt oftere end de andre i den hensigt at støtte læreren og hæve skolens niveau, men resultatet havde hidtil været kummerligt. Læreren manglede især ydre format, men også visse karaktertræk kunne måske bidrage til, at det i denne skole ikke stod så godt til som i de andre, og så nyttede jo hans indiskutable fromhed, begavelse og trofasthed ikke så meget. Hertil kom äussere Ubelstände: i Genner var sympatien for Danmark blevet til et fast dansk sindelag, og dette øvede den skadeligste indflydelse i kirke og skole. Ikke blot var manglerne i de andre skoledistrikter mere fremtrædende i Genner, men tillige opslugtes interessen for skolen i den grad af politikken, at der kun blev lidt tilbage til pædagogiske anliggender. Ja, så galt var det, at de fædrelandssindede (= slesvig-holstenerne) og læreren i børnenes nærvær betegnedes som forrædere. »Derfor har det også kunnet ske i Genner, hvad man skulle tro var noget uhørt i landsbyskoler, at f eks de store drenge bandt bånd i de danske farver om livet og atter, da de på lærerens bud havde måttet fjerne dem, trak dem frem og brovtede med dem, da danskerne var i anmarch. Derfor forekommer det mig ej heller utroligt, hvad læreren selv har fortalt, at disse drenge havde haft til hensigt at slå lærerens vinduer ind, når danskerne rykkede frem, og kun afholdt sig derfra, fordi de var klare over, at sådant skete på forældrenes bekostning«.

De kirkelige forhold frembød ikke heller et lysteligt skue. De samme kræfter, som nedbrød skolen, var også kendelige i kirken og havde der den skadeligste indflydelse: »Jeg har jo dog selv med sorg erfaret, at den ringeste foranledning er stor nok til at tjene som undskyldning for, at Gudshuset ikke besøges, ja, jeg har endog gjort den sørgelige erfaring, at den kristelige trang selv på kirkens højeste festdage ikke har været stor nok til i det mindste at formå *dem* til kirkebesøg, som ikke hindredes af noget som helst«.

Og hertil kom – som følge af de politiske forhold – tvedragt landsbyerne imellem, selv familiesammenholdet brast under indtryk heraf.

Helt uden håb var sp dog ikke: kirken fyldtes atter, og der sporedes større trang til sakramentet.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1061, læg for 1849).

Efter opgøret

I *Bjolderup* havde sp nylig overtaget embedet og kunne derfor ikke give nogen dybtgående skildring af tilstandene i sognet. Han mente dog at kunne konstatere flittigere kirkebesøg, og at mghens sædelige og religiøse tilstand var en sådan, at han kun kunne være »meget tilfreds«

med kaldelsen dertil. Dåb og vielser foretoges kun i kirken.

Pastor M J Kjær (senere sp Rise, se der) var kommet godt over udrensningen og sad nu trygt i *Ensted.* Ikke underligt, at hans beretning er kort og umeddelsom. Bortset fra tallene på altergæster 1847-51 indeholder den intet af interesse.

Sp Mørk Hansen i *Felsted* opgiver antallet af altergangssøndage, og det ses heraf, at der under normale forhold i en stor landmgh har været altergang omtrent hveranden søndag i kirkeåret: 1847 på 23 søndage, 1848 og 1849 på hhv 13 og 11 søndage, dette som følge af krigsbegivenhederne, i 1850, da disse var trukket sydpå, kom man op på 20 altergangstjenester, i foråret 1851 på 13. Sp anslog folketallet til ca 2000. Det bemærkes, at »Oprøret og Krigen har havt en mærkelig (= mærkbar) Indflydelse på Altergangen ...«.

Mørk Hansen følte stærkt kontrasten mellem det kirkelige liv i det sønderjyske landsogn og i den tidligere virksomhed og skriver herom: »Den kirkelige Tilstand i Felsted Sogn kan ikke andet end tilfredsstille den Præst, som kommer herover fra Øerne; thi Menigheden er i det Hele troende og kirkelig. Kirkegangen er meget god, og den Sjælesørger, som vil gjøre sin Fligt, saavel ved Ordets Forkyndelse i Guds Huus som ved Sjælesorgen i Husene, navnlig hos Syge og Gamle, kan i Almindelighed vente Løn for sin Flid i den Maade, hvorpaa Ordet modtages«.

Om liturgien bemærkes, at der ikke læses indgangsbøn og ikke messes, og at præsten i stedet for kollekten holder fri morgenbøn, hvorefter epistelen læses. Der var katekisation på alle søndage uden altergang samt på onsdage i fasten, men her mødte kun skolebørn frem. Vielser i hjemmene var almindelige hos sognets velhavende, hjemmedåb forekom derimod kun sjældent. »Ligprædiken« var meget almindelig, og desuden forlangte »de mere Formuende« parentation, kaldet »udtale«, foretaget af præsten, inden et lig, der jo stod i hjemmet mellem dødsfald og begravelse, blev ført til kirken.

Fra *Hellevad-Egvad,* hvor der var nyudnævnt præst, foreligger en usigneret beretning, der kun meddeler antallet af altergæster 1847-51.

Pastor Petersen angav i sin – magre – indberetning, der mangler tal på altergæster, *Holbøl sogns* indbyggertal til 12-1300. Han nævner, at *Hjorts danske Børneven,* en læsebog, af hvilken man synes at have forventet ikke så lidt i national henseende, var blevet indført. Gudstjenestebesøget antages at have været som før krigen »ligesom ogsaa Deeltagelsen i Kirkens gode Ting«. Sp mente således ikke at have »Grund til at være utilfreds«.

I *Kliplev sogn,* der 1837-50 havde haft den kirkeligtsindede slesvig-holstener *H Grauer* som præst, kunne man ikke klage over kirkebesøget, men alligevel forekom »den kirkelige Sands« sp *H A Bay* at »være i sin Barndom«. Krigen måtte vel bære sin del af skylden herfor, »men vistnok mest den Splid, der her har været mellem [menigheden og] den forrige Sjælesørger paa Grund af hans fremtrædende politiske Tale- og Handlemaade«.

Over skolevæsenet hørtes »som vistnok fra de fleste Egne af Slesvig, stor Klage«. Krigen havde medført slendrian m h t skolebesøget, men man kunne håbe på forbedring, idet »den indførte »Balslevs Forklaringer« som Lærebog i Religionen, som ogsaa Indførelsen af »Hjorts danske Børneven« synes at virke vækkende baade paa Lærer og Discipel«.

Hvad kirken i Kliplev angik, da var den så rig (velsagtens efterslæt af dens status som senmiddelalderlig valfartskirke), at både den og prgen »underholdtes« af dens midler.

Fra *Løjt sogn* bemærkede *pastor Richelieu,* »at efterat Oprøret og Krigsurolighederne og de derved i Menigheden foraarsagede Spaltninger ogsaa havde faaet deres Indflydelse paa Forstyrrelsen af det kirkelige Liv, synes i denne Henseende en kjendelig Fremgang; Kirken fylder sig atter, og Communicanternes Antal, der ... var aftaget saare betydeligt (28.2% fra 1847 til 48, HP), er i bestandig Stigen.« Det kan tilføjes, at forårsaltergæsternes tal i 1851 var større end tallene fra de tre foregående år, men endnu under tallet fra foråret 1847.

Hjorts danske Børneven ville snart være til stede i tilstrækkeligt antal i skolerne, og Balslevs lærebog, der var blevet indført efter krigen, var allerede taget i brug i et antal af 200 eksemplarer.

Pastor O Binzer havde i efteråret 1851 endnu været ansat så kort tid i *Ø Løgum sogn,* at han ikke så sig i stand til at kunne bedømme mghens kirkelige liv, men kirkebesøget havde – med høsttiden som undtagelse – været godt. »De politiske Forhold have ikke lidet berørt denne Menighed; Følgerne spores endnu, men ville med Guds Hjælp efterhaanden tabe sig«. Der havde i foråret 1851 været et usædvanligt stort antal altergæster, relativt større end i 1847.

I *Kværs sogn* plagedes skolevæsenet af store forsømmelser i sommertiden. Des glædeligere var kirkevæsenets tilstand: »I Kirken sees enhver Søn- og Helligdag en ret talrig Forsamling, saa at nok den femte eller sjette Deel af Sognets Medlemmer er tilstede«. De fleste gik til alters to gange om året, i denne mindre landmenighed i 1847 ved 11 altergangsgudstjenester (1848 var der 12, 1849 12, 1850 13, forår 1851 8 altergange). Desuden var få, om nogen, hengivet til druk. Det måtte imidlertid beklages, at »den lavere Stand ... her ligerviis som andetsteds forsømmer Kirken og den offentlige Gudstjeneste«.

Krigens forstyrrelser af det kirkelige liv »har strax tabt sig, saasnart Landet og vor Menighed atter kunde glædes ved den offentlige Ro og Fred«.

Bondestanden i sognet betegnes som »meget agtværdig«, og skønt dens velstand var ganske betydelig, kendte den endnu ikke »stort til Overdaadighed i de huuslige og offentlige Forhold«.

I *Rise sogn* havde *pastor Wulff* siddet hele

krigsperioden igennem, skønt han som nævnt gjaldt for at være dansksindet. Han fandt det naturligt, at oprøret og den følgende krigstid havde haft en skadelig indflydelse på kirkebesøget: de mange troppers gennemmarch og ophold i sognet krævede beboernes nærvær i hjemmene, og rekvisitioner af transportmidler lige så ofte deres fravær derfra. »Det kan ei nægtes, at det religiøse Liv sank hos mange, imedens den religiøse Trang dog vedligeholdt sig hos de *fædrelandsk* og *dansksindede* Indbyggere«.

Dette, mente sp, erkendtes bedst ud fra de forskellige års lister over altergæster: i 1849, da der sluttedes våbenstilstand med Preussen, og fred syntes i sigte, var der endog flere altergæster end i 1847. Da freden imidlertid udeblev, gik kirkebesøget atter tilbage og dermed altergæsternes antal. Begge var nu atter i tiltagen.

En hindring for kirkegangen var kirkestiens ringe tilstand mellem Hjarup og Brunde. Den havde gennem år givet folk – også konfirmander – undskyldning for at forsømme kirken.

Om sognets 4 lærere siges, at de er »brave og duelige Mænd«, der under krigen viste »roesværdig Fasthed mod Konge og Folket«. – *Hjorts danske Børneven* var blevet indført i skolerne. Sangen i kirken havde forhen ikke været den bedste – de hidtidige lærere havde manglet sangbegavelse. Noget havde det hjulpet, da præsteparret i 1846 havde skænket kirken et orgel, og nu var der blevet ansat en *lærer Randlev,* der både kunne synge og spille.

Fra *Rinkenæs* – et sogn med tysk præg – meldte pastor *Wernich,* at kirkebesøget var »i det Hele taget kun temmelig godt, langtfra ikke saa godt, som for 5-7 år tilbage (da den senere generalsuperintendent Bertel Godt, født i sognet, var dets præst, HP), hvilket blandt andet kan sees af de i hiin Tid og i disse Aar indsamlede Tavlepenges Forhold«. Krigens forstyrrende indflydelse herpå var endnu mærkbar, og af de tysksindede kom kun få til kirke og alters – de ivrigste udeblev aldeles. Også børnenes kirkegang var meget dårlig: trods præstens tilsigelser måtte katekisationerne undertiden aflyses, fordi ingen børn var mødt.

I mange hjem i sognet fandt der privat opbyggelse sted, især om søndagen, hvorved muligvis en ældre tradition genoptoges (APTh VII, s 135).

Uge sogn – i lige grad præget af gammelslesvigsk nedarvet kirkelighed og de sidste to decenniers nykirkelighed, repræsenteret 1838-46 ved *sp Fr Petersen* (APTh VII, s 134 f) – slap trods den strategisk udsatte beliggenhed nær Hærvejen gennem krigsårene uden skader på kirkelivet, så vidt sådant kan måles på deltagelse i altergangen. Denne var noget nær konstant (ca 115%) 1847-50 og lå også – efter tallene fra forårsaltergangen 1851 at dømme – på samme niveau i dette år.

Sp Hoecks (1846-64) beretning bestyrker statistikkens udsagn: »... saa er den indvortes usynlige Kirke hos os ... blevet vedligeholdt, hvor den var, og opbygget hvor den ikke var ved Guds Ords Prædiken ... og Catechisation ... hver Søndag ..., naar der ingen betydelig Hindring var i Veien. Kirkebesøget (deraf kan Menigheden rose sig) har ikke som paa mange andre Steder taget af, og Sind og Sands for Christenkundskab og Underviisning har den bevaret under alle Uroligheder, end ikke Confitenternes (= altergæsternes) antal have meget varieret i de sidste omtalte Aar«.

Varnæspræsten Roth angiver sognets indbyggertal til 16-1800, antagelig alt for højt, eftersom det ved folketællingen i 1855 var 1396.

I dette sogn, der ligger meget nær de senere krigsoperationers centrum i 1848 på Sundeved, havde disse grebet stærkt ind i det kirkelige liv (se statistikken over altergæster). Således havde der i foråret 1848 kun været 42 til alters, og året efter havde der overhovedet ikke været forårsaltergang som følge af krigen. Det tilføjes, at »de fleste Confitenter gaae til Alters 2 Gange aarlig«.

Kirkebesøget betegnes som særdeles tilfredsstillende »ifølge god gammel Skik, [som] kun blev afbrudt af Krigsbegivenhederne«. Der læstes ind- og udgangsbøn ved degnen, og Forordnet Alterbog for Danmark benyttedes ved alle gudstjenester og »geistlige Forretninger«. Ægidius' Varnæssalmebog var fremdeles i brug, og vel kunne der på den være en del at udsætte, men når man lærte den nøjere at kende, forekom den »langtfra ... saa daarlig, som f Ex Pastor Helveg engang har omtalt den i »Dansk Kirketidende«, og det vilde vække en uhyre Misfornøielse, om en ny skulde indføres«.

Der var prædiken med katekisation på fasteonsdage, men her kom sædvanligvis kun få voksne.

Sp omtaler nogle gamle skikke i forbindelse med de kirkelige handlinger, men dokumentet er en del beskadiget af musegnav og fugt, så læsemåden ikke altid er helt sikker. Kirkegangskoner indlodes *altid* med bøn og tale i dåbshuset(?). Fandt ligbegængelse sted en søndag, begravedes liget før gudstjenesten, hvorefter følget med præst og degn gik syngende ind i kirken. Prædikenen blev – og det kunne have sine vanskeligheder – ved sådanne lejligheder til en ligtale(?). Også på søgnedage gik man, efter at begravelsen havde fundet sted, ind i kirken, hvor der holdtes prædiken eller en tale ...(?). Alle i følget ofrede en skilling, men »vedkommende Slægtning« ofrede honoraret.

Alle vielser var i Roths embedstid sket i kirken, og også her ofrede følget, mens honoraret betaltes af brudeparret.

Dåb fandt sted i kirken, kun i sygdomstilfælde i hjemmet. Konfirmanderne gik til alters umiddelbart efter konfirmationen, som det synes ved selve konfirmationsgudstjenesten.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1061, læg for 1851)

Gjorde krigen epoke?

I bd VII af *Vækkelsernes Frembrud i Danmark* kommer dr *A Pontoppidan Thyssen* til den konklusion, at den nationale opvågnen artede sig forskelligt i Haderslev provsti på den ene side og Åbenrå og Tønder provstier på den anden. Mod nord begyndte den nationale bondevækkelse at gøre sig gældende allerede o 1840, i landbefolkningen mod syd ikke før 1848, da den opdagede, »at den var på vej ind i et selvstændigt, tysk Slesvig-Holsten, ... Først da begyndte en bred reaktion mod den slesvig-holstenske politik« (s 303).

Mens således den nationale bevidsthed mod nord gennemgik en ret langvarig modningsproces, kan man med grund antage, at der i Åbenrå provsti, vel i hele det sydlige område, fandt en pludselig omsindelse sted.

Et spørgsmål, som forsøgsvis – tentativt, fordi kildematerialet ikke er fuldstændigt eller entydigt nok – skal søges besvaret, er: markerede den bratte nationale omsindelse sig tillige som et forfald i overleverede kirkelige sædvaner (som den årlige altergang) med langvarige og målelige følger, muligt begyndende som en reaktion mod den overvejende slesvig-holstensksindede gejstlighed, der i det hele blev siddende til udrensningen i 1850?

Før Rehhoff i sommeren 1849 drog ud på generalvisitats, tilsendte han præsterne et spørgeskema, hvis punkt 2 – allerede delvis refereret ovf – er værd at lægge mærke til i forsøget på at besvare det i nærværende afsnit stillede spørgsmål: Welcher Einfluss *die politische Bewegung des letzten Jahres* (fremhævet af HP) auf Kirche und Schule gehabt habe; und worauf sonst des Superintendenten Aufmerksamkeit zu richten wäre?

Det fremhævede udtryk understøtter tesen om den pludselige opvågnen. Rehhoff var fuldt ud klar over, at »noget« var dukket op, idet die politische Bewegung naturligvis betegner bevægelsen i retning af bevidst danskhed, som – det læses ud af ordene des letzten Jahres – ikke havde eksisteret før 1848.

På samme måde bekræfter de refererede præsteberetninger i det store og hele, at dette »noget« også havde vist sig rundtom i sognene, stærkest og bitrest vel *Schraders* fra *Bedsted*. Men heller ikke *L Paulsens* fra *Ø Løgum* lader tvivl tilbage om, at »noget« var hændet der, som gjorde sognet til et mindre behageligt opholdssted for en slesvig-holstener.

Underbygger samtidige kilder således tesen om den pludselige omsindelse, kan der i den nærmere eftertids hentes nogen støtte for den antagelse, at 1848 gjorde epoke i kirkelig henseende, at en sækulariseringsproces – forstået som befolkningens gliden bort fra nedarvet kirkelig skik – tog sit udgangspunkt omkring dette år.

Det er statistisk påvist (s 185 ff), at forsåvidt altergangen i *landsognene* angår, fandt skredet i nedarvet sædvane i Haderslev provsti først sted ca 1900, således at begivenhederne i 1848-50 og 1864 ikke kan siges at have været kirkeligt skelsættende. Hvor betydningsfulde end frimenighedsbevægelse og andre nationale manifestationer kan have været, så rokkede de ikke synderligt ved den nedarvede kirkelige adfærd, og besvarer end kilderne spørgsmålet *hvornår* i forbindelse med det endelige skifte, så giver de ikke noget entydigt, om overhovedet *noget* svar på spørgsmålet *hvorfor*.

I så henseende stiller materialet fra Åbenrå provstearkiv os noget gunstigere. Mens de »haderslevske« præster næppe omtaler året 1848 i deres beretninger, så går det atter og atter igen – retrospektivt fra slutningen af 60'erne – som en kirkehistorisk epoke i de »åbenråskes«.

Nedenfor bringes de mest udprægede eksempler, i hovedsagen på tysk, for at ikke en oversættelse skal bringe forstyrrende momenter ind.

Ø Løgumpræsten P Kier skriver til generalvisitatsen 1868, at den gamle kirkelige sædvane på det nærmeste er gået af brug siden 1848 og fortsætter: Während bis dahin jeder Hausvater jede 14 Tage selbst zur Kirche kam und an dem Tage, wo er nicht erschien, seine Dienstleute hinschickte, erscheinen jetzt z Th dieselben, die früher dieser(!) Sitte hatten, selten oder fast nie in der Kirche. Bei einigen Familien ist es übrigens noch so Gebrauch.

Eller sp *Mumsen, Løjt* (26/6 1868): Der Kirchenbesuch, wie er sich ... hier in Loit um dem Jahre(!) 1848 erfand, ist allerdings nicht wiederhergestellt worden.

28/6 1868 skrev *Hellevadpræsten Andresen* i forbindelse med en omtale af kirkebesøget: Die Gemeinden sind politischer Beeinflussung seit anno 1848 um so zugänglicher, als ihnen bei niedriger Bildung selbstständiges Urtheil fehlt und ohnehin Neigung zur Opposition gegen Alles und Jedes nicht fehlt.

Mest udførlig er pastor *Petersen, Holbøl* (7/7 1868): Wenn ich den jetztigen Kirchenbesuch mit dem von 1848 vergleiche, so hat sich unleugbar ein Rückschritt bemerklich gemacht. In den Kriegsjahren 1848-50 wurden Viele der Kirche entfremdet, der Materialismus machte sich mehr geltend, die jüngere Generation hat nicht den kirchlichen Sinn, den die ältere hatte, die politischen Verhältnisse haben sich noch geltend gemacht, indem mehrere Familien (welche starke dänische Sympathien haben) in der letzten Zeit die Kirche nicht so fleissig besuchen wie früher. ... In den früheren und noch im Anfange der 50ziger Jahren communicirten sehr viele Familien 2 Mal im Jahre; jetzt gehen die Meisten nur ein Mal im Jahre zu dem heiligen Abendmahl. Die Zahl der jährlichen Communicanten ist daher jetzt nicht so gross wie früher.

Vi vil herefter forsøge at belyse sagen statistisk. Der foreligger for årene 1847-51 beretninger, der angiver tallet på altergæster i 13 sydlige sogne (1850 dog kun 12 – Løjt mangler) med i alt 16634 indbyggere (1855).

Idet det anses som godtgjort, at 1848 blev omsindelsens år, bliver 1847 sidste »kirkelige nor-

malår« forud for Treårskrigen. Flg altergangsfrekvenser er beregnet med folketallet for 1855 som grundtal:

Tabel 1

Altergangsfrekvenser i 13 landsogne 1847-50

	1855 Indb.tal	1847	48	49	50	forår 51
Bedsted	595	826/138.8	774/130.1	699/117.5	733/123.2	395
Ensted	1285	1074/83.6	837/65.1	842/65.5	923/71.8	472
Felsted	1981	1601/80.8	826/41.7	870/43.9	1346/67.9	801
Hellevad-E	1443	1368/94.8	1017/70.5	1283/88.9	1168/80.9	660
Kliplev	1431	892/62.3	590/41.2	592/41.4	544/38.0	409
Løjt	2929	2458/83.9	1764/60.2	1859/63.5	–	945
Ø Løgum	1526	1409/92.3	1194/78.2	1124/73.7	1256/82.3	752
Kværs	908	818/90.1	587/64.6	549/60.5	684/75.3	363
Rise	1372	860/62.7	723/52.7	903/65.8	778/56.7	415
Rinkenæs	1325	675/50.9	288/21.7	400/30.2	444/33.5	298
Uge	443	525/118.5	511/115.3	505/114	512/115.6	261
Varnæs	1396	1248/89.4	652/46.7	626/44.8	1152/82.5	709
Sum	16634	13754	9763	10252	9540	6480
M =		82.69%	58.69%	61.63%	69.61%	77.91%

Fra 1851 foreligger kun tal på altergæster ved forårsaltergangen (6480 personer). Fordobles dette tal, har man et nogenlunde skøn over årets altergang. Herefter bliver frekvensen for dette år i de 13 sogne 77.91%, hvorfor den kan anses som værende svagt signifikant lavere (80% niveau) end i normalåret 1847.

I 1867, 20 år efter, var altergangsfrekvensen *i de 13 sogne* 65.66% (for alle provstiets landsogne 64.73%), hvilket taler for, at de præster så rigtigt, der i deres 1868-beretninger betragtede 1848 som et vendepunkt i Åbenrå provstis historie, det år, da gamle vaner gik i forfald, og sækulariseringen defineret som ovf tog sin begyndelse. Med en vis ret kan derfor det i overskriften til dette afsnit stillede spørgsmål besvares bekræftende.

En sammenligning med de reviderede tal for de 14(15) landsogne i Haderslev provsti (se ndf) vil vise, at sækulariseringen defineret ved altergangsfrekvensen i de 18 Åbenråsogne allerede i 1867 lå på et niveau, som i de nordlige sogne først passeredes engang mellem 1905 og 1911, at den skred jævnt fremad til 1905 (altid på et højere niveau end i de haderslevske landsogne), og at det store spring skete mellem 1905 og 1911 (ca 11%), lidt senere og mindre brat end i Haderslev provsti.

Kirkelig statistik 1864-1920

Inden det statistiske materiale underkastes en vurdering, skal flg bemærkninger gøres:

Mere indgående syssel med de enkelte præsteberetninger fra Vojens-Christiansfeld provsti har vist, at tallene for hjemmekommunioner *generelt er medregnet i de officielle statistikker.* For at en sammenligning mellem tallene fra dette provsti og fra Åbenrå provsti skal kunne foretages, er det nødvendigt at »rense« nogle af tallene i tabel 1, s. 186, dvs at subtrahere tallene for hjemmekommunioner i de pågældende kolonner (1900, 1915, 1919). Ændringerne er uden konsekvenser for konklusionerne s 185 ff og bringes i tabel 2.

I 1905 afviger præstens tal på altergæster i et sogn fra det officielle. Lægges hans beretning til grund, fås for nævnte år 10815 altergæster, M = 70.74%.

De officielle statistikker fra *provst Göttigs* tid udmærker sig ikke ved pålidelighed: han (eller hans medhjælpere) beherskede ikke additionens kunst til nogen høj grad af fuldkommenhed, endnu mindre procentberegningens. Forefundne fejl af den art er naturligvis rettet, men de styrker ikke just tilliden til de overleverede tal.

Sognenes indbyggertal er taget fra Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein (1868, 71, 75), og tallene for 1855 er brugt som grundtal for beregningerne 1847-51, hvorfor resultaterne i Tabel 1 ovf – som følge af stigende folketal (dette steg i landsognene med 5.53% 1855-60) – bliver noget for lave. Tilsvarende ligger tallene for 1867 antagelig noget for højt, fordi folketællingen af 1860 ligger til grund for dem. Under alle omstændigheder er præsternes opgivelser af befolkningstal i de gennemgåede beretninger så omtrentlige, at de officielle tal er at foretrække.

1867 er valgt som »basisår« for Åbenrå provstis vedkommende, da tal foreligger fra alle landsogne. Desuden ligger det i tid nær basisåret 1869 i den haderslevske statistik.

Tabel 2
Sammenligning af sækulariseringsprocessen målt ved altergangen i 14(15) landsogne i Haderslev og 18 landsogne i Åbenrå provsti.

	Haderslev provsti			Åbenrå provsti	
år	indbtal	alterg	M i %		M i %
1869	14561	12964	89.03	(1867)	64.73
1886	15514	14111	90.96		62.81
1900	14638	12666	86.53 x		60.28
1905	15289	10758	70.36 (evt 70.74)		54.81
1911	15891	9249	58.20		43.21
1915	16047	6894	42.96 x		38.08
1919	16035	6734	42.00 x		35.32

x = »rensede« tal

De kirkelige sædvaner i købstaden afveg i den grad fra de landlige, navnlig m h t alter- og (antagelig) kirkegang, at det vil være rimeligt at bringe den åbenråske statistik separat i

Tabel 3

	1867	1886	1900	1905	1911	1915	1919
Indbyggertal	6155	6610	6617	6937	7769	7769	7769
Altergæster	773	1616	1262	1299	1246	1155	910
Altergæster i %	12.56	24.45	19.07	18.73	16.04	14.87	11.71
Fødte			193	213	233	165	
Døbte i alt			198	208	221	174	
Døbte i privathjem			18	23	27	32	
Ægteskabsindg v Standesamt			61	53	59	25	76
Kirkelige vielser			62	52	54	22	69
Begrav m kirkl medvirk			136	121	144	129	
Begrav u kirkl medvirk			7	9	6	12	3
heraf udøbte børn u 1 år				1	3	1	
dødfødte børn			7	8	5	9	

I øvrigt vil enkelte statistiske forhold købstaden vedrørende blive taget op til drøftelse under det referat af beretningerne til generalvisitatser, som indsættes i John W Oldams afhandling om Åbenrå.

Nedenstående statistik (tabel 4) omfatter de 18 landsogne (16 pastorater), der sammen med Åbenrå by udgjorde Åbenrå provsti mellem 1864 og 1920.

Som historisk kildemateriale kan beretningerne til den lokale synode ikke i kvalitet måle sig med det tilsvarende fra Haderslev provsti, og der findes som nævnt et stort »hul« deri. Tidnød har hindret en supplerende gennemgang af beretningerne til general- og specialvisitatser, bortset fra årene 1868 og 1869.

Befolkningsgrundlag. Beretningerne fra 1860'erne indeholder i almindelighed kun tilnærmede folketal, og det synes ikke muligt ved hjælp af Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein at sammenstykke det for *alle* sognes vedkommende, hvorfor tallene fra tællingen 1860 er valgt som det sikreste grundlag for tabellens første kolonne (1867). Dette bevirker, at en sammenligning mellem udviklingen i Haderslev og Åbenrå provstier strengt taget først er mulig fra 1886 og fremefter.

Fra 1886 til 1900 faldt indbyggertallet som helhed i de 14 sogne (s 185 ff) 5.65%. Kun 4 sogne kunne notere fremgang, de øvrige 10 tilbagegang. I samme tidsrum steg befolkningstallet i de 18 landsogne mod syd som helhed 3.57%, kun i 4 sogne (Holbøl, Løjt, Kværs og Uge) var det svagt vigende. Mellem 1900 og 1905 tiltog befolkningen mod syd med i alt 2.38% (men sank i Bedsted, Ensted, Felsted, Kliplev og Rinkenæs), mod nord var der en fremgang på 4.45% (fald i 3 sogne).

Mellem 1905 og 1911 steg indbyggertallet i de haderslevske sogne med i alt 3.94% (fald, delvis ubetydelige, i 6 sogne), i de åbenråske med 6.53% (fald i Adsbøl-Gråsten, Bedsted og Rinkenæs – alle ubetydelige).

Med 1911 standser fremgangslinien i de 18 sogne, idet der i både 1915 og 1919 indtræder svage fald (hhv 0.40 og 0.19%), mens der i de 15

mod nord nærmest indtrådte stagnation (1911-15 + 0.98%, 1915-19 ÷ 0.07%).

I de nordlige sogne steg indbyggertallet mellem 1886 og 1919 med 521 (3.36%), men nåede aldrig niveauet i 1871. Mod syd var der i samme periode en fremgang på 2732 (12.30%), og folketallet i 1919 oversteg 1860-tallet med 2538 (11.33%). Kun i Bedsted, Ensted og Løjt var det lavere i 1919 end i 1860, hhv 6.68, 4.18 og 15.73%. I de resterende tegner det procentiske billede sig således (+ underforstået foran alle tal): Adsbøl-Gråsten 33.58, Bjolderup 41.04, Felsted 1.83, Hellevad-Egvad 20.31, Holbøl 4.72, Hjordkær 43.18, Kliplev 14.88, Ø Løgum

Tabel 4
Kirkeligheden målt efter altergangsfrekvens

	1867			1886			1900		
	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100
Adsbøl-Gst	1596	408	25.6	1761	713	40.5	2044	476	23.3
Bedsted	659	652	98.9	607	597	98.4	624	799	128.0
Bjolderup	1116	1439	128.9	1298	1499	115.5	1422	1426	100.3
Ensted	1339	615	45.9	1238	629	50.8	1241	642	51.7
Felsted	2023	1159	57.3	2083	1022	49.1	2099	964	45.9
Hellevad-E	1492	1262	84.6	1428	1198	83.9	1497	1379	92.1
Holbøl	1504	460	30.6	1455	317	21.8	1432	342	23.9
Hjordkær	785	768	97.8	882	767	87.0	979	708	72.3
Kliplev	1532	726	47.4	1364	754	55.3	1380	653	47.3
Løjt	3057	1863	60.9	2582	1343	52.0	2545	968	38.0
Ø Løgum	1574	1388	88.2	1554	1349	86.8	1645	1451	88.2
Kværs	987	602	61.0	941	653	69.4	920	759	82.5
Rise	1369	987	72.1	1603	1102	68.7	1744	1162	66.6
Rinkenæs	1344	495	36.8	1435	460	32.1	1442	579	40.2
Uge	597	567	95.0	658	444	67.5	628	604	96.2
Varnæs	1430	1110	77.6	1321	1104	83.6	1362	955	70.1
Total	22404	14501		22210	13951		23004	13867	
M =		64.73			62.81			60.28	
k =		0.29			0.37			0.29	

	1905			1911			1915			1919		
	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100	Indb	Alterg	pr 100
A-G	2135	531	24.9	2132	265	12.4	2132	396	18.6	2132	283	13.3
Bed	601	798	132.8	600	583	97.2	601	554	92.2	615	477	77.6
Bjo	1467	1137	77.5	1574	974	61.9	1574	807	51.3	1574	1196	76.0
Ens	1198	642	53.6	1283	323	25.2	1284	337	26.2	1283	266	20.7
Fel	2090	865	41.4	2150	988	46.0	2150	893	41.5	2060	731	35.5
H-E	1555	1108	71.3	1795	1050	58.5	1795	1055	58.8	1795	647	36.0
Hol	1435	538	37.5	1603	460	28.7	1575	345	21.9	1575	321	20.4
Hjo	1063	707	66.5	1124	637	56.7	1124	540	48.0	1124	583	51.9
Kli	1360	735	54.0	1760	669	38.0	1760	654	37.2	1760	616	35.0
Løj	2553	909	35.6	2573	860	33.4	2574	641	24.9	2576	610	23.7
Ø L	1648	1368	83.0	1762	1205	68.4	1749	929	53.1	1749	779	44.5
Kvæ	963	619	64.3	1063	633	59.5	1027	492	47.9	1027	493	48.0
Ris	1864	999	53.6	1869	725	38.8	1840	820	44.6	1840	725	39.4
Rin	1430	557	39.0	1428	396	27.7	1428	186	13.0	1456	212	14.6
Uge	660	473	71.7	690	319	46.2	692	251	36.3	692	233	33.7
Var	1529	922	60.3	1684	755	44.8	1684	616	36.6	1684	638	37.9
Total	23551	12908		25090	10842		24989	9516		24942	8810	
M =		54.81			43.21			38.08			35.32	
k =		0.42			0.49			0.56			0.45	

11.12, Kværs 4.05, Rise 34.40, Rinkenæs 15.91, Varnæs 17.76.

Det vil ses, at befolkningsudviklingen artede sig forskellig i de to grupper af landsogne: de sydlige undgik i det hele de voldsomme befolkningsreduktioner, som overgik adskillige af de haderslevske. Men de benyttede kilder giver ingen baggrund for en vurdering af de faktorer af national og/eller økonomisk art, der måtte ligge til grund for de divergerende udviklinger.

De vigtigste resultater af tabel 4 er allerede foruddiskonteret ovenfor. Det kan bemærkes, at Köllerperioden her, så lidt som i de haderslevske landsogne havde nævneværdig indflydelse på altergangsfrekvensen, men at det store fald i denne (ca 11% mellem 1905 og 1911) delvis er samtidigt med en stigende politisk spænding mellem dansk og tysk, men heller ikke det åbenråske kildemateriale giver noget som helst holdepunkt for, at den aftagende altergang skulle kunne tilskrives politiske årsager.

En sammenligning mellem k i de haderslevske og åbenråske sogne viser, at denne faktor i de første – bortset fra 1915 – ligger på et ret højt og stabilt, gennemgående jævnt aftagende niveau, mens den i de sidste er mere springende på et betydeligt lavere niveau. Dette betyder for det første, at samsvaret mellem befolkningstal og altergang er »løst«. *Adsbøl-Gråsten* havde i 1867 1596 indbyggere (nr 3) og 408 altergæster (nr 16). Her er samsvaret mellem de to tal meget ringe. *Bedsted* havde samme år 659 indbyggere (nr 15) og 652 altergæster (nr 10). Også her er samsvaret ringe, men i »modsat« retning. For det andet slutter vi af de ret varierende k-værdier, at altergangen var noget svingende i forhold til folketallet i samme sogn sammenlignet med de øvrige gennem det undersøgte tidsrum. I 1867 var Kliplev nr 5 m h t folketal, nr 9 m h t altergang. 1886 var de tilsvarende tal 9-9, 1900 10-11, 1905 11-9, 1911 7-8, 1915 6-6, 1919 6-7.

Man vil let kunne fortsætte denne undersøgelse ved at gå frem efter anvisningen s 188, 1. spalte.

Dåb og begravelse. I 1900 fødtes der i provstiet 885 børn (det antages i det flg, at dødfødte *ikke* er medregnet, men det fremgår ikke af den officielle statistik, der på flere punkter er uklar eller inkonsekvent), og der blev døbt 875. At »efterslæbet« på 10 næppe skyldtes, at dette antal børn ikke blev døbt, sluttes fra tallene fra de efter altergangskriteriet mest sækulariserede sogne Åbenrå og Holbøl, hvor der fødtes hhv 193 og 34 børn, mens dåbstallene var 198 og 37. Men i de flg år tog efterslæbet til: 1901 31, 1902 20, 1905 24, 1906 18. I 1911 var differencen kun 13, men i 1912 51. I 1915 oversteg antallet af dåbshandlinger fødselstallet med 6, i 1916 var efterslæbet 20, 1919 endog 58.

Afstanden mellem tallene på fødte og døbte er gennemgående en sådan, at det ikke kan udelukkes, at den landskirkelige dåbspraksis var i begyndende forfald.

Gamle begravelsesskikke ændredes i løbet af det første årti af det 20. årh. Skønt antallet af selvmord rapporteres i sogneberetningerne, forsvinder det ganske i de officielle statistikker i hvert fald frem til 1906 – selvmorderne forsvandt her i stilhed, som de gjorde det på kirkegårdene. Dødfødte børn og udøbte børn under 1 år blev ligeledes begravet i stilhed og som selvmorderne uden gejstlig bistand og klokkeklang.

I kolonne 1 ndf bringes antallet af begravelser med kirkelig medvirkning, i kolonne 2 begravelser uden sådan, i kolonne 3 begravelser uden kirkelig medvirkning af udøbte under 1 år og dødfødte (i parentes). Tallet på selvmordere må da antages at være identisk med differencen mellem kolonne 2 og 3.

	1	2	3
1900	536	23	3(16)
1901	504	21	3(17)
1902	542	18	1(16)
1905	496	13	2(10)
1906	472	15	2(9)

Hvis antallet af selvmord i de nævnte 5 år antages at have været 11, fandt samtlige »normale« begravelser sted med kirkelig medvirkning.

Fra 1911 kan statistikken opstilles som ndf, idet 1 giver antallet af »almindelige« kirkelige begravelser, 2 af kirkeligt begravede selvmordere, 3 af kirkeligt begravede dødfødte, 4 samtlige begravelser uden kirkelig medvirkning (med antallet af selvmord i parentes), 5 begravelser af udøbte under 1 år (dødfødte i parentes), 6 ligbrænding med kirkelig medvirkning.

	1	2	3	4	5	6
1911	515	3	2	20(1)	7(12)	–
1912	483	2	7	16(4)	1(10)	–
1915	462	7	7	22(1)	2(16)	1
1916	384	6	4	11	2(7)	–

Da notater ikke er taget for årene 1907-10, vides det ikke præcist, hvornår den ændrede, men vaklende kirkelige holdning til begravelse af visse kategorier af døde og til gejstlig medvirkning ved ligbrænding er slået igennem. Det er senest sket i 1911. Ændringen betyder imidlertid en delvis opgivelse af hidtidige kirkelige sædvaner og kan således betragtes som et moment i sækulariseringsprocessen.

Statistikken ovf synes at vise, at der i de 4 år fandt i alt 6 begravelser sted uden kirkelig medvirkning.

Det kan således fastslås, at det helt overvældende flertal af »almindelige« begravelser skete med kirkelig medvirkning.

Kirkedåb ctr hjemmedåb. Det samlede antal dåbshandlinger i landsognene angives foran skråstreg, antallet af hjemmedåb efter. 1900 677/463 (68.4%), 1905 717/515 (71.8%), 1911 739/532 (72.0%), 1915 545/390 (71.6%).

En sammenligning med de haderslevske sogne (s 188) viser, at hjemmedåb i de sydlige landsogne var relativt hyppigere end mod nord, men mens relationerne mellem de to dåbsformer i de åbenråske sogne var nogenlunde konstant, synes hjemmedåb i de haderslevske at have indtaget en stedse mere fremtrædende plads.

I Åbenrå var forholdet mellem de tilsvarende tal i de samme år som følger: 198/18 (9.1%), 208/23 (11.1%), 221/27 (12.2%), 174/32 (18.4%). Skønt relativt stigende spillede hjemmedåben i købstaden langtfra den samme rolle som på landet.

Borgerlig ægteforening og kirkelig vielse. Kolonne 1 giver antallet af ægteskaber indgået for Standesamt, kolonne 2 antallet af kirkelige vielser. (Procentsatser i parentes)

	Landsogne		Åbenrå	
	1	2	1	2
1899-1902	768	753(98.0)	203	201(99.0)
1900	202	197(97.5)	61	62(101.6)
1905	195	192(98.5)	53	52(98.1)
1911	195	188(96.4)	59	54(91.5)
1915	74	72(97.3)	25	22(88.0)
1919	260	253(97.3)	76	69(90.8)

På landet er procentsatserne noget nær konstante og meget høje: så godt som alle medlemmer af Landeskirche må antages at være blevet kirkeligt viet. I byen er satserne noget vigende, og det er muligt, at nogle få par tilhørende Landeskirche har nøjedes med ægteskabsindgåelse for Standesamt. Her – men ikke på landet – kan der muligvis spores en svag tendens til opgivelse af en kirkelig sædvane.

Deltagelsen i kirkelige valg. I kolonne 1 findes tallet af stemmeberettigede ved de kirkelige valg, i kolonne 2 antallet af afgivne stemmer. Tallene repræsenterer deltagelsen i det nærmest forudgående eller i samme år afholdte valg, i 1900 således valget i 1898. Den procentiske valgdeltagelse i de 14(15) nordlige sogne gives i kolonne 3.

	Landsogne		Haderslev provsti	Åbenrå	
	1	2	3	1	2
1900	3266	915(28.02)	18.92	721	78(10.82)
1905	3590	1230(34.26)	13.31	1077	26(2.41)
1911	3777	984(26.05)	10.36	1357	58(4.27)
1915	4096	977(23.85)	15.85	1432	579(40.43)
1919 x	3665	515(14.05)	10.46	1405	231(16.44)

x Tal mangler for Rinkenæs.

Valgdeltagelsen i de kirkelige valg lå i landsognene i Åbenrå provsti langt højere end i landsognene i Haderslev provsti, men var begge steder generelt faldende. I købstaden var den kirkepolitiske interesse stærkt svingende, gav sig – uvist af hvilken grund – det største udslag i 1915.

Kirkegang. Bortset fra krigsårene, fra hvilke der findes omfattende, vistnok lovbefalede tællinger af kirkegængerne, er der kun forefundet én officiel statistik vedr kirkegangen. Den skriver sig fra kirkeåret 1905/06, i hvilket 1905-synoden besluttede at lade foretage tælling over hele provstiet. Det skal bemærkes, at i Rinkenæs begyndte tællingerne først med pinsen 1906. Resultaterne gengives efter aftagende procentsatser. Grundtal er befolkningstal efter sidste folketæl-

ling. Egvad 14.5, Bjolderup 13.0, Kværs 12.0, Bedsted 11.6, Hellevad 10.7, Kliplev 10.5, Løjt 9.6, Uge 9.0, Felsted 8.5, Hjordkær 8.5, Ensted 8.0, Ø Løgum 8.0, Rise 7.0, Rinkenæs 7.0, Holbøl 6.8, Varnæs 6.5, Adsb-Gst 6.4, Åbenrå 5.1.

Altergangsprocenter 1878-1916

Åbenrå: 1878 17.71, 79 18.27, 80 14.33, 81 17.57, 82 23.24, 83 23.21, 84 26.78, 85 25.20, 87 24.43, 88 24.99, 89 21.09, 90 23.20, 91 28.21, 92 28.99, 93 23.33, 94 24.74, 95 21.36, 96 22.28, 97 21.48, 98 22.69, 99 22.71, 01 21.99, 02 19.89, 06 17.98, 12 17.83, 16 13.16.
Adsbøl-Gråsten: 1879 38.4, 80 37.6, 81 36.5, 82 38.7, 83 37.4, 84 37.8, 85 39.2, 87 38.8, 88 38.4, 89 35.5, 90 39.3, 91 37.3, 92 38.0, 93 36.6, 94 38.5, 95 37.5, 96 34.7, 97 31.0, 98 27.7, 99 27.0, 01 30.1, 02 25.8, 06 25.9, 16 17.3.
Bedsted: 1879 100.6, 80 102.3, 81 94.9, 82 93.4, 83 88.6, 84 87.4, 85 98.2, 87 102.8, 88 100.3, 89 101.2, 90 106.2, 91 98.1, 92 98.9, 93 100.0, 94 97.6, 95 101.0, 96 120.6, 97 124.4, 98 102.8, 99 117.9, 01 111.0, 02 111.7, 06 123.8, 16 105.0.
Bjolderup: 1879 125.3, 80 120.6, 81 115.2, 82 117.7, 83 121.3, 84 118.0, 85 117.7, 87 117.5, 88 117.7, 89 111.6, 90 110.5, 91 101.5, 92 105.0, 93 105.2, 94 105.9, 95 100.1, 96 100.9, 97 96.9, 98 102.9, 99 94.3, 01 100.5, 02 98.6, 06 82.9, 16 71.3.
Ensted: 1879 46.6, 80 50.2, 81 48.8, 82 46.5, 83 51.0, 84 50.3, 85 49.7, 87 47.7, 88 50.9, 89 51.1, 90 52.7, 91 52.9, 92 52.0, 93 50.0, 94 54.3, 95 52.0, 96 54.6, 97 52.7, 98 53.0, 99 56.0, 01 49.2, 02 50.1, 06 45.1, 16 28.2.
Felsted: 1879 46.1, 80 44.1, 81 39.0, 82 39.9, 83 42.9, 84 38.7, 85 45.1, 87 47.3, 88 46.9, 89 46.4, 90 45.6, 91 55.3, 92 51.2, 93 52.5, 94 54.6, 95 46.9, 96 47.4, 97 39.0, 98 53.9, 99 50.0, 01 45.9, 02 45.9, 06 48.9, 16 43.4.
Hellevad-Egvad: 1879 83.9, 80 83.5, 81 79.6, 82 84.2, 83 76.8, 84 81.5, 85 81.9, 87 81.9, 88 75.0, 89 74.9, 90 69.9, 91 79.4, 92 71.3, 93 61.9, 94 47.0, 95 79.3, 96 91.8, 97 96.7, 98 95.0, 99 89.8, 01 95.9, 02 82.7, 06 80.3, 16 57.2.
Holbøl: 1879 45.1, 80 51.0, 81 48.6, 82 26.4, 83 31.3, 84 31.6, 85 27.3, 87 42.5, 88 42.1, 89 46.8, 90 39.6, 91 44.1, 92 33.1, 93 47.9, 94 54.1, 95 46.6, 96 53.7, 97 52.6, 98 37.8, 99 58.9, 01 32.4, 02 33.3, 06 36.8, 16 19.9.
Hjordkær: 1879 93.1, 80 96.3, 81 99.0, 82 95.8, 83 101.6, 84 97.0, 85 93.8, 87 101.9, 88 102.3, 89 84.3, 90 95.7, 91 94.0, 92 90.9, 93 84.5, 94 91.4, 95 77.5, 96 76.2, 97 75.0, 98 74.9, 99 76.0, 01 64.0, 02 68.6, 06 70.6, 16 48.8.
Kliplev: 1879 47.6, 80 47.4, 81 52.4, 82 27.6, 83 45.6, 84 49.0, 85 59.9, 87 57.1, 88 58.0, 89 56.2, 90 54.0, 91 56.4, 92 54.5, 93 60.3, 94 57.5, 95 54.7, 96 50.2, 97 56.5, 98 54.9, 99 55.1, 01 47.3, 02 51.4, 06 44.2, 16 37.7.
Løjt: 1879 54.9, 80 60.9, 81 55.8, 82 54.5, 83 53.9, 84 49.2, 85 54.8, 87 51.0, 88 58.5, 89 50.1, 90 45.7, 91 45.6, 92 47.1, 93 42.7, 94 44.3, 95 48.6, 96 43.5, 97 35.7, 98 45.7, 99 40.0, 01 36.9, 02 36.1, 06 33.0, 16 22.0.
Ø Løgum: 1879 87.9, 80 92.8, 81 87.7, 82 83.6, 83 85.4, 84 85.8, 85 89.6, 87 84.3, 88 91.0, 89 85.5, 90 84.0, 91 90.1, 92 85.8, 93 83.4, 94 87.6, 95 82.5, 96 81.8, 97 88.8, 98 85.9, 99 89.5, 01 86.9, 02 87.8, 06 79.9, 16 51.2.
Kværs: 1879 72.1, 80 74.8, 81 73.5, 82 73.1, 83 72.9, 84 65.1, 85 71.4, 87 68.0, 88 69.8, 89 61.1, 90 67.0, 91 73.1, 92 63.3, 93 67.4, 94 69.5, 95 64.7, 96 62.5, 97 75.7, 98 79.2, 99 83.6, 01 75.8, 02 78.5, 06 69.5, 16 52.2.
Rise: 1879 63.4, 80 69.9, 81 66.5, 82 50.8, 83 63.1, 84 66.8, 85 68.1, 87 62.3, 88 65.5, 89 63.2, 90 63.3, 91 64.5, 92 59.5, 93 42.8, 94 36.0, 95 60.7, 96 70.3, 97 65.2, 98 61.2, 99 63.6, 01 61.4, 02 60.3, 06 55.7, 16 38.6.
Rinkenæs: 1879 50.9, 80 51.2, 81 45.8, 82 50.1, 83 44.6, 84 42.9, 85 43.3, 87 36.9, 88 36.7, 89 36.3, 90 36.6, 91 40.3, 92 42.1, 93 42.7, 94 41.1, 95 41.2, 96 41.6, 97 40.2, 98 42.5, 99 42.2, 01 39.4, 02 38.9, 06 21.1, 16 11.7.
Uge: 1879 80.3, 80 90.5, 81 88.1, 82 83.6, 83 80.1, 84 74.7, 85 76.4, 87 66.9, 88 67.3, 89 50.8, 90 59.8, 91 41.9, 92 80.8, 93 81.1, 94 95.8, 95 91.3, 96 88.4, 97 97.7, 98 96.6, 99 96.7, 01 87.3, 02 83.9, 06 66.3, 16 35.5.
Varnæs: 1879 68.3, 80 72.4, 81 81.6, 82 78.7, 83 84.3, 84 84.3, 85 87.7, 87 86.4, 88 89.7, 89 83.7, 90 83.4, 91 87.1, 92 88.1, 93 86.1, 94 87.3, 95 86.3, 96 87.3, 97 85.6, 98 84.6, 99 82.8, 01 72.7, 02 72.4, 06 57.9, 16 39.3.

RIDS AF PROVSTIETS HISTORIE CA 1890-1909

Der er et stort »hul« i kildematerialet fra Åbenrå provsti: samtlige præsteberetninger fra tidsrummet 1891-1909 på nær to (fra 1894) er taget ud af provstearkivet. Det er ikke lykkedes at finde spor af dem – kun deres nedslag i de ekstrakter, der udfærdigedes på dansk og tysk af synodens danske og tyske sekretærer, synes bevaret. Nogle af disse er overleveret i trykt form, andre i håndskreven. Tilsammen udgør de en løbende kommentar til provstiets historie og giver indblik i det, der bevægede sindene på affattelsestidspunktet. Vi vil benytte disse sekundære kilder som grundlag for et rids af provstiets historie i det sidste decennium af det 19. og det første af det 20. århundrede, idet dog visse statistiske oplysninger samles i et afsnit for sig.

Nærværende skal altså betragtes som et supplement til den behandling af præsteberetningerne, der er givet med petit under de enkelte sogne.

Provstisynoden 1896

Gudtjenesteordningen var siden 1893 blevet ændret i retning af en rigere liturgi i sognene *Felsted, Hjordkær, Kliplev, Løjt, Kværs, Rise* og *Varnæs.*

Hvor *fastegudstjenester* efter gammel skik holdtes om formiddagen, var besøget af voksne ringe, men hvor man som i *Åbenrå, Gråsten, Hjordkær, Løjt* og *Rise* henlagde dem til aftentimerne, var det godt. Dette gjaldt også, hvor man som i *Kværs* og *Rise* holdt aftengudstjenester på andre tider af året.

Børnegudstjenester holdtes i *Åbenrå, Løjt, Kværs, Rinkenæs* og *Uge.*

Bibeltimer holdtes i *Åbenrå, Løjt, Ø Løgum, Rise, Rinkenæs* og *Varnæs.* Kun i købstaden var besøget ringe, ellers betegnes det som gut, zum Theil sehr gut.

Menighedsliv. Landesverein für innere Mission havde ikke ret kunnet udfolde nogen virksomhed i provstiet, fordi der Vereinsgeistliche ikke kunne dansk – en væsentlig mangel, må man nok

sige. I *Åbenrå* havde han dog holdt nogle foredrag. Hovedindtrykket fra dette provsti – soi fra Haderslev – er, at den tyske IM kun i ringe grad, rettere slet ikke, formåede at slå igennem som folkelig bevægelse. Dens virkeområde var og forblev i det hele begrænset til præste- og delvis lærerstanden.

Nordslesvigsk IM havde stationeret to missionærer i provstiet, en i *Bjolderup*, en i *Åbenrå*, men også sidstnævnte havde sin hovedvirksomhed i landsognene. I *Bjolderup* holdtes månedlige forsamlinger, og det var her lykkedes missionæren at få oprettet to små ungdomsforeninger, en Jünglings- og en Jungfrauenverein. Derimod var tilsvarende bestræbelser fra præsternes side i *Åbenrå* løbet ud i sandet.

I *Bedsted* var der ved missionærernes arbejde opstået en vækkelse (her var altergangsfrekvensen i 1900 128, i 1905 endog 132.8%), om hvilken synoden håbede, »at den vil lade sig lede i kirkelige baner«. Fra *Hellevad* berettedes om stigende missionerende virksomhed, og her som i *Ø Løgum* udbredte sendebudene kristelige skrifter.

I sidstnævnte sogn sørgede man tillige ved indsamling ved høstgudstjenesten for midler til anskaffelse af bibler til mindrebemidlede. I øvrigt var de fleste kirkeforstanderskaber medlemmer af Landsbibelselskabet.

Ydre mission. Kun fra *Ensted, Kliplev* og *Uge* var der intet at berette om denne side af kirkens arbejde. I *Åbenrå* virkede en *missionssyforening*, der samledes én gang pr måned og ydede 100 M om året til Breklum. Tillige fandtes der i byen en *missionslæsekreds*, hvis overskud tilfaldt betrængte missionsanstalter. Af særlige initiativer til missionens fremme nævnes en *basar* i *Bjolderup*, af hvis overskud Breklum og nordslesvigsk missionsforening hver fik 120 M, Christiansfeld 50 M, tillige en *missionsforening* i *Kværs*, hvis medlemmer ydede små månedlige bidrag til ydre mission. Endelig var der afholdt *missionsfester* med kollekter i flg kirker: *Bedsted, Bjolderup, Holbøl, Rise, Åbenrå* og *Varnæs*.

Gustav-Adolfforeningen. Der fandtes en Zweigverein i *Åbenrå*, hvorfra hovedforeningen havde fået 65 M. Fra Landsognene ydedes kun enkelte gaver fra *Kværs*. Det er åbenbart, at foreningen havde lige så ringe folkelig appel her som i Haderslev provsti.

Diakonissesagen. Til anstalten i Flensborg var der indgået gaver fra *Abenrå, Bjolderup, Løjt, Ø Løgum* og *Rise*. En husindsamling i *Åbenrå* havde indbragt ca 1000 M, og her var stationeret 4 diakonisser på sygehuset. Til deres underhold gav en årlig huskollekt o 800 M. I *Gråsten* var der på foranledning af prinsesse Feodora blevet ansat en diakonisse i mghsplejen. En Frauenverein med sp som formand sørgede for hendes underhold.

Frimenighederne. Gdr Callesen, Lerskov i *Ø Løgum* sogn, havde ladet sin datter, der – som sin forlovede – ikke var udtrådt af Landskirken, vi i hjemmet af den grundtvigske Sprecher Poulsen, Bovlund. Som følge heraf var Callesen blevet afsat fra sine poster som kirkeældste og medlem af synodaludvalget. I *Åbenrå* havde en fader – unter Durchbrechung der kirchlichen Ordnung – ladet sit barn døbe af en grundtvigsk Sprecher.

Fremdeles oplyses om grundtvigianerne, at de fra *Agerskov* sogn havde gjort forsøg på at trænge ind i *Hellevad sogn*, og at dette fremstød ikke var faldet så helt uheldigt ud.

Sektvæsen. Ni mgher (10 sogne) var uberørt af sekterisk virksomhed: *Adsbøl-Gråsten, Bedsted, Ensted, Felsted, Holbøl, Hjordkær, Løjt, Uge* og *Varnæs*. Men heller ikke i de øvrige sogne – *Hellevad* undtaget – frembød sekterne nogen trussel mod det kirkelige liv. I dette sogn havde Bornholmerne tidligere bredt sig sådan, at de havde bygget forsamlingshus. Det stod nu for det meste ubenyttet hen, og man sagde, at ejerne var tilbøjelige til at sælge det. I stedet havde nu grundtvigianerne trængt sig ind (se ovf).

Enkelte baptister fandtes i *Bjolderup, Kliplev, Ø Løgum, Kværs, Rise* og *Rinkenæs*. I *Åbenrå* var der en lille metodistmgh, hvis medlemmer dog fremdeles stod i Landskirken og i det hele havde en venlig indstilling til den.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, læg for 1896)

Provstisynoden 1897

I slutningen af den danske beretning følte synodaludvalget »Trang til endnu at sige et kort Ord angaaende Virksomheden af de Sendebud, som deels af den saakaldte Samfundsforening, deels af den nordslesvigske Forening for indre Mission blive udsendte især til de vestlige Sogne af vort Provsti«.

Man havde i Åbenrå forbudt Samfundsforeningens (Gemeinschaftsverein (?)) udsendinge at benytte det kirken tilhørende Lutherhus til deres forsamlinger, fordi de førte falsk lære, den angelsachsiske såkaldte fuldkommenhedslære, der i de samme år også voldte den danske IM og dens fører Vilh Beck stort besvær. Læren går i korthed ud på, at et kristenmenneske kan blive aldeles syndfrit. Således havde en missionær fra »Samfundsforeningen« privat givet udtryk for, at han ikke syndede mere og derfor heller ikke længere kunne bede 5. bøn i Fadervor for sig selv, i det højeste kun for andre. Iflg beretningen skulle »den falske og fordærvelige Fuldkommenhedslære« brede sig adskillige steder.

Ganske vist kunne man ikke forekaste nordslesvigsk IM falsk lære. »Alligevel kunne vi ikke undertrykke den Bekymring, at ved deres Maade, at virke paa, Spaltninger, som ere af det Onde, lettelig kunne blive baarne ind i Menighederne. ... Megen Viisdom hører der til, for der ... at finde den rette Vej ...«.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, læg for 1897)

Provstisynoden 1899

Der er ikke fundet nogen trykt beretning fra denne synode, men nogle punkter fremdrages fra den på dansk skrevne.

Missionærerne fra nordslesvigsk IM vedblev »nu som før« i fællesskab med adskillige præster at afholde velbesøgte forsamlinger. Skønt synoden fremdeles ikke formåede »at undertrykke vore i sidste Beretning udtalte Betænkeligheder med Hensyn til den Maade, hvorpaa disse Sendebud udøve deres Virksomhed«, så kunne den alligevel ikke »undlade at udtale ... Beklagelse over, at de ved Foreningens Tilskyndelse i Bedstedt og Bollerslev opførte Forsamlingshuse ere blevne lukkede ifølge den kongelige Regjerings Befaling. Vi troe, at denne Forholdsregel beroer paa en Fejltagelse og haabe derfor, at den snart vil blive tagen tilbage«. Det blev den (se 1901).

Man var nu midt i Köllertiden med dens chikane af alt, hvad der blot kunne *minde* om dansk nationalt arbejde, og skønt IM's topledelse ingenlunde kan betegnes som dansksindet, i det højeste som moderat tysk, kom også denne forening til at mærke germaniseringspolitikken.

Beretningen omtaler »de tvende bekjendte Disciplinarsager« mod præsterne *Paulsen,* Hellevad-Egvad, og *Zerlang,* Holbøl. »Heimdal«, der har været efterset, kender intet til sagen, der i øvrigt afsluttedes med en irettesættelse til de implicerede. Slet så let slap en menighedsrepræsentant fra Løjt ikke: han »blev ... afskediget af os for grov Pligtstridighed«, idet han havde ladet sig vi af en frimghspræst. Konsistoriet bekræftede efter anke synodaludvalgets afgørelse.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, læg for 1899)

Provstisynoden 1901

Iflg synodaludvalgets trykte beretning var gyldigheden af valget af 4 menighedsrepræsentanter i *Holbøl* blevet anfægtet, men af forstanderskabet blevet erklæret for gyldigt. Sagen blev indanket for synodaludvalget, der kasserede det »paa Grund af adskillige Formfeil«, og blev derefter af »adskillige Bosiddende« i sognet fulgt op af et andragende om afskedigelse af to kirkeældste, men synodaludvalget kunne ikke tage klagen til følge, da man ikke fandt, at der »forelaa Bevis for, at de Uregelmæssigheder, som vare forekomne ... vare foretagne i svigagtig Hensigt«.

Omvendt forholdt det sig ved valget af en menighedsrepræsentant i *Bedsted.* Her var valget blevet kasseret af kirkeforstanderskabet, men synodaludvalget fandt, at »det kun dreiede sig om en Feilskrift med Hensyn til et Navn«, mens der ikke kunne være tvivl om, »hvilken Person der var meent«, og erklærede derfor valget gyldigt.

Den under 1899 omtalte lukning af missionshusene i *Bedsted* og *Bolderslev* blev allerede hævet i juli s å, og de benyttedes nu atter til forsamlinger ved IM's udsendinge.

Fra *Bjolderup* berettedes, at IM's tilhængere flittigt besøgte kirken, mens det fra *Bedsted* forlød, at kun enkelte missionsfolk endnu søgte kirken, mens andre holdt sig helt borte fra den, »bortseet fra de Dage, paa hvilke de deeltage i den hellige Nadvere«.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, læg for 1901)

Provstisynoden 1903

Gudstjenesteordning. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning var nu indført i langt de fleste sogne, dog kun delvis i *Holbøl* og *Kliplev.* I *Bjolderup* »forløber Gudstjenesten endnu i de gamle simple Former« – og dette var, så vidt man vidste, også tilfældet i *Varnæs,* hvorfra beretning savnedes som følge af vakance.

Passionstjenester holdtes med forholdsvis godt besøg i de fleste sogne om aftenen, dels i kirker, dels i skoler.

Synodaludvalget fandt et vellykket forsøg med liturgiske aftengudstjenester på jule-, nytårs- og H1 Trekongersaften i *Løjt* efterlignelsesværdigt. De besøgtes af gnsn 250 personer (10% af indbyggertallet).

Børnegudstjenester i form af kirkekatekisationer i tilslutning til hovedtjenesten eller som særtjenester med liturgisk udformning afholdtes i *Åbenrå, Bedsted, Bjolderup, Holbøl, Løjt, Ø Løgum, Kværs, Rise, Rinkenæs* og *Uge* sogne, for det meste med ret godt besøg. I *Ø Løgum* samledes konfirmanderne 1 gang pr md i prg i sommerhalvåret. I *Hellevad* afholdtes på enkelte søndage forsamlinger i prg for yngre mghsmedlemmer. Særlige altergange for tidligere års konfirmander holdtes i *Åbenrå* og *Rinkenæs.*

Menighedsliv. Ydre mission nød »nu som før« størst yndest i mgherne. Kun i *Ensted, Felsted, Kværs* og *Rinkenæs* savnedes der interesse for sagen. Mange mgher holdt én eller flere missionsfester om året. De fleste kollekter og gaver gik til Breklum, men også nordslesvigsk missionsforening og Brødremghens mission nød understøttelse fra en del sogne. *Løjt* lå i spidsen m h t indsendte gaver, i gnsn 1100 M pr år. I *Åbenrå* og *Holbøl* var der missionssyforeninger, der arbejdede for hhv Breklum og nordslesvigsk missionsforening. Den i Åbenrå havde en gnsn årsindtægt på 200 M, men en bortlodning i 1902 havde desuden indbragt 750 M. I *Bjolderup* fandtes en lille missionshjælpeforening, og en var blevet oprettet i *Uge,* »men var der ikke af Varighed«. I *Rise* havde man »med god Nytte« opsat en missionsbøsse i kirken.

Gustav-Adolfforeningen. Kun i *Åbenrå* var der »en Sideforening« med indtægter på 50-60 M pr år.

Indre Mission. Landesverein für IM var »kun lidet bekjendt«. I *Åbenrå* holdtes foreningens månedsblade i flere eksemplarer, og der var rundt omkring blevet vakt nogen interesse for foreningen ved besøg af et par af dens præster. Herved indtegnedes der nogle medlemmer, især blandt lærere i landsognene. En foreningspræst havde virket i *Løjt* og *Hjordkær.*

Nordslesvigsk IM. Missionærer herfra holdt

forsamlinger i *Åbenrå, Adsbøl, Bedsted, Bjolderup, Hellevad, Holbøl, Løjt, Kværs, Rise* og *Uge,* »ogsaa naar deres Nærværelse ikke ønskes af Præsterne«. Fra *Bedsted* klagedes der fremdeles over, at IM's tilhængere »holde sig borte fra Kirken og kun tage Del i den hellige Nadvere«.

Pigeforeninger fandtes i *Løjt, Bedsted* og *Bjolderup,* i de to sidste sogne »kaldte til Live« af IM's missionærer. I *Åbenrå* og *Adsbøl* forsamledes de unge piger under ledelse af de dersteds stationerede diakonisser, og endelig var der i *Bjolderup* »en lille Ynglingeforening«.

Kirkeforstanderskaberne i *Åbenrå, Bjolderup, Ensted, Felsted, Hellevad, Hjordkær, Kliplev, Løjt, Ø Løgum* og *Uge var medlemmer af Landsbibelselskabet, og kristelige skrifter udbredtes desuden af nordslesvigsk IM og fra Christiansfeld.*

Af grundtvigske familier synes der at have været få. Beretningen omtaler kun 2 i *Hellevad,* 3 i *Ø Løgum* og et ikke nærmere opgivet antal i *Åbenrå.* Ingen af dem var udtrådt af Landskirken.

Dette gjaldt også *Bornholmerne,* der dog bortset fra nadverdeltagelse holdt sig borte fra Kirken. De havde stadig et missionshus i *Hellevad* (se 1896), der fremdeles var bevægelsens centrum. Her og i *Rise* fandtes de fleste tilhængere, i *Kliplev* var der kun nogle få. De drev propaganda ved uddeling af skrifter, men fremgangen syntes »meget ringe«.

Både grundtvigianere og Bornholmere omtales i beretningen under overskriften *Sektvæsen.* Af egentlige sekterere var der forbavsende få, i *Åbenrå* således et lille metodistsamfund, hvis størrelse var ubekendt, eftersom dets medlemmer *ikke* var udtrådt af Landskirken. I *Kværs* boede en enkelt metodistfamilie, der aldrig kom i kirken, men som deltog i IM's forsamlinger.

Baptistsamfundet var antagelig det største af dem, der havde afbrudt forbindelsen med kirken. Flest var der i *Rise* (18) og i *Bjolderup* (11). I *Åbenrå, Egvad, Kliplev, Ø Løgum, Kværs* og Rinkenæs havde sekten enkelte tilhængere, men som helhed syntes den at befinde sig i en statisk tilstand.

Det samme gjaldt *darbyisterne* (8 i *Rise* og enkelte i *Åbenrå* og *Kværs)* og *adventisterne,* der ganske vist i de senere år havde drevet propaganda i provstiet, men kun haft ringe fremgang. Sekten havde enkelte medlemmer i *Åbenrå, Løjt* og *Rise.*

Endelig havde *mormonerne* på det sidste haft rejsepræster fra USA i provstiet med »meget ringe Resultat«. I *Rise* var der 4, i *Uge* 2 tilhørende dette samfund, der næppe kan kaldes en kristen sekt.

Der kan efter ovst ikke være tvivl om, at *Rise* bar prisen som provstiets mest sekteriske sogn ved århundredets begyndelse.

De sociale tilstande angives at have været forholdsvis gunstige. Forskellen mellem fattig og rig gjorde sig kun lidt gældende, især da i landmgherne. Dog klagedes der fra *Løjt* over denne modsætning, som hævdedes at have en ugunstig indflydelse på det kirkelige og sædelige liv. Ellers noteres der i de fleste sogne »liden virkelig Fattigdom«. I nødstilfælde hjalp man sig gerne frem med sogneindsamlinger. Ved en enkelt sådan til fordel for nødlidende var der i *Hjordkær* indkommet 560 M. I *Bedsted* var der »kun 4 Personer, som ere hjemfaldne til den offentlige Fattigpleie«. I *Åbenrå* var der forholdsvis mere fattigdom end på landet, muligt som følge af indvandringen derfra – det var vanskeligt at få lønnende arbejde i købstaden om vinteren. Generelt var de sociale forhold altså af den beskaffenhed, at de ikke indvirkede skadeligt på det kirkelige og sædelige liv, men i sogne som *Rise* og *Rinkenæs* med en stærkt fluktuerende befolkning eller med storgårde var skadevirkningen af de sociale forhold umiskendelig. Over en sådan førtes der også klage fra *Holbøl.* Her var »de politiske Modsætninger« skadevolderen – antagelig en eufemisme for de nationale modsætninger.

Omsorgen for syge. I *Åbenrå arbejdede 2 flensborgdiakonisser i mghsplejen, mens 5 fra Kiel var ansat på kredssygehuset. I Løjt* var stationeret 2 diakonisser, der tillige gjorde tjeneste i *Ø Løgum, Hellevad, Egvad* og *Bedsted.* I *Rødekro* planlagdes en station, ligeledes med 2 søstre til betjening af sognene *Rise, Hjordkær* og *Bjolderup.* I sidstnævnte sogn og i *Åbenrå* cirkulerede indsamlingsbøger til fordel for diakonisseanstalten i Flensborg.

Fra synoderne 1905 og 1907 foreligger – bortset fra statistikkerne, der tages op til behandling andetsteds – intet af interesse. Præsteberetningerne til synoden 1909 dækker desuden årene 1903-08 og refereres under de enkelte sogne, hvortil henvises.

(Åbenrå provstearkiv, nr. 1054, læg for 1903)

Om sekter

En anmelder har anket over nogle delvis ukendte sektnavne, der uden forklaring forekommer i teksten. Anken er berettiget, for så vidt angår samfund, der ikke mere virker i Danmark, og her skal da gives en beskrivelse af i hvert fald et par af de vigtigste.

For det første, hvad er en sekt? I Lande som USA, hvor der ikke findes noget enkelt af staten anerkendt trossamfund, vil betegnelsen *sekt* for et givet religiøst samfund være uden mening, idet alle er lige og lige gode for loven. I lande som de skandinaviske eller England, hvor et enkelt trossamfund anerkendes af og evt understøttes af staten, vil en sekt være et kristent samfund, der ikke har en sådan præferencestilling, fordi den på et eller andet punkt – i lære eller ritus – ikke stemmer overens med »Statens Religion«, som man sagde i ældre tid. En sekt karakteriseres således ved en eller anden »specialitet«, en afvigelse i lære eller ritus, hvorved den adskiller sig – for nu at tage Danmark som eksempel – fra den evangelisk-lutherske folkekirke.

I vore dage, da der med et udtryk af den engelske forsker Owen Chadwick er et – næsten – »frit marked for meninger« inden for folkekirken, og flere »sekter« nyder statsanerkendelse i den forstand, at deres kirkelige handlinger (som ægteskabsindgåelse) har borgerlig

gyldighed, er betegnelsens indholdsfylde naturligvis reduceret, og den har i hvert fald delvis tabt det odium, som tidligere klæbede til den.

Ved en sekt forstås da her et religiøst samfund, der i »helstatstiden« enten helt eller delvis havde afbrudt forbindelsen med den slesvig-holstenske landskirke, eller som i perioden 1864-1920 skilte sig ud fra den preussiske Landeskirche.

Arnestedet for de fleste dissentierende bevægelser var de angelsachsiske lande, England først, senere USA, og det 19. århundrede blev sektdannelsernes klassiske tid med en opsplitning af kristne samfund, som vist intet tidsrum af tilsvarende længde kan opvise magen til. Et enkelt eksempel: den metodistiske frikirke opdeltes i henimod en halv snes fraktioner i tiden 1800-1850.

Baggrunden herfor var, at dissenters i England i århundredets første 2-3 decennier opnåede politisk og senere fuld borgerlig ligestilling med medlemmer af Church of England. Danmark fulgte efter i 1840'rne og 1850'erne, og også her formerede sekternes tal sig som ved knopskydning, især i Nordjylland. Heller ikke i tyskertidens Nordslesvig bevirkede dissens tab af borgerlige rettigheder, men alligevel blev – så vidt det kan skønnes – sekterernes antal ringe, måske, den fornemmelse får man, fordi dissens her snarere var politisk end religiøst suspekt. Fremfor alt gjaldt dette grundtvigianismen, der jo i og for sig ikke afveg fra Landeskirche i læren, men hvis tilhængere mistænktes for statslig illoyalitet.

En specialitet, hvorpå adskillige sekter grundedes i det 19. århundrede, var forventningen om Kristi snarlige genkomst, en forventning, der dengang som ofte før i kirkens historie næredes ved studium af Daniels bog og Johannesapokalypsen. Af sådanne apokalyptiske bevægelser kan nævnes *De katolsk-apostolske Menigheder, Syvende Dags Adventismen, Pinsebevægelsen* og af nu vistnok herhjemme »uddøde«, men i det tyske Nordslesvig virkende samfund *Darbyisterne eller Plymouthbrødrene.*

Så vidt vides, dannedes den første darbyistiske mgh i 1868 i Løjt (se der), men den bestod kun i ganske få år, opløstes ved stifterens død og en families udvandring til USA.

Sekten betegnes af kirkehistorikeren Jens Nørregaard som »yderliggaaende individualistisk«. Grundlæggeren var ireren *J N Darby* (1800-82), der efter et teologisk studium var blevet præst i den anglikanske kirke i 1826. Han forargedes imidlertid over dennes privilegerede stilling og verdslighed og færdedes mest i vakte kredse, hvor han kom i forbindelse med irvingianismen, en lære, der forkyndte Kristi snarlige genkomst. Også Darby blev grebet af forventning herom og trådte 1828 ud af statskirken. Hans mål blev nu at samle de sande troende af alle bekendelser om genkomstforventningen. Til dette arbejde inspireredes han yderligere ved kontakt med en ligesindet kreds i *Plymouth,* og 1831 begyndte han en rastløs virksomhed som vandreprædikant, der førte ham gennem Europa, Amerika og Australien. Noget stort samfund kom der ikke ud af hans møje, og yderligere splittedes bevægelsen – som de fleste apokalyptiske – i flere samfund med hver sin specialitet.

Karakteristisk for Darby og den tidlige darbyisme var modviljen mod enhver ydre kirkeordning: »Hver især skulde i religiøs Henseende staa isoleret og kun samles med »Brødre« i Smaaforeninger til Opbyggelse og Brødets Brydelse, men uden Kirkegudstjeneste, Symboler eller gejstligt Embede. Det skulde være en »Dagligstuekristendom« uden anden Teologi end den bogstaveligt forstaaede Bibel, fjernt fra Verden og al dens Besmittelse«.

Men – som det uvægerligt er gået op gennem kirkens historie – heller ikke darbyisterne formåede at føre intentionerne ud i livet: sekten organiseredes i kirkesamfund, omend af de små.

Darbyismen kom til Sønderjylland via Tyskland, og der dannedes smågrupper i flere sogne, t eks *Rise, Åbenrå* og *Haderslev.* I sidstnævnte by havde man til en tid en kirkesal (s 113).

(H Holmquist og J Nørregaard *Kristendommens Historie i Romantikkens, Liberalismens og Realismens Tidsalder,* I, s 177 ff)

Die Gemeinschaftsbewegung (på sønderjysk vistnok *Samfundsforeningen)* var i sin opståen, teologi og virkemåde et mere komplekst fænomen end darbyismen (som den i øvrigt påvirkedes af), snart i opposition til, snart i en vis form for samarbejde med den officielle kirke, i vor periode (ca 1900) på dårlig fod med Landeskirche i Sønderjylland. Skønt bevægelsen havde stor tilslutning i Tyskland, fængede den ikke synderligt i Nordslesvig.

Dens hovedinspiration var ældre tysk pietisme, gennemgående kirkevenlig, omend tilhængerne var tilbøjelige til dannelse af småkredse til fælles opbyggelse. Hertil kom – og til en tid i stadig stigende målestok – påvirkning fra engelsk-amerikanske vækkelsesbevægelser, især den såkaldte helliggørelsesteologi, der fik gennemgribende indflydelse i Tyskland. Det er klart, at jo mere radikalt helliggørelsen forkyndes, des mere nærliggende vil det være, at forkyndelsen ender med at fastslå fuldkommenheds- eller syndfrihedslæren. Dette skete i Gemeinschaftsbewegung omkring 1900, som det er sket på et vist stadium i de fleste vækkelsers historie – i dansk IM som nævnt ovf på samme tid. Det ligger i sagens natur, at syndfrihedslæren ikke alene må afvises af den officielle kirke, men også af de mere nøgterne fløje af vækkelsesbevægelserne. Det er lige så indlysende, at en vækkelsesbevægelse, når entusiasmen når sine højdepunkter, vil splittes i hinanden bekrigende lejre; thi lykkes det end folk at blive synden kvit, så lykkes det dem kun sjældent at blive af med ufordrageligheden.

I øvrigt synes fuldkommenhedslæren ikke på langt nær at have spillet den rolle i Sønderjylland, heller ikke i sønderjysk IM, som den til en tid gjorde det i den kongerigske IM.

(Kilde som ovf, II, s 106 ff. Endvidere kan henvises til Michael Neiiendam *Frikirker og Sekter,* hvor man finder solid oplysning om endnu virkende frikirker og sekter i Danmark)

Grundtvigske frimenigheders virke 1895-1917

18. marts 1904 udsendte Konsistoriet i Kiel en forordning om årlig registrering af de grundtvigske frimenigheders virksomhed med skæringsdato 23/3 1895. De første beretninger fra sperne indkom i 1904, og fra dette år frem til 1917 foreligger 193 beretninger, især dækkende den periode, i hvilken kampen mellem dansk og tysk i Nordslesvig nåede en i det 19. årh ukendt skarphed. Frimenighedernes stiftelse var i sig selv et led i denne kamp, i højere grad et udtryk for en politisk end for en religiøs reaktion. Nedenstående ekstrakt af de 193 dokumenter belyser derfor én side af nationalitetskampen, hvor stor folkelig tilslutning frimenighedsbevægelsen med centrer i Åbenrå, Sundeved og Bovlund havde.

Fra *Åbenrå* findes kun to dokumenter, et udateret (uden adressat), signeret af provst Bade og belysende frimghens virksomhed i 1912, det an-

det fra 1914 er formentlig udkast til en beretning fra samme provst til Konsistoriet. Det første – ganske kort – må antages at give tal fra Åbenrå by: 4 dåbshandlinger, 2 vielser og 1 begravelse. Det andet består i et udklip fra *Heimdal* (16/1 1914) og giver en oversigt over frimghernes samlede virksomhed i hele Nordslesvig i 1913:

	dåb	konfirm	vielser	begravelser
Haderslev	8	4	2	2
Åbenrå	6	0	2	1
Sundeved	18	3	3	3
Rødding	28	9	11	10
Bovlund	10	6	1	8
øvrige	21	7	5	4

(øvrige: Skærbæk, Vodder, Visby, Forballum)

Hertil føjer avisen en klage over, at tallene – skønt stigende fra år til år – dog er meget små og ikke står i et rimeligt forhold til den omfattende forkyndervirksomhed, frimgherne udfolder.

Til udklippet føjer Bade flg: I 1913 døbtes der ved Sprecher i byen 4, i Ensted og Løjt hver 1. Af konfirmationer var der 1 i Løjt (stemmer ikke med ovst), af vielser 2 i Ensted, af begravelser 1 i Åbenrå. Desuden havde en familie i Gråsten ladet sig betjene af Sprecher fra Sundeved, altså 2 begravelser (se ovf). Det fremhæves, at den ene af vielserne i Ensted foretoges for en Gemeinderepräsentant i Ensted, som derefter på sps råd udtrådte af kirkekollegiet.

At frimghsbevægelsen – beretningernes rigtighed forudsat – havde vundet så lidt terræn i 1913, var så meget des mere påfaldende, som Sprecher Rosendal ikke havde ladet det mangle på flid m h t rejsevirksomhed. Iflg sperne havde han fra tid til anden afholdt gottesdienstliche Versammlungen i *Bjolderup, Genner, Kværs* og *Varnæs,* alle dog – som det syntes – nur mässig besucht.

Adsbøl-Gråsten, 12 beretninger, hvoraf en fra 1904 tilkendegiver, at der ikke siden 23/3 1895 havde været foretaget embedshandlinger ved frimghspr. Først 1909- beretningen meddeler, at et barn fra Gråsten var blevet døbt i Nybøl af Sprecher. Sp vidste ikke med sikkerhed, om medlemmer af mghen deltog i frimghens nadver, men fandt det sandsynligt, at 2 familier fra Gråsten og Nybøl havde modtaget nadveren i frimghen. I 1910 blev 1 barn døbt i frimghen. 26/2 1913 rapporteres, at formentlig ingen i Adsbøl holdt sig til frimghen, men at en mejerikonsulents og en journalists familier i Gråsten gjorde det – de gik aldrig til kirke i Landeskirche. To søstre, modehandlere – hidtil ivrige tilhængere af IM og efter skismaet i 1912 helt på Tonnesens side – søgte nu til frimghens gudstjenester i Nybøl, men gik fremdeles til alters i slotskirken. Iflg en supplerende beretning (24/11 13) havde en frimghspr holdt tale i et hjem efter et dødsfald, og begravelsen var foregået i stilhed på kirkegården. Sp antog nu, at begge de ovennævnte familier nød nadveren i frimghen. Iflg 1914- beretningen var der nu kun én familie i Gråsten, der betjentes af frimghspr, og i 1915 meddeles det, at frimghens Prediger havde fungeret ved Besitzer (husejer(?)) Petersens kones begravelse, men sp var ikke klar over, om manden virkelig var udtrådt af landskirken.

Bedsted, 11 beretninger, men først i 1910 meldes om frimghsaktivitet i sognet, idet frimghspr Poulsen, Bovlund, 14/11 10 havde fungeret ved begravelsen af gdr Eskild Eskildsen. Kirkeklokkerne havde ikke ringet, og den vikarierende sp Johs Tonnesen havde ikke medvirket. Den afdøde var ikke udtrådt af landskirken. I 1912 meddeler sp Nic C Nielsen, at Eskildsens enke Catharine og hendes børn uden at have meldt sig ud af landskirken søgte frimghens gudstjenester i Bovlund og gik til alters der. Da en voksen datter, Meta, døde 15/8 12, blev NCN imidlertid indbudt til at foretage begravelsen. Også gdr Søren Andresen, Ø Terp, søgte gudstjeneste og nadver i Bovlund. I 1916 udførte frimghspr Poulsen en parentation (ligtale i hjemmet).

Bjolderup, 12 beretninger, ingen frimghsaktivitet mellem 1895 og 1904. I 1907 giftede en fra Sundeved tilflyttet gdr i Bolderslev sig med en bondedatter fra samme egn. Vielsen havde fundet sted i frimghens kirke i Nybøl. Manden var medlem af landskirken. 1913 meddeler sp, at frimghsbevægelsen så at sige ingen indflydelse havde i sognet. Der var dog familier, som af politiske grunde holdt sig fjernt fra landskirken. Frimghspr Rosendal var fra sommeren 1912 begyndt at tale i sognets danske forsamlingshus, og 3. juledag afholdt han julefest sst. Hans forsamlinger skulle være ret godt besøgt, men det, der trak folk til, fandt sp, var det politiske. I religiøs henseende, sagde folk, blev de ikke opbygget i forsamlingshuset. Frimghens forsøg på at trænge ind i sognet havde dog ikke hidtil skadet landskirkens gudstjenstlige liv. I 1914 kunne sp meddele, at der ikke fandtes medlemmer af frimghen i sognet, men at der vel var familier, der af og til besøgte frimghskirken i Åbenrå. Pastor Rosendal holdt fremdeles undertiden gudstjenstlige forsamlinger »søndag eftermiddag i det politiske forsamlingshus« i Bolderslev, men sp var ukendt med besøgets størrelse. Fra Hjordkær meddeltes

i 1915 af vikaren i Bjolderup, at landmand Jørgen Clausen, Bolderslev, havde ladet sine tvillinger døbe af Rosendal.

Ensted (12 beretninger). I 1904 meddeles, at en forpagterfamilie, tilflyttet fra Sundeved, skulle have stærke sympatier for frimghen. Meddelelsen suppleres i 1905 med oplysningen om, at en forvalter også nærede grundtvigske sympatier og aldrig kom i kirken, mens forpagterfamilien lejlighedsvis deltog i den landskirkelige gudstjeneste og nød nadveren der. 1909 havde sp hørt (men han vidste intet sikkert), at flere deltog i frimghens gudstjenester, dog havde der ikke fundet frikirkelige embedshandlinger sted i sognet. I 1912 blev gdr Back, der stammede fra Skodborg, men nu boede i Sdr Hostrup, viet ved Sprecher til en gdrdatter fra Felsted. Et medlem af kirkekollegiet besøgte frimghens gudstjenester i Åbenrå. En beretning fra 1913 (28/2) fortæller, at familien Chr Hansen, Tinggård, Stubbæk, først fornylig havde sluttet sig til frimghen, formentlig af misfornøjelse med sp, mens familien Back ved grundtvigsk familietradition var knyttet til frimghen. Begge familier var Jungdänen, og ingen af dem deltog i det sognekirkelige liv, mens yderligere en familie, viet i frimghen, tog forholdsvis livlig del i dette. En supplerende beretning fra 1913 (27/11) meddeler, at gdr og Gemeinderepräsentant H Fr Hansen, Sdr Hostrup, havde ladet sig vi af Rosendal. Sp Roos havde opsøgt manden, foreholdt ham det utilbørlige i hans forhold og bedt ham frivilligt opgive sit mandat. Dette var sket. Iflg 1914-beretningen havde Rosendal i 1913 foretaget 2 vielser og 1 dåb i Ensted sogn (se ovf under Åbenrå 1914). Der var nu 3 familier tilknyttet frimghen, hvoraf fremdeles manden i den ene var Gemeindevertreter (i den anden fhv). Sp mener, at religiøse grunde til familiernes særstilling på ingen måde var til stede – den skyldtes udelukkende »partipolitiske«. Når der indførtes tyske gudstjenester i Ensted – og dette kunne kun være et tidsspørgsmål – kunne der forventes yderligere tilvækst til frimghsbevægelsen i sognet. Men også i så fald kunne religiøse motiver næppe komme i betragtning. Men der skete i denne henseende kun lidt: i 1917 berettes, at de sædvanlige 3 familier og en Gemeindevertreters kone holdt sig til frimghskirken i Åbenrå.

Felsted var efter de foreliggende 13 beretninger at dømme så godt som uberørt af frimghsbevægelsen. I 1912 henvises til gdr Backs (Ensted) ægteskab med en gdrdatter fra sognet, og i 1913 oplyses det, at den pågældende vielse var foretaget af Sprecher Eriksen, Stenderup, der foruden denne embedshandling i de foregående 7 år kun havde foretaget én dåb i sognet, alt i samme familie, der nu var flyttet til Varnæs.

De 9 beretninger fra *Hellevad-Egvad* antyder, at sognene på et tidligt tidspunkt havde haft kontakter med frimghsbevægelsen. De to beretninger fra 1904 (24/5 og 31/12) er ikke helt overensstemmende. Den sidste kunne tyde på, at sp ikke tidligt på året var så velorienteret, som han burde være. 24/5: i tiden 23/3 1895 til 31/12 1903 var der i sognene blevet udført 1 vielse og 4 dåbshandlinger ved Sprecher, der desuden sandsynligvis havde talt i hjemmet ved en begravelse i Hellevad. I 1904 var der vistnok blevet udført 1 dåb ved Sprecher i Egvad. Den senere beretning korrigerer til 5 dåbshandlinger i det nævnte tidsrum, men omtaler ikke nogen vielse. I 1899 var der udført en parentation ved Sprecher. Endelig var der i 1904 på ukendt tidspunkt blevet udført 1 dåb ved frimghspr. 2 familier deltog med sikkerhed, 2 sandsynligvis i frimghens nadver. Også fra 1905 har vi 2 beretninger, den første intetsigende, hvorimod den anden (5/12 05) meddeler, at der vistnok var blevet udført 1 dåb ved Frimghsprediger i Egvad. I den sidste beretning (9/1 12), der giver egentlige oplysninger, meddeler sp, at et barn i Egvad var blevet døbt af Frimghsprediger.

I *Holbøl* (13 beretninger) havde der ikke mellem 1895 og 1904 været udført embedshandlinger af frimghspr. I 1906 tilflyttede et nygift gdrpar, viet ved Sprecher, men ikke udtrådt af landskirken. Dets børns dåb kan følges gennem beretningerne (1909, 1912, 1915). I 1913 indsendtes ikke mindre end 3 beretninger, hvoraf kun én (26/2) indeholder noget af interesse, idet den antyder eksistensen af en vis grundtvigsk bevægelse i sognet. Gdrfamilien søgte stadig frimghen, men kom også hyppigt til gudstjeneste i sognekirken og havde endog skænket denne en gave. To andre familier var – så vidt sp vidste – i årets løb trådt helt tilbage fra frimghen: Die Freigemeindebewegung scheint allmälig(!) wieder ganz aus der Gemeinde Holebüll zu verschwinden.

Hjordkær. Kun 2 af 7 beretninger meddeler noget af interesse, i 1910, at der var foretaget 1 dåb ved Sprecher, i 1913, at det var en mejeristfamilie, der havde ladet den udføre, men at sp ikke var klar over, om familien holdt sig til grundtvigianernes gudstjeneste og nadver – den kom i hvert fald ikke i sognekirken. I øvrigt var der ro i sognet.

De 13 beretninger fra *Kliplev* viser, at sognet til 1910 havde været uden kontakt med frimghsbevægelsen. Men i 1911 rapporteres først (6/1) 1 vielse ved Frimghsprediger, senere (1/12) at der var tilflyttet 2 familier af frimghen. 19/11 s å holdt Eriksen, Stenderup, en gudstjeneste i stationskroen i Lundtofte. Sådanne skulle, havde sp hørt, herefter holdes regelmæssigt. I 1912 (? – beretningen udateret) angives de to familier fremdeles som tilhørende frimghen, men der havde ikke været foretaget embedshandlinger. 1913 får vi at vide, at familierne var blevet viet i frimghen, og det var ikke sp ukendt, at også enkelte andre familier søgte dennes gudstjenester, men 1915 siges det, at frimghen ikke havde arbejdet i sognet, og at ingen embedshandlinger havde fundet sted.

Fra *Løjt* sogn foreligger 14 beretninger, hvoraf den ene af de to fra 1904 fortæller, at gdr *Falle Hansen Lildholdts* 2. kone var datter af frimghspioneren Mads Jensen, Jegerup (s 313 og 315).

Deres 4 børn var i tiden 1895-1904 blevet døbt af Sprecher. Lildholdts familie, mente sp, var den eneste i sognet, der deltog i frimghens nadver. Endvidere var der blevet holdt parentation ved Sprecher i hjemmet hos en kvindelig selvmorder. 1905 berettes, at der var sket 1 dåb ved Sprecher, og at 2 familier »holdt sig« til frimghen. Om de også deltog i dens nadver, var sp ukendt. I 1906 var der både 1 dåb og en konfirmation i samme familie – det opgives ikke i hvilken. 1907 bragte 1 vielse og 1 dåb ved Sprecher, 1910 3, 1911 1 dåb. 1912 døde gdr Lildholdts kone i Åbenrå, og ved den der afholdte Leichenfeier talte en Sprecher, men han fungerede ikke ved begravelsen på Løjt kirkegård. 1913-beretningen meddeler, at de ovennævnte 2 familier (1905) deltog i frimghens nadver, men ikke i sognets kirkelige liv. Af en 3. familie, der søgte frimghen, deltog én person i den landskirkelige gudstjeneste. I øvrigt havde bevægelsen ikke haft fremgang, men sp påpegede, at den sidste tids kirkelige og politiske begivenheder havde skabt uro i mghen, og at det ikke kunne udelukkes, at frimghen ville drage fordel heraf. Dette skete dog ikke. Skønt den 1. 1914-beretning rapporterer 1 dåb og 1 konfirmation ved Sprecher i 1913, samstemmer den og årets beretning nr 2 i, at frimghen ingen fremgang havde haft. I 1914 havde der ikke fundet embedshandlinger sted ved Sprecher.

Også fra *Ø Løgum* findes der 14 beretninger. Sognet var relativt stærkt berørt af frimghsbevægelsen, i hvert fald efter antallet af embedshandlinger at dømme, fra 1895 til 1904 5 dåb, 4 vielser, 3 begravelser ved Sprecher. Sp kunne intet sikkert sige om grundtvigianernes deltagelse i frikirkens nadver, men kom i årenes løb til det resultat, at familierne Callesen, Friis og L...(?) deltog deri. I 1904 døbtes to af Sprecher, 1905 1, 1906 2, 1907 1, 1909 2, 1910 1, 1911 1, hvortil kom en vielse. I 1913 rapporteres, at 4-5 familier deltog i frimghsbevægelsen, der dog ikke syntes at være i vækst. De grundtvigske familier tog efterhånden meget lidt del i sognekirkens liv, viste sig dog i den ved vielser og begravelser. Siden 1913 afholdtes der lejlighedsvis »såkaldte gudstjenester« ved Sprecher i forsamlingshuset i Genner. Den sidste dåb, beretningerne melder om, fandt sted i 1916.

Kværs sogn (14 beretninger) synes at have været uberørt af grundtvigianismen til omkring 1911. Hverken før eller efter dette år foretog frimghspræster embedshandlinger her. Men i 1913 (gentaget 1914) beretter sp, at der i ca 2 år havde været afholdt regelmæssige månedlige gudstjenester ved frimghsprediger Eriksen i det i Torsbøl 1906 opførte danske forsamlingshus. Herhen drog 2-3 familier af sognemghen, som imidlertid – om end kun sjældent – tog del i landskirkens gudstjenester, dog lod de deres kirkelige handlinger udføre her. Sp vidste ikke af, at noget mghsmedlem tog del i den grundtvigske nadver.

De 13 beretninger fra *Rise* viser, at sognet – trods naboskabet til Åbenrå – var så temmelig uberørt af frimghsbevægelsen. Der er således ikke noteret en eneste embedshandling, og først 1907-beretningen omtaler, at et enkelt mghsmedlem muligvis havde deltaget i frimghens nadver, mens det i 1909 formodes, at sådan deltagelse kan have fundet sted i enkelte tilfælde. I 1915 var sp bekendt med, at medlemmer af mghen søgte til Åbenrå, mens det i 1916 noteres, at frimghen havde mistet enhver indflydelse i sognet. Dog siges det i 1917, at en familie i Rise lejlighedsvis besøgte frimghens gudstjenester i Åbenrå.

Beretningerne fra *Rinkenæs* (13 i alt) tyder på, at sognet var helt uberørt af den grundtvigske bevægelse: der er ikke noteret embedshandlinger m v mellem 23/3 1895 og 1915, året for den sidste beretning. I 1913 meddelte sp, at han ikke var klar over, hvor mange familier fra Rinkenæs der deltog i de »christelige Møder« i Torsbøl i Kværs sogn, men at disse i tal og betydning stod tilbage for de politiske.

Fra *Uge* sogn er kun bevaret 5 beretninger fra årene 1904-11. De viser, at sognet – så langt kilderne rækker – var uberørt af frimghsbevægelsen. Sp noterer i 1911, at der skal have fundet en vielse sted ved Frimghsprediger i Ensted, men udtalelsen er i den grad kryptisk, at intet lader sig udlede af den.

Varnæs, hvorfra 13 beretninger er bevaret, blev sent berørt af frimghsbevægelsen: mellem 1895 og 1909 forrettedes ingen embedshandling af frimghspræst i sognet. Fra 1911 foreligger 2 beretninger, der begge omtaler dåb ved Sprecher, men muligvis drejer det sig om det samme barn. I beretningen af 28/11 1912 skrives, at et barn var blevet døbt i frimghen siden afgivelsen af den foregående beretning, 28/2 1913, at to familier i sognet »holdt sig« til frimghen i Stenderup. I den ene af disse var der i det sidste år blevet født 2 børn (antagelig de i 1911 og 12 omtalte), og de var begge blevet døbt af Eriksen, Stenderup. Rosendal fra Åbenrå holdt i en kafé en månedlig gudstjenstlig forsamling på søndag aftener. Deltagelsen var ikke stor, ansloges til 10-15 personer. 1914-beretningen konstaterer, at frimghsbevægelsen forsåvidt var taget til, som Rosendal nu *regelmæssigt* holdt ein sogenanntes »christeligt Møde« i den omtalte kafé, men deltagelsen var næppe stor. Det ser af 1915-beretningen ud, som om forsamlingerne ophørte med krigens udbrud, men notatet er ikke ganske klart. 1916-beretningen har imidlertid intet hverken om embedshandlinger eller forsamlinger, hvilket støtter en formodning om mødernes ophør omkring august 1914.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1050)

Litt: Åbenrå provstearkiv, nr 1045, 1046, 1050, 1052, 1053, 1054, 1055, 1061, 1062. Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43, La Åbenrå. Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein, årgangene 1868, 1871, 1875.

ÅBENRÅ

Af John W Oldam

Topografi

Areal 1711 ha.

Byen Åbenrå har sit navn, dels fra en længst forsvunden landsby, dels fra åen, der løber ud i fjorden, den senere mølleå.

Landsbyen hed Opnør iflg Valdemar Sejrs jordebog af 1231, der er den eneste kilde, hvori den nævnes, mens den endnu eksisterer. Den har aldrig kunnet stedfæstes med nøjagtighed, ligesom også tydningen af navnet har voldt store vanskeligheder. Efter den gængse fortolkning betyder det vist åben strand, selv om landsbyen sandsynligvis ikke lå direkte ved selve stranden, men på en bakke noget længere inde i landet.

Åbenrå betyder herefter: Den åbne strand ved åen eller åens udløb, et navn, der ikke leder tanken hen på nogen bebyggelse. Denne kan heller ikke tidsfæstes, men historikerne mener, at der er tale om et fiskerleje fra den tidlige middelalder, som bliver købstad i slutningen af 1100-tallet. Valdemar Sejr har sandsynligvis givet den lille by dens første privilegier.

Under borgerkrigen mellem hans sønner Erik Plovpenning og Abel blev Åbenrå indtaget af sidstnævntes tropper i 1247 og afbrændt. Den samme skæbne ramte formentlig den oprindelige landsby Opnør, der aldrig blev genopbygget. Det blev derimod købstaden Åbenrå, men der haves ingen oplysninger om den før 1335, da dens stadsret blev givet af hertug Valdemar (III af Danmark). Denne stadsret, der er skrevet på latin med spredte danske ord i teksten og indeholder 53 paragraffer, blev bekræftet mange gange senere, sidst af Chr III i 1533.

Der var store omskiftelser i byens fyrstelige tilhørsforhold århundrederne igennem. Indtil 1375 hørte den med korte afbrydelser under de sønderjyske hertuger af Abels slægt, men da denne uddøde i d å, kom den under de Schauenburgske grever. I slutningen af dronning Margrethe Is tid vendte byen imidlertid tilbage til kronen, og opførelsen af en ny borg, det nuværende Brundlund slot, blev påbegyndt. Under Erik af Pommern tabtes Åbenrå igen til de sønderjyske hertuger i 1430, og først fra 1460 var Chr I herre over området. Ved delingen af hertugdømmet Slesvig i 1544 tilfaldt staden den gottorpske del, og i de følgende århundreder lå byens overadministration stort set hos det hertugelige kancelli på Gottorp slot.

Slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet var en økonomisk stagnationsperiode for Åbenrå. Det gl fjordfiskeri var i aftagende, og også skibsfarten var dårligt stillet. Byen blev udsat for 2 store brande hhv 1576 og 1610. Den sidste ramte kirken og levnede kun 30 huse. Fra ca 1620 indtrådte en opgangsperiode, hvorunder der kom liv i handel og søfart, men opgangen standsede under de 3 fjendtlige besættelser 1627, 1644 og 1657. Først i årene 1660-1713 blomstrede erhvervslivet påny.

De vigtigste erhverv i denne periode var skibsfarten, og borgerne var kendt som dygtige skippere, der både sejlede til østersøhavnene og den fjerne ishavskyst. Desuden opstod der i slutningen af 1600-tallet et ret betydeligt skibsbyggeri i byen. Den store nordiske krig voldte i begyndelsen intet afbræk heri, da skibene kunne sejle under neutralt gottorpsk flag, men denne ret ophørte med den kongelige besættelse af Slesvig 1713, og tiderne blev da igen dårligere. 15/9 1721 aflagde byens øvrighed hyldest til den nye landsherre, den danske konge.

I de nærmeste år efter 1721 bedredes byens erhvervsliv, herunder særligt søfarten. 1748 var ikke mindre end 115 skibe hjemmehørende i Åbenrå, og byens befolkning var steget til 2701 indb. Der indtrådte imidlertid få år efter påny et omslag, der var forårsaget af Englands og Sveriges begunstigelser af deres egen søtransport, hvorved megen hidtil lønnende skibsfart blev udkonkurreret. Der kom derfor stagnation, der yderligere blev forstærket under krigen med England 1807-14. Åbenrå fik således ingen andel i den forudgående »florissante handelsperiode«.

Da den efter statsbankerotten følgende landbrugskrise var overstået, fik søfartsbyen atter en chance. 1847 var der indregistreret 47 skibe, og den gunstige udvikling fortsatte i årene mellem de slesvigske krige. Der grundlagdes fra 1830 flere nye skibsværfter; det største var Jørgen Bruhns på Kalø i Genner Bugt. Flere af de hjemvendte skippere havde tjent formuer, som blev anbragt bl a i ejendomme på Løjtland.

Samtidig begyndte også handelen at spille en rolle som erhverv. Over havnen indførtes jern og tømmer, der blev afsat i baglandet, ligesom stenkul og salt. En vigtig eksportvare var teglsten fra de mange teglbrænderier ved eller i nærheden af fjorden. Mindre industrivirksomheder, såsom sukkerkogerier, tobaksfabrikker og et kalkbrænderi kom imidlertid til. En ganske speciel virksomhed var Marcussens orgelfabrik, der blev grundlagt 1806. I 1819 oprettedes en sparekasse i byen.

I 1867 nåede indbyggertallet et foreløbigt toppunkt på 6155 indb, men i de følgende år sank det p g a den prøjsiske annektion, der forårsagede en del udvandring, og nåede i 1890 ned på 5361 (Trap 1967, s 850, landsogn m m ikke medregnet). Ved århundredskiftet var dette tab dog rigeligt opvejet. I 1870'erne ophørte byens storhedstid som søfartsby for stedse, idet dampskibene udkonkurrerede sejlskibene. De gamle skibsværfter måtte efterhånden indstille virksomheden; det sidste træskib blev bygget i 1882. Det var håbløst at forsøge på at gå over til oprettelse af jernskibsværfter, dertil var konkurren-

cen fra Flensborg for stærk. Åbenrå beholdt dog stadig en vis betydning som ind- og udførselshavn for grovvarer som kul, jern, tømmer, teglværksprodukter og korn.

Byens hovedforbindelser med omverdenen var hidtil gået ad søvejen, men i 1868 fik den en stikbane til hovedlinien. Hertil kom hhv 1898 og 1901 2 amtsbaner til hhv Gråsten og Løgumkloster. Samtidig etableredes faste dampskibsruter på fjorden og til Als og Sønderborg. Handelen blev byens vigtigste erhverv med oprettelse af en række nye engrosvirksomheder. I dag er erhvervsstrukturen dog så mangesidig, at ingen branche har dominans.

Åbenrå spillede en stor rolle som et af de væsentligste centrer for nationalitetskampen 1864-1920. Den danske bevægelse, der var kaldt til live af redaktør Fr Fischer, blev efter dennes død 1871 videreført af farver Bahnsen, tobaksfabrikant J P Junggreen, Jacob Michelsen m fl. 1880 stiftedes sprogforeningen, der i 1901 erhvervede restaurant Schweitzerhalle og omdannede den til en dansk forsamlingsbygning under navnet Folkehjem der blev udbygget 1910. I 1893 bosatte H P Hanssen sig i Åbenrå, hvor han købte det af bogtrykker H A Matzen etablerede dagblad Hejmdal.

Befolkningsforøgelsen fortsatte efter 1900, og ved genforeningen havde byen 8000 indb. Efter 1920 er den ved tilvandring vokset yderligere og tæller nu (1976) mellem 15000 og 16000 (Åbenrå sogn).

Nye kvarterer er stadigt kommet til, og gade- og vejnettet har fortsat måttet udvides. Amtsbanerne er forlængst nedlagt, mens moderne bilveje er anlagt. I den nyeste tid er veje navnlig blevet bygget for at lede den gennemgående trafik uden om byen. Hovedfærdselsårerne er hovedvej A 10 (Europavej E 3) og den i 1978 indviede motorvej til Frøslev. Åbenrå er ydermere centrum for et vidt forgrenet rutebilnet. En hel del nye virksomheder blev anlagt straks efter 1920, således åbnedes 1924 driften af Sønderjyllands Højspændingsværk, der senere er blevet stærkt udvidet.

Der blev også oprettet en række kulturinstitutioner efter genforeningen. Skolevæsenet omtales senere. Landsbiblioteket, der nu er centralbibliotek for Sønderjyllands amt, blev stiftet i 1921. Det flyttede i 1973 til en nybygning ved Folkehjem. Landsarkivet blev indviet i 1933 og udvidet i 1973. En ny teaterbygning opførtes i 1923. I 1956 åbnedes en stor teater- og forsamlingsbygning under navnet Sønderjyllandshallen. Museet, der er grundlagt i 1887 nærmest som et søfartsmuseum, rykkede ind i en ny bygning i 1937. Historisk Samfund for Sønderjylland, der bl a udgiver Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, stiftedes i 1922 og har sæde i Landsarkivet.

Den tidligere ret stærke tyskhed har været på stadig retur, jfr stemmetallene ndf. I den siddende kommunalbestyrelse, der har 21 medlemmer, indtager det tyske mindretal kun 1 plads. Byen er dog center for dets hovedorganisation *Bund deutscher Nordschleswiger, oprettet 1945. Den eneste avis, der nu udkommer i Åbenrå – og for øvrigt i hele Sønderjyllands amt – er mindretallets »Der Nordschleswiger«, som i 1946 afløste »Nordschleswigsche Zeitung«.*

Åbenrå købstadkommune blev ved omlægningen i 1970 forøget med Løjt og en del af Rise sognekommune (Åbenrå nord), samt med Ensted sognekommune (Åbenrå syd). Den gl kommune hedder nu Åbenrå midt. Storkommunen er nu det administrative centrum for det samtidigt oprettede Sønderjyllands amt. Her findes ydermere en særlig afdeling af Danmarks radio. (Radio syd, den syd- og sønderjyske regionalradio).

Bebyggelser De tidl bebyggelser i landdistriktet Lindsnakke med plejehjemmet »Strandbo« og Kolstrup er integreret i byen.

Gårde Kolstrupgd (tilh Åbenrå kommune), Teglgd, Peterslund, Nymølle, Bøgelund, Farversmølle, Vesterlund statsskovridergd, Fredenshøj teglværk, Jacob Michelsens gd (egnsmuseum for gl bondekultur).

Skove Jørgensgd skov, Nørreskov, Langbjerg, Vestmark, N Hesselmark, Møllekær, Hjelm, S Hesselmark, Sønderskov og en mindre del af Årup skov tilhører staten og administreres under Åbenrå skovdistr, som desforuden omfatter en mængde større og mindre skove og plantager i nabosognene.

Fredede oldtidsminder 23 høje, der alle ligger i statsskovene.

Under *den prøjsiske administration* hørte Kolstrup kommune først under Åbenrå herredsfogderi, men kom i 1889 i politimæssig henseende ind under købstaden. Kommunen blev indlemmet heri 1901.

Personregisterdistr Fra 1874 til 1889 udgjorde kommunerne Kolstrup, Jørgensgd, Møllekær og Nørreskov personregisterdistr Åbenrå Land. Derefter blev de indlemmet i Åbenrå personregisterdistr.

Stemmetal ved de flg tyske rigsdagsvalg 1867 516 da, 471 ty; 1886 225 da, 432 ty; 1912 456 da, 782 ty.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 2224 da, 2725 ty (tilrejsende 445 da, 899 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 1138 da, 986 ty, 516 s; 11/4 1924 1376 da, 997 ty, 1025 s; 16/11 1932 1388 da, 972 ty, 1756 s; 3/4 1939 4127 da, 1509 ty (s er nu og herefter optalt under da); 28/10 1947 5084 da, 827 ty; 14/5 1957 6126 da, 1049 ty; 23/1 1968 8105 da, 763 ty (Stat medd 1968,8). 29/1 1971 11673 da, 918 ty (Stat medd 1972,6). De sidste tal er imidlertid ikke sammenlignelige med de forrige p g a udvidelsen af Åbenrå kommune. Ved de flg valg opstillede Slesvigsk Parti ikke.

Den ældre sognepræsterække

-1519- **Peter Simpson.** Nævnes 17/5 1519.

1. 1526-ca 44 **Johannes Bruun,** f Salzwedel. 1526 sp Åbenrå, d her ca 44. Fader til adj min cum spe succ Åbenrå 61-80 Frederik Hansen B, d her 80, og adj min cum spe succ sst Johannes Hansen B, d her 82.

2. ca 1544-ca 49 **Hartvig Iversen Freese,** f Nordfrisland, ca 1544 sp Åbenrå, d her eller forfl ca 49. Hverken 1. eller 2. har kunnet prædike på dansk (Åbenrå I, s 144).

3. 1549-84 **Peter Generanus (Genner),** f Genner 1520, opt i Ry kloster, dim Flensborg, imm Wittenberg 36, 5/2 40 mag sst, g 1) 45 ... Fröschel. Fader: Sp Wittenberg, mag Sebastian F. G 2) Gjertrud Blume, f Wittenberg, d Åbenrå 14/11 96. 46 2. hofpr Had, ca 49 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, d Åbenrå 11/4 84. Fader (med 2) til 4. og sp Hamvorde Peter P G.

P G er formentlig den første sp i Åbenrå, der har kunnet tale dansk. Han har fået megen rosende omtale i tidligere skildringer af 1500-tallets Sønderjylland, men dette ry beror vistnok på senere sagndannelser. Han var iflg Aage Dahl overordentlig opfindsom til at skaffe sig legater, og rigelige understøttelser fra Chr III og hertugerne Hans den ældre og Adolf satte ham i stand til at studere i Wittenberg hos Luther selv og Melanchton.

Efter hans tiltræden så det i begyndelsen virkelig ud, som om han ville omsætte sin lærdom i praksis, og han fik også reformeret skolevæsenet efter de retningslinier, der var afstukket i den slesvig-holstenske kirkeordinans af 1542. Men han gik snart i stå, hvilket måske skyldtes sygdom og personlige skuffelser. Omkring 1560 blev hans stemme så svag, at han måtte holde adj. Hans litterære produktion indskrænker sig til en oversættelse til latin af de schmalkaldiske artikler i 1541. (Åbenrå I, s 144-145).

4. 1584-1624 **Johannes Petersen Generanus (Genner),** f Åbenrå 1559, dim Flemsborg, imm Wittenberg 80, imm Helmstädt 81, g 1) Ingeborg Lowsen, d Åbenrå 30/5 1602. G 2) sst 17/10 s å Metta Jacobsd Bruun, f Hjordkær ca 85, d Åbenrå 15/2 30. Forældre: Sp Hjordkær Jacob Andresen og Margaretha... 82 adj min cum spe succ Åbenrå, 11/4 84 sp her, 31/7 89 provst Åbenrå provsti, d Åbenrå 11/3 24. Fader (med 2) til sp Bjolderup Peter Johansen G. Svigerfader til 7.

Han efterlod sig håndskriftet Åbenrå Annales, men det indeholder hovedsageligt kun ganske almindelige data. Tilsyneladende var han mest interesseret i kirkebygningen og dennes inventar. (Åbenrå I, s 145-146).

5. -1625- **Eberhard Holländer,** f Flensborg, imm Rostock 1616, imm Wittenberg (?), 25 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, d her 21/3 s å.

6. 1625-30 **Johannes Paulsen Ancharius,** f Starup 1597. Forældre: Sp Starup-Grarup Paul Hansen A og Catharina Frederiksd. Imm Rostock 1618, imm Wittenberg 20, imm Kbh 16/4 23, g 25 enken efter 4, s å sp Åbenrå, 31/7 25 till provst Åbenrå provsti, d Åbenrå 12/2 30. Svigerfader til sp Ensted Johannes Iversen.

Aage Dahl fortæller, at han døde af pest, og at hans hustru derefter lagde sig i hans seng, hvorefter hun også døde af denne sygdom. De blev begravet samme dag, 17/2 30.

7. 1631-72 **Jørgen Valentinsen Hübschmann,** f Flensborg 1603. Fader: Skipper Flensborg Valentin H (?). Imm Rostock 23, g 16/10 31 Margaretha Hansd Generanus (Genner), f Åbenrå, d sst 86. 30 kantor Flensborg, 31 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, d Åbenrå 72. Fader til sp Ø Løgum Johann Jørgensen H og sp Uge Valentin Jørgensen H.

J V H er den første sp i Åbenrå, der haves fyldige oplysninger om og fra, eftersom han førte en meget detaljeret kirkebog. Han var en særdeles nidkær præst, der for hårdt frem mod den tids umoral og derfor bragte sig i modsætningsforhold til både diakon, kantor, verdslige myndigheder og byens borgere i øvrigt. Kampen mod sædernes forfald førtes såvel fra prædikestolen med navns nævnelse som under fire øjne ved sjælesørgergerningen i skriftestolen, hvortil kom, at han samtidig udøvede en streng kirketugt.

I 1635 fik han gennemført en anordning om skolevæsenet, hvorefter undervisningen kom i meget faste rammer, disciplinen blev indskærpet og skolepengene fikseret. Om denne, noget omstændelige, anordning fik sat bedre skik på dette gebet og på elevernes opførsel, er selvfølgelig en anden sag. Uenighed med både diakon Paul Johannis og kantor Christopher Meerkatz har nok ikke virket fremmende på skolevæsenets trivsel. Kantoren blev efter flere heftige sammenstød med provsten afskediget Mikkelsdag 1657, angiveligt fordi han førte et ugudeligt, forargeligt levned i frådseri og drukkenskab, med banden og sværgen, samtidig med, at han var en ærkeløgner og pralhans, der gjorde sin næste al den fortræd, han orkede, og øvede skadelig indflydelse på ungdommen i skolen! Hvor meget der er sandt heri, får stå hen, men i 1658 udgav J V H en endnu mere udførlig skoleinstruks. Endvidere havde han forsøgt at få indført konfirmationen, men uden held. Hans eftermæle blev imidlertid godt; det hedder om ham, at han passede ganske til sit navn.

Hans kirkebog blev et meget værdifuldt kildeskrift til byens og dens borgeres historie i midten af 1600-tallet. (Åbenrå I, s 147 ff, 157 ff, 195 f; C P, s 271).

8. 1672-84 **Troels (Trogillus) Jørgensen Arnkiel,** se 10.

9. 1684-89 **Johannes Davidsen Wildenheim,** f Kiel 20/3 1642. Forældre: Juveler Kiel David W og Maria Johansd Soliman af Hütten. Imm Wittenberg, g 23/10 77 Agneta Elisabeth Jarriens, d Slesvig by 17/10 96. 74 diakon Frederiksberg K, Slesvig by, 75 sp her, 84 sp Åbenrå, 1/12 89 igen sp Frederiksberg K, Slesvig by, d her 14/6 96.

J D W faldt i unåde i 1684, da kong Chr V besatte det gottorpske Slesvig, fordi han havde offentliggjort en hertugelig anordning, og blev afskediget fra sit embede i Slesvig by. Han blev dog allerede s å taget til nåde igen, men nu indsat i den afsatte Trogillus Arnkiels sp-embede i Åbenrå. Han blev imidlertid ikke udnævnt til provst. Da hertugen blev genindsat i sine gl rettigheder 1689, vendte de begge tilbage til deres tidl embeder.

10. 1689-1712 **Troels (Trogillus) Jørgensen Arnkiel,** f Toldsted, Hjordkær 1638. Forældre: Tolder Jørgen Christophersen A og Woldborg

Troelsd. Dim Lübeck, imm Leipzig, imm Dorpat, imm Kiel 5/10 67, mag her 3/10 70, g Åbenrå 4/11 73 Marie Elisabeth Theodorsd Niemann, f Slesvig by. Forældre: Sp Slesvig domk Theodor N og Ida Johansd Flor. Pr Kiel klosterk, 19/10 72 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, afsat 84, s å visitator ved de fyrstelige kirker i Holsten, 89 pâny sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, d her 1712. Svigerfader til 11.

T G A var udpræget pro-gottorpsk, hvilket naturligvis bragte ham i vanskeligheder under striden mellem Chr V og hertug Chr Albrecht i slutningen af 1600-tallet. I 1677 nægtede han, sammen med 61 andre præster, at skrive under på en lydighedserklæring over for den nye kongelige amtmand Hans v Holsten. Nægtelsen fik dog ingen følger dengang. I 1684, under den næste okkupation, måtte han imidlertid nedlægge sit embede, der blev overtaget af 9., og blev visitator i Holsten-Gottorp. Da hertugen i 1689 tog sine lande i besiddelse igen, vendte A tilbage.

Provst Arnkiel er den af byens gejstlige, der har efterladt sig den største litterære produktion. Konfirmationens definitive indførelse i provstiet blev et varigt resultat af hans virke. Han skrev en stor bog om denne kirkelige handling, der viser, at han har været i tankeudveksling med en række åndsbeslægtede tyske teologer, bl a Philip Jacob Spener i Berlin.

Allerede i 1682 fik han på en synode i Varnæs præstegård, hvortil alle provstiets gejstlige var mødt, fuld tilslutning til konfirmationens endelige indførelse i Åbenrå provsti fra 1683 at regne. Imidlertid greb den danske okkupation forstyrrende ind i dette forehavende, men som visitator i Holsten lykkedes det ham at få den indført dér, og den 13/12 1686 fik han udvirket en hertugelig befaling om, at konfirmation skulle indføres overalt i hertugens lande og byer. Ved tilbagekomsten fandt han konfirmationsværket i god gænge i provstiet undtagen i selve Åbenrå by, men snart blev konfirmationen også gennemført dér.

I 1692 gjorde diakon Anders Raun pludselig oprør mod denne kirkelige handling, som han kaldte en usædvanlig og utilbørlig nyskabelse, der endog var papistisk. T G A måtte af den grund udarbejde *Christliche Confirmation der Catechumenen,* der udkom året efter, og som gendrev diakonens påstande.

Til vejledning for sine præster udarbejdede han *Einfältige Catechismus-Fragen...zum Gebrauch derer Apenradischen Kirchen.* Heri formes de spørgsmål ud fra katekismen, som præsterne skulle overhøre deres konfirmander i. Til brug for sin menighed skrev han videre *Haupt-Summa Christlicher Religion i 1692.*

Men Arnkiel påtog sig langt større opgaver. I digre værker skildrede han i disse år forfædrenes liv og levevis. Ingen af dem opfylder senere tiders krav til historisk forskning. I 1683 udgav han et værk om det i 1639 fundne guldhorn, og 1691 fulgte *Cimbrische Heyden-Religion.* I de følgende år arbejdede han ihærdigt videre med dette tema, men blev forsinket både af degnens indblanding og af de nedenfor omtalte genvordigheder, så fortsættelserne *Cimbrische Heyden-Begräbnisse* og *Cimbrische Heyden-Bekehrung* først udkom i Hamborg (i ét bind) 1702-03.

Da var T J A imidlertid både legemligt og sjæleligt nedbrudt. Det første slag, der ramte ham, var, at det efter broderen, tolder Christoffer Arnkiels død i 1694 blev konstateret, at denne havde begået omfattende toldsvig, hvorved T J A indirekte pådrog sig amtmand Friedrich v Günderoths fjendskab. Det andet var en mærkelig sygdom, Arnkiel i slutningen af 1690'erne blev angrebet af. Det tredje slag kom fra A Rauns søn og efterfølger som diakon (1696), Hans Andersen Raben, der optog vidtløftige teologiske diskussioner med provsten; ofte foregik de endda i deres prædikener. T J A tog sagen yderst alvorligt og udgav i den anledning skriftet *Christi zweyfaches Mittler- oder Erlösungsampt,* Hamborg 1701.

Det sidste og værste slag kom imidlertid fra hans egne familieforhold gennem den modvilje, svigersønnen (11.) Chr Gottlieb Koch fra 1702 vakte i byen ved sin trættekærhed og egenrådige optræden. En lang række nye stridigheder med de verdslige myndigheder blussede op. (Åbenrå I, s 186, 192, 195 ff, 201 ff, 210 f; C P, s 90, 93, 250, 257, 271, 322; H V Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1979, s 156 ff).

11. 1712-36 **Christian Gottlieb Christophersen Koch,** f Magdeburg 1671. Fader: Sp Magdeburg St Jacobs K Christoph K. Imm Helmstädt 89, imm Leipzig, imm Königsberg, imm Kiel 26/7 98, g 1) Åbenrå 23/2 1702 Idæa Troelsd Arnkiel, f her 77, g 2) sst 3/1 34 Ida Nielsd Paulsen, d her 43. Fader: Ejer af Bøgeskov ved Avnbøl Niels P. 00 adj min cum spe succ Åbenrå, 01 dr theol, 31/5 s å adj provst Åbenrå provsti, 12 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, d her 23/7 36.

Provst Koch bliver lidt forskelligt bedømt i hhv Åbenrå I (H V Gregersen), s 200 ff og Åbenrå II (H Heilesen & H H Worsøe), s 54 ff. Første sted hedder det bl a: »...et voldsomt temperament og den mest stivsindede form for ortodoksi var alle dage karakteristisk for ham (s 200)«. »Lærdom og forstand skortede det ikke på, men derimod nok mere på troen og livet i Kristi efterfølgelse. Medens svigerfaderen kan anses for at have været en vejbereder for *pietismen,* blev dr Koch en af dens skarpeste modstandere« (s. 205). »Pietismen med dens konventikelvæsen var af det onde og i hvert fald ganske unødvendig og unyttig i hans egen by. I årene 1710-20 havde han søgt at samle folk til ugentlige bibellæsningsmøder, men han var holdt op dermed p g a manglende tilslutning. Ergo var den slags unyttigt!« (sst).

Tonen er mere afdæmpet det andet sted: »For efterslægten kom han derfor (især som følge af kontroversen med N Brorson, Bedsted) til at stå som en stridbar obskurantist. I virkeligheden var han en af de betydeligste provster i Sønderjyl-

land i 1700-tallet, en lærd og nidkær mand, som søgte at værne om åbenbaringens sandhed og om kirkelæren og søgte at imødegå dens forfalskning« (s 54).

Men der er i hvert fald enighed om, at han var ortodoks, og at han gerådede i en række stridigheder med de verdslige myndigheder. Den første var om hans egen status. Han havde ganske vist i 1701 fået tilladelse til at *kalde* sig viceprovst og kompastor i stedet for adjunkt. Men hans underhold måtte stadig bestrides af provstens indtægter, ligesom det heller ikke lykkedes ham at få egen tjenestebolig. Dernæst blev der disput om messehagelens genindførelse og genoptagelse af overhøringerne søndag eftermiddag i stedet for prædiken onsdag formiddag (Arnkiel havde egenmægtigt foretaget disse ændringer.) Videre angreb borgmester Caspar v Saldern og rådet ham for at vælge ukendte salmer ved gudstjenesterne. En fælles salmebog havde man ikke (her så lidt som andre steder), hvilket heller ikke følles som en mangel, da menigheden kunne de få benyttede salmer udenad; men K kunne tænke sig, at den Lüneburgske salmebog kom i brug, og der blev derfor ophængt tavler i kirken, hvorpå menigheden kunne læse begyndelsesordene.

Allerede i 1702 anmodede borgmester v Saldern og herredsfoged Bernhard Kamphøvener hertugen om tilladelse til at antage en anden sjælesørger, men den blev ikke givet. Skuffelsen herover foranledigede de førnævnte til i efteråret s å at overfuse provst og viceprovst, da disse var på vej ind i krken.

De dårlige økonomiske kår som præst tvang K til at skaffe sig kompensation ad anden vej, og han blev i løbet af få år ved opkøb og forpagtning af teglværkerne hhv på Jørgensgård og ved Sønderstrand samt gennem køb af skibsanparter en af Åbenrås rigeste mænd.

Efter at K var blevet rigtig provst efter T J A's død, kastede han sig ud i en strid med sp i Bedsted, Nicolai Brorson. Denne holdt en række pietistiske forsamlinger i præstegården, også kaldet bedetimer, som K naturligvis stærkt misbilligede. Fra 1729 satte han kraftige angreb ind imod dem, og efter en polemisk skriftveksling forbød han bedetimerne helt i 1734. B appellerede imidlertid denne afgørelse til Chr VI, der gav ham medhold, så forbuddet kort efter måtte ophæves af K igen.

Provst Koch underskrev p g a sit gottorpske sindelag først efter lang tøven troskabseden til Fr IV 1721. Senere påberåbte K sig på et ikke nærmere angivet tidspunkt en hertugelig forordning af 20/4 1639, hvorefter han skulle være fritaget for regnskabsaflæggelse. Det lykkedes ham virkelig indtil videre at få medhold heri, hvorefter han egenmægtigt disponerede over kirkens midler. I 1730 fik kirkejuraterne, der skulle føre kirkeregnskaberne, dog frataget ham denne dispositionsret, men til gengæld undlod han i sine 6 sidste leveår helt at fremkomme med regnskaber. Disse blev ved hans død fundet i stor uorden. (Åbenrå II, anf sted; C P, s 94, 97, 108, 247, 276).

12. 1736-62 **Johann(es) Johansen Schmid(t),** f Tønder 26/5 1695. Fader: Bager Tønder Johannes S. Imm Jena 1715, pagehofmester, g Marina Hansd Carstensen, f Tønder 13, d sst 13/1 90. Forældre: Borgmester Tønder Hans C og Anna Marine Tychsen. 31 sp Hohenwestedt, 12/10 36 sp Åbenrå, 37 provst Åbenrå provsti, 46 konsistorialråd, d Åbenrå 26/11 62. Fader til sp Ravsted Johs Gottlieb S og provst Tønder Gotthilff S.

J J S var udpræget pietist og blev foreslået Chr VI af den pietistiske gensup G Conradi. Han havde et nært forhold til herrnhutismen fra sin tid som sp i Hohenwestedt, og det fortsatte i Åbenrå.

Men der var ingen grobund for pietisme dér, kun en lille skare på ca 20 blev omvendt. Derimod kom han snart i modsætningsforhold til borgerskabet og de verdslige myndigheder, som blev irriteret over provstens gentagne udfald mod sæder og (u)moral samt over hans kirketugt. Også den i 1729 udnævnte diakon Erik Fabricius, der var udpræget ortodoks, gerådede i teologisk strid med ham. I denne trak diakonen dog det korteste strå. Han fik en irettesættelse af overkonsistoriet, der tillige indstillede ham til tvangsforflyttelse til Pronstorf i Holsten. Han fik dog på magistratens forbøn alligevel lov at blive.

Borgerne vedblev dog trods uoverensstemmelserne trofast at gå i kirke, selv om S foruden de øvrige, i deres øjne uheldige, sider også havde den, at han holdt for lange prædikener. Iflg kirkeforordningen måtte prædikenerne kun vare højst én time, men han holdt først en slags indledning på tre kvarter, vendte derefter timeglasset og fortsatte med den egentlige prædiken. Derved kom han imidlertid ofte i »tidnød«, når de andre kirkelige handlinger skulle være afklaret, inden eftermiddagsgudstjenesten skulle begynde kl 12.30. Et forsøg fra hans side på at få fremskudt sidstnævnte begyndelsestidspunkt mislykkedes. (Åbenrå II, s 56 ff, C P, s 95, 108, 266).

13. 1763-98 **Ludolph Conrad Thomsen Bargum,** f Kbh 28/11 1726. Forældre: Kræmmer Kbh Thomas Carstensen B og Maria Rebecka Sprick. Dim privat 43, c 18/9 51 (1), g 1) 10/12 55 Bodil Sophia Christiansd Nold, f Karrebæk 36, d Åbenrå 19/6 73. Forældre: Sp Karrebæk Christian Christiansen N og Maren Hansd Trojel. G 2) Åbenrå 4/2 74 Margretha Maria Christiansd Nold, f Karrebæk 12/1 40, d Horst 7/8 1815, søster til 1. 24/3 52 sp Rorup-Glim, 20/10 58 feltprovst Holsten, 8/7 63 sp Åbenrå, s å till provst Åbenrå provsti, 77 konsistorialråd, d Åbenrå 5/1 98. Fader til sp Ravsted Christian Thomas B (med 1), sp Hyrup Joachim Conrad B (med 1) og sp Tyrstrup-Hjerndrup Ludolph Conrad B (med 2, se s 219).

Med L C T B forsvandt pietismen igen fra Åbenrå; hans teologiske stade er ikke ganske klart, men er nok nærmere rationalismen. Han er i øvrigt blevet ret forskelligt bedømt. Brødre-

menigheden levner ham ikke megen ære. J Brodersen (Fra gamle Dage, 1912, s 447) karakteriserer ham som en sødladen, høflig og artig mand, der begyndte at tage særlige honorarer for bøn for syge. De få vakte søgte til Løjt kirke, hvor pastor Bendixen var præst, hedder det sst.

Fra anden side blev han værdsat ganske højt som en dygtig mand og en yndet prædikant. Den svejtsiske præst og forfatter Johan Caspar Lavater omtaler ham efter et besøg i Åbenrå 16/6 1793 som en ganske klogt tænkende, opbyggelig og til rolig opskrivning langsomt talende prædikant. Det slog L særligt, at han nævnte navnene på de åbenråere, der befandt sig på sørejse, anbefalede dem til forbøn og udbragte taksigelser for de lykkeligt tilbagekomne.

I hans tid begyndte problemet om *kirkesproget* at træde stærkere frem. Da diakon Fabricius døde i 1782, foreslog B i samråd med amtmanden, at valgprædikenen for den nye diakon skulle holdes på dansk. Men det afslog de deputerede borgere, idet *de* påstod, at tysk var diakonens hovedsprog og det eneste sprog, de vælgende menighedsmedlemmer forstod. Den omstændighed, at han tillige holdt en dansk froprædiken, betød efter deres mening intet, da den kun var indrettet for de ikke-tyskkyndige tjenestefolk, der ikke havde stemmeret. Der var samtidig indgået en ansøgning fra Kolstrup om udvidelse af de danske gudstjenester, da ansøgerne ikke forstod tysk. De deputerede modsatte sig også denne ændring på trods af kirkevisitatoriets indstilling. I den følgende tid blev spørgsmålet om den danske gudstjeneste flere gange taget op, men uden resultat.

I sine sidste år blev provst Bargum svagelig og måtte holde pers kap (Frantz Michaelsen, sen sp Ødis), og kirkegangen blev ringere. Omtrent samtidig med hans død 5/1 1798 blev den Adlerske agende indført i Åbenrå sogn uden den ringeste modstand. (Åbenrå II, s 59 f; H Hejselbjerg Paulsen: Embedsmænd i det gamle Aabenraa. Vor Hjemstavn 1927-28, s 5-30; Samme: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934, s 174).

14. 1798-1810 **Lorenz Andreas Nissen,** se sp Øsby. Efter B's død sendte byens borgere en adresse til kongen med ca 400 underskrifter om at få den nyudnævnte diakon L A N til hovedpræst. Dette skete også på gensup Adlers anbefaling, men han blev *ikke* provst. Dette hverv blev overdraget til pastor Posselt i Løjt, der havde fungeret som sådan i vacancen.

Forholdet mellem de 2 blev ikke særligt godt, skønt de begge var rationalister. Christelig Salmebog blev uden videre besvær indført kort efter agendens etablering. Deres uenighed drejede sig mere om administrative forhold. Ikke længe efter sin tiltræden besværede Nissen sig over, at han ikke skulle deltage i aflæggelsen af kirke- og fattigregnskabet, og over, at skoleinspektionen var blevet frataget ham. Først i 1804 kom det til en løsning på disse problemer; den gav både præst og provst andel i tilsynsopgaverne.

Instabiliteten i diakonembedet havde medført, at man under vacancerne havde suspenderet den danske froprædiken og i stedet ladet afholde dansk eftermiddagsgudstjeneste 3 søndage i træk og kun tysk katekisation hver fjerde. Denne ordning blev sat under afstemning i Landsognet 1801 og blev med 3/4 majoritet gjort permanent. Men borgerskabet protesterede: de dansktalende tjenestefolk havde ikke tøj til at vise sig i kirken med på det tidspunkt, hvor de i øvrigt i reglen var optaget af arbejde. Protesten, en petition med 131 underskrifter, blev indsendt til kongen, men ikke taget til følge.

Samtidig indførtes afvekslende tyske og danske nadvergudstjenester, således at hver tredje af disse var dansk. Det er ikke ganske klart, hvem der var initiativtager til disse nydannelser, men meget tyder på, at det var diakon Regenburg. I 1810 blev pastor Nissen forflyttet til Hanved og i 1823 til Øsby, se s 159. (Åbenrå II, s 60 f, A P T VII, s 177; H Hejselbjerg Paulsen, anf sted, s 194; Japsen, s 37).

15. -1811- **Alexander Momsen,** se sp Sønderborg. A M, der var diakon i Sønderborg, nåede ikke at tiltræde, inden han blev udn til hovedpr dér.

16. 1811-37 **Peter Paulsen,** f Trelstrup 20/12 1778. Forældre: Sp Hellevad-Egvad Peter P og Anna Catharina Clausen. Dim Åbenrå 97, imm Kiel s å, c Gott 1804 (1. kar), g Åbenrå 4/6 07 Cæcilia Dorothea Prehn, f Sønderborg 13/12 79, d Slesvig by 55. Forældre: Amtsforvalter Sønderborg Christian P og Elsabe Clausen. 2/10 01 subrektor Had, 22/4 07 sp Adsbøl-Gråsten, 14/6 11 sp Åbenrå, till provst Åbenrå provsti, 21/3 37 sp Altona Trinitatis K & provst Altona, 28/6 40 overkonsistorialråd, 18/2 46 dr theol h c Kiel, afsk 26/9 48, d Slesvig by 29/1 55. Fader til forst døvstummeinstituttet Slesvig Peter P.

Under provst P P, der blev en af Åbenrås betydeligste præster i nyere tid, blussede debatten om de danske gudstjenester op igen. De potentielle danske kirkegængere holdt sig nemlig hjemme. I øvrigt svandt den kirkelige interesse i det hele taget ind under krigen 1807-14. Altergæsternes antal, der ved århundredets begyndelse havde ligget på omkring 1000 om året, udgjorde i 1815 kun 367 og nåede først efter 1825 op på 7-800.

Da diakon Regenburg døde 14/1 1821, foreslog kirkekollegiet, at den danske prædiken om sommeren igen blev til en *fro*prædiken, men om vinteren fortsat fandt sted om eftermiddagen, desuden at den danske gudstjeneste blev udvidet således, at den fandt sted *hver* søndag, samtidig med, at hovedpræstens tyske katekisation hver fjerde søndag faldt bort. Disse ønsker blev opfyldt ved kgl resolution af 24/9 1822, medens et modforslag fra kancelliets side om indførelse af dansk katekisation hver 4. søndag blev afvist af kirkekollegiet. Det begrundede denne afvisning med, at de danske børn, der ville komme til den, alligevel ikke forstod »rigtigt« dansk!

De danske gudstjenesters antal var nu større

end nogen sinde før. Alligevel lykkedes det ikke med denne nyordning, der blev kraftigt støttet af den nye diakon, David Davidsen, at gøre dem særligt besøgt. Provst P udbryder i sin beretning fra 1830: »Jeg kender intet middel til at trække daglejerne i kirke«.

Medens diakonen i sit senere virke som sp i Aller (se herom s 238) viste, at han havde forladt rationalismen og fik god kirkegang dér, må P P karakteriseres som rationalist om end i afsvækket grad (supranaturalist). Allerede i sin beretning fra 1812 vendte han sig nemlig mod den materialistiske tidsånd. Han forsøgte energisk at genoplive kirkelivet i Åbenrå gennem kristelige prædikener og lagde stor vægt på prædikenforberedelse. Modsat sin forgænger holdt han altergang selv med det mindste antal deltagere, der meldte sig. Altergangstallet steg da som sagt også betydeligt.

Provst P var virksom på mange felter. Blandt disse kan nævnes skolevæsen, bibelsagen, provstikonvent, sparekassen og eksamenskollegiet på Gottorp. Dertil kom hans nidkærhed som visitator. Han fremlagde udførlige indberetninger til alle gensups visitatser, og da den slesvig-holstenske regering i 1835 fordrede årlige provsteberetninger, lod han alle præsterne i provstiet udtale sig og skrev selv både en generel beretning og mere detaljerede beretninger i en dertil særligt indrettet protokol. Af disse fremgår hans virke som visitator, ikke mindst i skolesager. Lærere, skole- og fattigforstandere kunne få strenge formaninger og advarsler, og det blev ofte forbudt præsterne at konfirmere børn, hvis kundskaber og skolegang ikke var tilfredsstillende.

P's dygtighed blev snart almindeligt anerkendt, og han vandt flere formående venner, deriblandt gensup Adler, der roste ham i høje toner. Der er dog nok ingen tvivl om, at han, efterhånden som årene gik, følte sig stadig mere fremmed over for den nye tidsånd. Denne manifesterede sig dels i den nye antirationalistiske teologi, som blev indvarslet af Claus Harms, dels i det nye politiske modsætningsforhold mellem dansk og tysk. Han fik tilbudt generalsuperintendentembedet efter Adlers død 1834, men afslog efter nogen overvejelse tilbuddet, hvilket hans familie bebrejdede ham. Hans begrundelse var, at han ikke kunne forlige sig med tanken om at skulle være Callisens overordnede, men muligvis har de forandrede forhold også spillet ind som baggrund for denne afgørelse. Han blev nu provst i Altona, men hans breve bærer derefter præg af en vis desillusion. (Åbenrå II, s 155 ff; Japsen, s 61-64, A P T VII, s 140-142; breve fra P P til sønnen P P).

17. 1837-50 **Johannes Andreas Rehhoff,** f Tønder 28/8 1800. Forældre: Sp Broager Philip Andreas R og Marie Christine Klink. Dim Husum 19, imm Kiel 22/10 s å, imm Berlin, c Gott 24 (2. kar m A), g 27/5 31 Inge Kirstine Wilhelmine Winding, f Flensborg 17/9 09, d Hamborg 15/9 91. Forældre: Kmd Flensborg Hans Cramer W og Sophia Maria Christiansen. 26 diakon Tellingstedt. 1/6 30–ærkediakon Tønder, 25/7 37 sp Åbenrå og till provst Åbenrå provsti, 3/7 48 sup den dansktalende del af Slesvig stift, afsat 21/1 50, s å dr theol h c Kiel, 4/6 51 sp Hamborg St Michaëlisk, 21/4-1/8 64 till cst gensup Slesvig, afsk 1/1 80, d Hamborg 9/1 83. Svigerfader til provst Pløn Hans Friedrich Nielsen.

Provst R bragte den nye kirkelige retning til Åbenrå, hvor han blev en af de mest søgte prædikanter. Han blev allerede som ærkediakon i Tønder bemærket af provst Paulsen, hvem han gennem sit ægteskab blev beslægtet med. P var ganske vist ikke særlig begejstret for R's teologiske indstilling (»R bliver mere og mere ortodoks og desværre også stadig heftigere og mere utålsom, hvortil kommer, at han hælder til det lede konventikelvæsen«. P's brev til sønnen 2/8 1837). Alligevel værdsatte han ham som person og fremsatte ved sin afsked ønske om at få ham til efterfølger. Også gensup Callisen satte ham højt.

Det gennemsnitlige kirkegangsantal voksede nu til 300-400 på almindelige søndage, og altergangen, som i P's tid blev holdt på hverdage, blev nu forenet med gudstjenesten, og kommunikanternes antal steg til 11-1200. Rehhoff gik også stærkt ind for missionssagen og bibelsagen med benyttelse af Roentgens bibelagentur i Christiansfeld, ligesom han fremskaffede en række nye bøger til religionsundervisningen, således Chr Petersens »Bønnebog« og H P Prahls bibelhistorie, der begge var tilegnet ham.

Forgængerens mange offentlige gøremål blev til en vis grad overladt til andre. Og i 1839 overtog den nye diakon, Erik P F Raben, nogle af hovedpræstens tidligere embedsforretninger, således at katekisationerne i kirken samt fastegudstjenester og vielser fra nu af fordeltes ligeligt mellem byens to præster.

Som provst og visitator stod R næppe tilbage for P, selv om han ikke gjorde så meget ud af den generelle beretning, men lagde mere energi i udfærdigelsen af de specielle. De giver et godt billede af hans afprøvning af lærernes kapacitet, kamp mod skoleforsømmelser, intensivering af katekisationen, opmuntring til salmesang og skolebønner.

For Åbenrås vedkommende var skoleordningen dog kun effektiv for de elever, der gennemgik enten rektorskolen eller skrive- og regneskolen, dvs godt halvdelen af drengene i byen. Undervisningen af pigerne var langt ringere, og den var helt primitiv i fattigskolen. Der var i Åbenrå, i hvert fald i begyndelsen af R's embedstid, et ikke uanseligt antal analfabeter. Skole- og undervisningssystemet havde således social slagside, og snart satte også den politiske spænding sit præg på det.

R forsøgte videre at reformere det af P oprettede provstikonvent i den nye kirkelige ånd, men bestræbelserne herpå bar kun langsomt frugt. I stedet samledes de kirkeligtsindede præster til hyppige møder i mindre grupper.

Imidlertid skulle de efter 1840 stadigt kraftige-

re fremtrædende nationalpolitiske modsætninger komme til at gribe afgørende ind i R's livsbane. Han er blevet kaldt udpræget og fanatisk antidansk, skønt han ikke opfattede sig selv som sådan. Han mente ikke engang, at han interesserede sig for politik! Denne selvvurdering kom især til orde i hans besvarelse af den danske regeringskommissions forespørgssel af april 1848, hvori han siger: »Bortset fra den videnskabelige historiske vej har jeg aldrig beskæftiget mig med politiske sager... Som tysk bypræst og som provst for et dansktalende distrikt har jeg, der kendte de enkeltes delte politiske meninger og den lidenskab, som undertiden kan have blandet sig i disse meningsforskelle, af princip undgået enhver demonstration, aldrig underskrevet en petition eller lignende, ligesom jeg heller ikke er blevet opfordret hertil, aldrig overværet et offentligt møde, ja, endog undgået samtaler af denne art i blandede selskabelige kredse for som gejstlig at kunne være den samme, dvs en gejstlig for alle medlemmer af min menighed«. Det hedder imidlertid videre i samme erklæring, at det ikke lå i hans karakter »at lægge skjul på min personlige overbevisning om vort lands forhold og rettigheder, for hvilken overbevisning jeg imidlertid ikke mener at være ansvarlig for nogen, for så vidt den ikke går over til handling«. Det får stå hen, om R her befandt sig i en ejendommelig vildfarelse m h t afgrænsningen af begrebet politik, eller om erklæringens formulering var taktisk begrundet.

Sagen var vel den, at han fra sin ungdom var indstillet på det bestående slesvig-holstenske fællesskab og ønskede, at hertugdømmernes videre udvikling skulle ske på dette grundlag, en indstilling, der var ret almindelig hos den kirkelige retnings præster. Slesvigholstenismen i dens nye aktive form huede ham sikkert ikke i begyndelsen, men den danske slesvigske modbevægelse var ham endnu mere imod, fordi den ville omkalfatre hele systemet ved adskillelsen af Slesvig og Holsten og indlemmelsen af Slesvig i kongeriget.

Ud fra dette synspunkt kan man naturligvis godt kalde R for udpræget tysk- og antidansksindet, også for så vidt angår hans holdning over for sprogene. Tyskundervisningen var efter sprogreskriptet i 1840 frivillig, men alle nordslesvigske lærere skulle kunne meddele den. R søgte at indrage flest mulig elever i denne undervisning. Alle børnene skulle så vidt muligt anskaffe tyske læsebøger, og lærerne skulle hvert år skrive en tysk afhandling som bevis på deres sprogfærdighed. Det har været antydet, at han kort efter sin tiltræden skulle have ytret sympati for afskaffelsen af den tyske salmesang ved de danske gudstjenester i Åbenrå, men denne udtalelse kendes kun på anden hånd. I hvert fald støttede han snart denne salmesang kraftigt og blev heri opbakket af diakon Raben. Alt dette kan samles i det ene, at udgangspunktet for ham var, at hovedsproget i kirken havde været tysk helt fra reformationens tid, hvorfor han ikke behøvede noget yderligere forsvar for byskolernes tyske undervisningssprog: »Kirken har grundlagt skolen, og følgelig må skolesproget være tysk, som det stadig er«.

Da krigen var brudt ud, og slesvigholstenerne ved Prøjsens hjælp var blevet herrer i Nordslesvig, bortset fra Als, blev gensup Callisen opfordret af den provisoriske regering til at nedlægge sit embede, og 3/7 1848 blev R udnævnt til superintendent for den dansktalende del af Slesvig (og Nic Nielsen for den tysktalende). Han foranledigede nu de fleste danskuddannede og kongetro præster afskediget og fik i stedet indsat slesvigholstensk indstillede og ortodokse. Denne proces blev imidlertid afbrudt af den 2. våbenstilstand i sommeren 1849, og den derefter nedsatte bestyrelseskommission begyndte sidst i samme år at genansætte en del af de afskedigede præster (og lærere). R protesterede kraftigt herimod sammen med provst Prahl i Haderslev og blev så selv afsat fra begge embeder 21/1 1850. Talrige Åbenrå-borgere protesterede mod hans afskedigelse, men flere udtrykte offentligt deres billigelse af den.

Som bekendt levede R mange år derefter, men fik ikke mere nogen dybtgående kontakt med Åbenrå by eller provsti. Han blev senere i afskedigelsesåret dr theol h c ved Kiels universitet, skønt hans litterære produktion, der hovedsagelig består i en prædikensamling, næppe kan kaldes strengt videnskabelig. Samtidig blev han sp ved St Michaëlis Kirke i Hamborg, et embede, han forvaltede næsten til sit 80. år. I 1864 blev han konstitueret af Civilbestyrelsen til gensup over Slesvig stift for at ordne de kirkelige forhold dér, og i den egenskab udviste han – efter omstændighederne – ikke så lidt mådehold. Men han ønskede åbenbart ikke længere en fremskudt post, for efter 3 måneders forløb trak han sig, skønt tilbudt fast ansættelse, tilbage til sit embede i Hamborg. Han døde under en gudstjeneste i St Nikolai Kirke dér (Åbenrå II, s 158-159; Japsen, s 112-114; A P T VII, s 150-161, 351, 363, 374; C P, s 122 f, 145, 165, 167, 169, 172).

Den ældre diakonrække

1. -1588 (91) **Johannes Owesen (Laurentii),** f Flensborg, imm Wittenberg 20/8 82, 87-88 (91) sp Ravsted, 87 diakon Åbenrå, d her 24/8 88 (91). Det eneste, der vides om ham, er, at han blev dræbt af sin tidl kapellan i Ravsted, Johannes Paludanus. De havde sammen med andre præster været til tinge og var derefter gået på kroen. Da de forlod denne, fulgtes de ad til O's hus, og ved indgangen til dette gennemborede P ham med en kniv, så han døde på stedet (C P, s 68, der igen citerer provst Hübschmanns kirkebog). Der forlyder intet om motivet til drabet eller om P's videre skæbne. De forskellige kilder divergerer imidlertid noget. Iflg Aage Dahl var drabsåret 1588, og Arends (Gejstligheden i Slesvig og Holsten, 1932, II, s 131) er enig med ham, men angiver 24/2 som dødsdato, medens C P

(provst Hübschmann) mener, at det var 1591.

2. -ca 1590- **Jørgen,** virkede endnu som diakon 90.

3. -1596 **Jacob Pedersen,** g Catharina..., diakon Åbenrå, d her 11/4 96.

4. 1596-1602 **Tycho Taisen,** se ærkediakon Had, s 97, hvor hans tiltrædelsesår dér angives til 01 i overensstemmelse med O F Arends II, s 306.

5. 1602-06 **Jørgen Gerhardsen (Hansen),** imm Kbh Kommun 28/7 1597, g Metta, 1602 diakon Åbenrå, 06 sp Sdr Løgum.

6. 1607-08 **Erich Petersen Bruun,** se sp Ø Løgum.

7. 1609-55 **Paul Hansen,** f Åbenrå 1577. Forældre: Borger Åbenrå Hans ... og Catharina Pedersd Generanus. Imm Rostock 1608, g 1) , g 2) Åbenrå 17/6 32 Botelt Madsd, f Kolstrup, d Åbenrå 88. Fader: Mathias Madsen, Kolstrup. 09 diakon Åbenrå, d her 55. Svigerfader (med 2) til 8. Stod i modsætningsforhold til provst Hübschmann (Åbenrå I, s 147).

8. 1656-68 **Johan Brandorf,** f Tønder 10/3 1634, imm Königsberg 53, g Åbenrå 24/11 56 Mette Paulsd, f sst 36, d her 78. 3/8 56 diakon Åbenrå, d her 4/5 68.

Da J B tiltrådte, blev han ikke som sine forgængere leder af og lærer ved latinskolen, hvorfor der måtte ske en regulering af diakonatets indtægter. Diakonen fik herefter en fast årlig sum på 300 mk lübsk, udbetalt i 10 terminer, og fik nu kun halvdelen af betalingen for salmesang ved begravelser mod tidl 2/3. Udførelsen af denne ligsang overlodes derefter helt til skolemestrene, således som tilfældet var i andre byer.

9. 1668-96 **Andreas Ravn (Raben, Corvinus),** f Åbenrå. Forældre (formentlig): Sp Gl Had Jens Iversen R og Cathrine Henriksd. Dim Had 1660, imm Rostock s å, g 1) 11/2 69 form enke, g 2) 27/11 79 Sara Knudsd Bruun, f Ø Løgum 12/7 54. Forældre: Sp Ø Løgum Knud Eriksen B og Maria Duborg. 9/10 68 diakon Åbenrå, d her 96. Fader til 10 og kompastor Horsbøl Josias R (med 1) samt diakon Føhr Andreas R (med 2). Hans strid med provst Arnkiel om konfirmationen er omtalt under denne.

10. 1696-1717 **Hans Andersen Ravn (Raben) (Johan A Corvinus),** f Åbenrå 2/2 1672, imm Kiel 18/4 92, g Åbenrå 22/4 97 Anna Elisabeth Kling, d Had 1741. 1/6 96 diakon Åbenrå, d her 19/10 17. Er ligeledes omtalt ovf for sine disputter af teologisk art med provst Arnkiel. Dertil kommer, at hans moralske vandel var dadelværdig, og han måtte modtage en advarsel fra konsistoriet for at have deltaget i nogle »vilde« bryllupsfester (Åbenrå I, s 203 f).

11. 1718-28 **Christian Frederik Mathiesen Lange,** f Brøns 27/1 1695. Forældre: Hrdfoged Havervad/Brøns Mathias L og Elsebe Andersd Ambders. Imm Jena 1713, imm Kbh 14/7 16, c s å, g Åbenrå 1/12 18 form enke, s å diakon her, d her 2/5 28.

12. 1729-82 **Erich Willadsen Fabricius,** f Løjt 5/3 1700. Forældre: Sp Løjt Wilhad Johansen F og Catharina Lauridsd Fries. Dim Åbenrå 18, imm Kiel 30/6 s å, imm Jena 26, g Åbenrå 15/1 30 Maria Elisabeth Christiansd Volckard, f Bjolderup, d Åbenrå 6/7 91. Forældre: Sp Bjolderup Christian Albrecht V og Anna Margaretha Martini. 11/7 29 diakon Åbenrå, d her 8/4 82. Broder til diakon Had, sen sp Satrup (Gott) Chr F. Svigerfader til sp Hammelev J F Overbeck.

Hans strid med provst Schmid er omtalt ovf. Han udarbejdede en historisk beskrivelse af Åbenrå (Sdj månedsskr 1947, s 49 f), ligesom han i 1738 var medudgiver af det særligt for Nordslesvig bestemte nytryk af Christian V's »Huus- og Reyse-Bibel«, der udkom »paa gode Venners Bekostning«, og 1743 besørgede den sær-slesvigske, danske tilbage-oversættelse af den tyske udgave af Erik Pontoppidans katekismusforklaring (H Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740, 1962, s 17 f, 28). I sine sidste 2 år måtte han have den sen sp Moltrup-Bjerning Peter Petersen som adj min.

13. 1782-89 **Peter Paulsen,** se sp Hellevad-Egvad.

14. 1790-96 **Johann Christian Lorenzen Lautrup,** se sp Brede.

15. 1797-98 **Lorenz Andreas Nissen,** se under sp 14 samt sp Øsby. Det var i disse år, diskussionen om froprædikenen og de tyske salmer gik. Diakonens ringe løn og store arbejdsbyrde havde i øvrigt medført en hyppig vekslen af embedets indehavere (Japsen, s 31 ff, 61 ff).

16. 1799-1801 **Falle Erichsen Eisbøll,** se sp Hejls-Vejstrup (s 250).

17. 1802-21 **Jacob Regenburg,** f Åbenrå 23/11 1772. Forældre: Skipper Åbenrå Jes R og Anna Otzen. Dim Flensborg 92, imm Kiel 28/4 s å, c Gott 98 (3. kar m r A), g S Starup 18/1 1805 Anna Theodora Barbara Wetche, f S Starup 25/11 87, d 60. Forældre: Sp S Starup-Grarup Andreas W og Conradine Eleonore v Saldern. 97 rektor Garding, 25/4 02 diakon Åbenrå, d her 14/1 21. Fader til A Regenburg (1815-95).

18. 1822-38 **David Davidsen,** se sp Aller-Taps (s 237-238).

19. 1839-49 **Erich Peter Friedrich Raben,** se sp Halk (s 154, 156). R var formentlig stærkt domineret af provst Rehhoff i sin Åbenråtid. Skønt dansk præst talte han altid tysk her (Japsen, s 117).

20. -1849- **Adolph Magnus Hansen,** f Had 26/2 1819. Forældre: Lærer og organist Had Jens H og Agathe Müller. Dim Had 40, imm Kiel 22/10 s å, c Gott 47 (2. kar m A), 1/12 49 diakon Åbenrå, afsk 28/12 s å, 27/10 50 pr vic Itzehoe, afsk 18/5 51, 9/9 s å fængselspr Bruchsal gl Tugt- og Arresthus, 53 huspr Bruchsal cellefængsel, 59 sp Baden-Baden, sp Könderingen. A M H forblev kun kort tid i sit embede, fordi han fastholdt, at han kun ville lade sig indsætte af den tidligt næste år afsatte Rehhoff (Åbenrå II, s 198).

Tiden 1850-1920

1) 1850-64

Allerede inden R's afskedigelse 21/1 1850 var hans efterfølger både som superintendent for de dansktalende menigheder og som provst over Åbenrå provsti udpeget af bestyrelseskommissionen. Det var den af oprørerne forjagne pastor *Jep Hansen* (1850-57), der den 4/1 s å var vendt tilbage til sit embede i Hjordkær. Han blev konstitueret samme dag, R blev afsat.

J H, der er kort omtalt ovf s 18, og som vil blive mere indgående behandlet i artikelen om Hjordkær, var slet ikke indstillet på denne udnævnelse, ikke mindst fordi han var blevet 67 år. (C P, s 135. Mourits Mørk Hansen mener imidlertid, at han foreslog sig selv. »Livs-Erindringer«, 1968, s 128). Når valget faldt på ham, hang det sammen med den omstændighed, at den danske regering havde vanskeligheder med at finde en gejstlig, der både havde den fornødne dygtighed og var politisk pålidelig.

Imidlertid ønskede J H ikke at forlade sit kald i Hjordkær, hvor han havde virket i næsten 30 år, og der måtte derfor udnævnes både en ny hovedpræst og en ny diakon. Disse blev hhv *Peter Martens* (-1850-) og *Andreas Peter Martin Leth* (1850-63).

J H kom formentlig ikke til at betyde meget for det kirkelige liv i Åbenrå by. Hans største indsats, ganske vist qua superintendent, bestod nok deri, at han lagde et godt ord ind for mange af de præster, som havde lagt tysk sindelag for dagen, så de kunne forblive i embedet. I Åbenrå provsti gjaldt det dog kun 2 fra før 1849 (Wulff og Ratenburg). I 1857 nedlagde han provsteværdigheden (han fratrådte som superintendent allerede i 1854), hvorefter regeringen konstituerede Sønderborgprovsten *Kristen Karstensen* (1857-64) i denne stilling. (C P, s 135; A P T VII, s 381).

Pastor Martens stammede fra Flensborg, var tysk uddannet og havde, skønt politisk loyal, ingen særlig forståelse for det danske sprogs stilling. Da den politiske og militære situation var afklaret i efteråret 1850, udarbejdede kirke- og skolekollegiet en ansøgning til regeringskommissæren om, at dansk og tysk måtte blive ligestillet som kirke- og skolesprog, og om, at der i stedet for hovedpræst og diakon måtte blive ansat 2 ligestillede »kompastores« ved førstkommende ledighed. Ansøgningen blev indgivet 6/11 1850, og bevilling forelå allerede 2 dage efter i form af en resolution. Lejligheden til dens ikrafttræden kom allerede næste måned, da pastor Martens rejste bort for at blive sp ved Slesvig domkirke. Pastor Leth blev dansk kompastor, og som tysk ansattes *Jacob Hansen Holdt* (1851-64). Der blev herefter afholdt dansk og tysk højmesse og aftensang skiftevis hver anden søndag.

J H H vurderes ikke ret højt. Han var rationalist, og hans katekisation karakteriseres som både åndløs og simpel (Åbenrå II, s 212). Da pastor Leth i 1863 søgte bort, advarede han i et brev provst Karstensen mod at tage hensyn til en eventuel ansøgning fra Holdts side om det danske kompastorat: »... det vilde da være saa blodig en Uret mod den dansk-kristelige Menighed, at der vel ikke kan være Tale om, at det gaar igennem« (C P, s 162).

Pastor L, der er udførligt omtalt hos P N III, s 309 ff, fyldte altid kirken. Der var dog dem, således f eks Fr Fischer, der fandt, at hans kristendomsopfattelse var »obskurantisme og vammelt sværmeri«. Han deltog ivrigt i menighedsarbejdet, arrangerede store missionsmøder og holdt ugentlige bibeltimer på den Günderothske stiftelse, hvor Grundtvigs nyeste salmer blev sunget for første gang. Videre gjorde han en stor indsats for at få indført dansk salmesang ved de danske gudstjenester og udgav til det formål »100 Psalmer til kirkeligt Brug, samlede og lempede af Andreas Leth«, 1851. Kirkekollegiet nægtede imidlertid at medvirke til autorisation af denne salmebog. Efter nogle års forløb blev det vedtaget i stedet at indføre den Meyer-Boesenske, der dog blev forsynet med et særligt tillæg, som indeholdt de mest yndede af Leths salmer.

A L's beretninger fra generalvisitatserne i 1856, 1859 og 1862 er stort set optimistiske, omend de udtrykker en vis frygt for vantro og ryggesløshed, specielt hos den yngre generation. »Især er det sørgeligt at være vidne til, hvorledes alskens Raahed og Letfærdighed er i stadigt Tiltagende hos den yngste Slægt og spores allerede mægtigt hos Skolebørn«. En væsentlig årsag hertil var danseboderne og de næsten utallige værtshuse!

Skønt A L havde så godt et kirkebesøg og fik altergæstetallet til at nå 1132 i 1861, fandtes der alligevel trossamfund uden for folkekirken i byen, herunder en gruppe mormoner, ligesom det lille jødiske samfund stedse bestod.

Da pastor Leth og hans hustru i august 1863 flyttede til Ulsø-Ø Egede på Sjælland, indstiftede taknemmelige kirkegængere et legat for værdigt trængende, opkaldt efter ham. I januar 1864 præsenteredes 3 kandidater til valg som hans efterfølger, men krigsbegivenhederne medførte, at dette ikke fandt sted (Åbenrå II, s 212-213).

2) 1864-1920

»Den 30/6 1864 havde borgerne i Åbenrå kunnet se en høj, hentørret skikkelse med gustent ansigt og det sænkede blik fæstet på jorden vandrende frem med usikre skridt med hænderne lagt sammen på maven. Fhv provst *Rehhoff* var kommet til byen for at reorganisere de kirkelige forhold« (Åbenrå II, s 225). Det betød en tilbagevenden til tilstanden før 1850. Provst Karstensen blev afsat, og i stedet blev *Friedrich Gorrisen Göttig* (1864-92) provst. Hovedpræst og diakon kom igen, præsternes ligestilling var ophævet. F G G overtog også det førstnævnte embede og Holdt det andet. Denne blev således alligevel dansk diakon (1864-65).

Provst Göttig beklædte de 2 embeder i 28 år og er ikke blevet særligt højt vurderet af samtid og eftertid. Bertel Godt siger om ham i beretnin-

gen fra 1871: »Provst Göttig prædikede over Matth 6, 10 Dit Rige skal komme. Prædikenen var godt disponeret, men Udarbejdelsen stod ikke Maal med Dispositionen og savnede navnlig dybere Indhold og Klarhed... Provst Göttigs Stilling som (Hoved)præst lader meget tilbage at ønske, hans Aktivitet (Wirksamkeit) er ringe, hans Forhold til de ganske vist dansksindede Kirkeældste lidet opmuntrende (erfreulich) og næsten spændt. Han bliver navnlig og med Rette og endda af tysksindede bebrejdet for Havesyge, Kværulanteri (Nörgelei), Egensindighed og Egenmægtighed. Hans Prædikener bliver meget sparsomt besøgt«.

B G fortæller videre i 1871-beretningen, at hovedgudstjenesten bliver holdt af pastoren om formiddagen på tysk, af diakonen på dansk som fromesse om sommeren og som eftermiddagstjeneste om vinteren. Göttig forretter trolovelser (Verlobungen) og dåbshandlinger, medens de øvrige ministerialhandlinger foretages af den præst, som de pågældende ønsker dem foretaget af. Faktisk udøver diakonen næsten dem alle, siger han.

De følgende beretninger giver ikke noget andet indtryk af G. Hans præstationer såvel prædiken- som katekisationsmæssigt var jævnt dårlige, og han var lidet afholdt.

Diakonatet havde skiftet indehaver siden 1864. Jacob Hansen Holdt rejste allerede i 1865 bort for at blive sp i Løgumkloster. Da der kun meldte sig én ansøger til det ledige embede, overlod den slesvig-holstenske landsregering den interimistiske forvaltning af det til cand theol *Chr Ewertsen* fra Tønder. Han fik aldrig den danske menighed i tale, og denne søgte i stedet i stort tal til pastor Michaelsen i Bjolderup. I 1868 blev E forflyttet til Hviding og afløstes af *Christian Wilhelm Grønning* (1868-73).

Han var blevet omvendt, da han som ung hørte pastor Hans Vollquartz i Slesvig. Han blev derefter grebet af et missionskald og var i en årrække en anset og dygtig missionær i Teluguland, ligesom han stod Brødremenigheden nær. Hans forkyndelse var præget af pietisme, og han fik atter samlet deltagere i den danske gudstjeneste. Det er ham, B G omtaler så rosende i 1871-beretningen: »Den tyske Gudstjeneste bliver, som allerede fortalt, meget lidt, den danske derimod ret godt, besøgt. Den konstituerede Diakon Grønning høres gerne og virker til Velsignelse. Missionsinteressen er blevet vakt og fremmet af Grønning, andre kirkelig-kristelige Formaal, navnlig Gustav-Adolf-foreningssagen finder kun ringe Tilslutning. Det sædelige Liv lider af de Onder, som plejer at hjemsøge (heimisch sein) Sø- og Garnisonsbyer, og de politiske Partidannelser og Agitationer virker stærkt (mannigfach) demoraliserende«. B G var dog ikke helt tilfreds med G's katekisation og heller ikke med hans politiske indstilling (jfr ndf). G holdt i øvrigt også pietistiske forsamlinger uden for kirken.

Provst Göttig var berygtet for sin manglende færdighed i det danske sprog. På den anden side modsatte han sig i 1888 og 1889 et forslag fra visse tyske menighedsrepræsentanter om, at den danske gudstjeneste enten skulle helt afskaffes eller i hvert fald nedskæres til 2 om måneden. Han frygtede nemlig, at en sådan afgørelse ville medføre stor tilstrømning til frimenigheden. 2 kirkeældste og 5 menighedsrepræsentanter nedlagde deres hverv i protest mod denne vægring, og provsten og synodaludvalget, der var enigt med ham, måtte tåle alvorlig irettesættelse fra Konsistoriet. Også på det sociale område gjorde han en indsats med oprettelsen af Lutherhaus. Ved sit 50-års præstejubilæum i 1890 blev han, sine mangler til trods, udnævnt til Åbenrås 3. æresborger. 2 år senere trak han sig tilbage, 79 år gl. (Åbenrå III, s 13-14, 64-67; P N IX B, s 1225; C P, s 209).

I 1873 søgte Grønning et sp-kald i Ballum. Det danske flertal af menighedsrepræsentanterne havde ellers ansøgt om at få ham fast ansat som diakon, men B G anbefalede ikke ansøgningen, selv om han værdsatte ham som præst, da provstens stilling efter hans formening så ville blive endnu mere svækket. Der blev derfor først udskrevet diakonvalg efter Grønnings bortrejse, og valgt blev – mod eget ønske – *Th Kaftan* (1873-80). Kaftans virke som diakon i Åbenrå er beskrevet ovf s 53-54, hvortil henvises. Her skal yderligere kun anføres et par småting. Da han overtog diakonatet, blev han opfordret til at fortsætte med de separate pietistiske forsamlinger. Det afslog han, da de stred mod hans kirkelige indstilling, men han indtog en venlig og beskyttende holdning over for dem. I salmebogssagen gik han ind for den af provst Valentiner udarbejdede nye slesvigske salmebog, medens menigheden ønskede at beholde den Meyer-Boesenske, og Kaftan bøjede sig.

Han blev afløst i 1880 af *Hans Tonnesen* (1880-88), der også er udførligt omtalt ovf s 134 ff.

I tilslutning til det forudgående kan nævnes, at der i P Nedergaards samlinger findes et udateret brev skrevet ca 1945, fra pastor Boye Johannes Bruhn, tidl Bjolderup, der handler om samme periode. Det hedder heri:

»Provst Göttig var en aldrende, meget lærd, men tillige meget stædig, Mand, der stadig stod i Opposition til baade de kirkelige og de verdslige Myndigheder. Den tyske Gudstjeneste var Aarene igennem meget daarligt besøgt. Provsten, som var orthodoks, holdt meget lange Prædikener, i Reglen varende mindst én Time, ofte end- og længere. Kirken kunde desuden ikke blive opvarmet om Vinteren, saa vi Børn holdt ikke af at overvære Gudstjenesten, de faa Voksne forresten ikke heller. Kirkelivet indenfor den tyske Menighed stod fuldstændigt i Stampe. – De danske Gudstjenester holdtes af Diakonen, dengang den senere Generalsuperintendent (Biskop), dr theol Kaftan. Han var en yngre, men ligeledes en meget lærd og meget myndig Mand. Provsten og Diakonen omgikkes kun pr Brev med hinan-

den. De danske Gudstjenester var godt besøgt til trods for den uheldige Tid om Dagen, de blev holdt. Og Kirkelivet var i Vækst. Pastor Kaftan var ikke nogen Prædikant, der kunde fange Hjerterne, men Menigheden holdt af ham. Man kan sige: Provsten talte til et lille Publikum i Kirken, Diakonus til en Menighed.

Omkring ved Aaret 1880 blev Kaftan udnævnt til Regerings- og Skoleraad i Slesvig, og cand theol *Tonnesen,* som paa samme Tid havde aftjent sin Værnepligt i Aabenraa, blev hans Efterfølger. Inden for Pastor Tonnesens Virketid 1880-88 tog Kirkelivet inden for den danske Menighed stærkt Opsving. Kirkebesøget forøgedes; Børnegudstjenester samlede mange Børn baade fra danske og hjemmetyske Hjem; ... livet (papiret ødelagt) tog sin Begyndelse og som Følge deraf et vaagnende Samfundsliv. Jeg husker, at Pastor Vilhelm Beck en Gang paa den Tid prædikede i Kirken. Kirken var overfyldt, og ved Eftermiddagens Møde i Skoven var der sort af Mennesker. Men en til Bunds gaaende Vækkelse opstod der i de Aar, saa vidt jeg kan dømme, ikke. Dog var der en Del Familier, som oplevede deres Gennembrud, flest inden for den danske, nogle faa inden for den tyske Menighed«.

Fra provst *Göttig* foreligger 6 beretninger til generalvisitats, idet det må antages, at beretning af 9/7 1892 – en usigneret kladde – også hidrører fra ham. De er alle stereotype, samme vendinger om samme forhold går delvis igen gennem alle årene.

1870 forsøgte provsten sig som pædagogisk forfatter med Bibelsprüche zum kleinen Katechismus Lutheri nebst Gesangversen und Gebeten (Åbenrå 1870). Bogen er aldeles blottet for originalitet, indeholder udover det, titelen lover, kun anvisning på, hvad børnene skal lære udenad hvornår. Det ses af lærernes pensaopgivelser, at bogen har været i brug i byens skoler. Den er vedlagt beretningen for 1871.

Politiske forhold. Göttig betragtede det grundtvigske røre efter pastor Leth under en politisk synsvinkel, som dansk-nationalt, og skønt han delvis havde ret i dette syn, var det sikkert medvirkende til, at han kom til at stå i et skævt forhold til menighedslivet. Enkelte familier var ikke utilbøjelige til konventikelvæsen forbundet med »dansk politisk partivæsen«, grundlagt og fremmet »på dansk vis« af pastor Leth, hvis navn går igen i beretningerne frem til 1877 som ophavsmanden til det grundtvigsk (-danske) røre i byen, om end han også får det med sig, at han var en særdeles begavet prædikant. Trods Göttigs bestræbelser på at træde op mod det, var dette danskervæsen endnu ikke forsvundet, tværtimod blev det nu meget fremmet af pastor Michaelsen, Bjolderup. Gennemslagskraften i konventikelbevægelsen lå i dens politiske agitation, men provsten var af den overbevisning, at separatismen (= det danske) i disse kredse ville svinde hen ved en viis behandling af disse i øvrigt så gode og kristelige elementer. Han havde – beklagede han – ikke haft tid til afholdelse af bibeltimer, som han faktisk så som et politisk middel i kampen mod grundtvigianismen og dermed danskheden (1868, 71, 74, 77).

Som en hovedbegivenhed siden sidste generalvisitats måtte i 1871 den ny kirkelige ordning betragtes (Gemeinde-Ordnung af 16/8 1869). Den havde i høj grad vakt de politiske lidenskaber, og valgdeltagelsen havde været *meget* stor (tal foreligger ikke). Dog skete der det, at det tyske parti spaltedes i et kirkeligt og et ukirkeligt, hvilket spillede det danske parti sejren i hænde i den grad, at det erobrede 2/3 af Gemeinderepræsentanten og dermed kunne besætte alle pladser i kirkeforstanderskabet. Dettes medlemmer betegnes »som i gennemsnit kirkelige mennesker«, der med iver fremmede kirkens interesser, men aldrig bøjede af fra deres politiske linie – de havde således nægtet tilladelse til plantning af »fredsege« på den »så velegnede« gamle kirkegård.

I almindelighed forventede provsten oplivelse og fremme af de kirkelige interesser af den ny ordning, skønt man hidtil i hovedsagen havde måttet beskæftige sig med regulering af ydre anliggender. Men endnu en gang – de politiske forhold besværliggjorde det hele og stillede sig hindrende i vejen for fremskridt.

I 1874 bestod de politiske modsætninger stadig og tog kun langsomt af. De kom frem til overfladen i alle offentlige anliggender og gjorde sig endog gældende helt ind i familielivet. I 1877 bestod de endnu, dog efter provstens mening i en noget mildere form. Den sociale agitation (antagelig = den socialdemokratiske) havde også i de senere år gjort erobringer i Åbenrå, men havde i det sidstforløbne år haft ringere succes. I 1880 var det faste punkt, hvorom det åndelige liv drejede sig, fremdeles modsætningen dansk-tysk. Den spillede ind i alle kirkelige forhold, gudstjeneste, kirkevalg m m m, men Göttig mente som i 1877, at den var noget mildnet. Det daglige omgangssprog, også i de tysksindede familier, var »åbenrådansk«.

Gudstjenesteordning. Da alt ved Göttigs tiltræden – både kirke- og skolevæsen – var, som han skriver, tabula rasa, havde han straks indført en ny liturgi i tilslutning til »vor gamle lutherske«, den samme, som han havde anvendt i sin tidligere mgh (68, 71). 1892 meddeles, at liturgien hidtil havde sluttet sig til de derom udstedste anordninger, men at man »med længsel« afventede en fuldstændig agende. Den danske mgh brugte endnu 1892 den meyer-boesenske salmebog (s 23), mens det samme år meddeltes, at den tyske havde taget das neue deutsche Gesangbuch i brug. Til støtte for kirkesangen var der et drenge- og pigekor.

Gudstjenestebesøget var for en bymgh temmelig godt, navnlig var den tyske hovedgudstjeneste forholdsvis ret godt besøgt, og besøget var siden 1864 taget betydeligt til, hvorimod det ved den danske gudstjeneste var taget af og siden pastor Leths bortrejse i 1863 var gået helt i stå, således at det samlede besøg nu var ringere end før krigen (1868). Ved pastor *Grønnings* prædiken var det danske gudstjenestebesøg taget stærkt til siden 1868 og var nu bedre end det tyske (1871). Men Grønnings tid i Åbenrå var kun kort (til 1873), og i 1874 konstateres faldende besøg. I 1877, da *Th Kaftan* var diaconus, karakteriseres besøget – tvetydigt, synes man – som værende temmelig godt for en bymgh, især for den danske del af den, men det var taget noget af i de senere år. Heri ligger vel, at provstens succes som prædikant ikke har kunnet måle sig med den senere generalsuperintendents, og dette bekræftes tilfulde af dennes samtidige beretning (se ndf) og af 1880-beretningen, der kort fastslår: »den offentlige gudstjeneste er som forhen, den danske meget bedre besøgt end den tyske«. Den sidste beretning fra 1892 forsøger at sætte tal på (nu var den tidl diaconus biskop, og han fordrede nøjagtig besked efter et 10-punkts, meget detaljeret spørgeskema) og kommer til det resultat, at besøget på alm søndage var 100-300, på festdage 4-500 (1.7-5% og 6.6-8.3% – indbyggertal 1890 6040).

Altergæster. Frekvensen er angivet fra 1878 og fremefter i artikelen Kirke og Folk. Her bringes derfor kun tallene indtil da: 1865 504 danske, 313 tyske (13.3%), 1866 408 da, 483 ty (14.5%), 1867 278 da 495 ty

(12.6%). Indbyggertal dec 1864 angives til 6146. I 1871-beretningen er antallet ikke specificeret som i 1868, men det var på det nærmeste blevet fordoblet: 1868 1464 (21.2%), 1869 1322 (19.1%), 1870 1602 (23.2%). Efter en tælling i 1867 var der 6913 indbyggere (heraf garnison 480, Landgemeine 758). Fra 1874 har vi flg tal: 1871 1356 (19.5%), 1872 1422 (20.5%), 1873 1241 (17.9%). 1871-tællingen gav 6951 indbyggere (heri 566 militære, Landgemeine 713). 1877-beretningen angiver indbyggertallet pr 1/2 1875 til 7099 (573 militære, Landgemeine 749), hvilket giver flg frekvenser: 1874 1096 (15.4%), 1875 920 (13.0%), 1876 1140 (16.1%). Fra 1880-beretningen bringes kun antallet af altergæster for 1877: 1187, der med et indbyggertal på 7089 giver en frekvens på 16.7%. (Det må her bemærkes, at der er ganske store forskelle mellem tallene i de trykte statistikker for 1878 og 79 og beretningens).

Menighedsliv. Fra gammel tid, grundlagt af afdøde orgelbygger Marcussen, havde der eksisteret en missionslæsekreds, og der var også nu »en stille missions- og læseforening«. Provsten selv havde p g a sin arbejdsbyrde kun haft ringe tid til afholdelse af *missionstimer,* men nogle var der da blevet holdt, omend hans kolleger i denne henseende var passive. *Missionsprædikener* var der også blevet holdt ved missionær Grønning (senere diaconus i byen).

Af foreninger til fremme af veldædige eller kristelige formål nævnes en *spiseforening* for fattige syge, en *forening og en komité til drift af en Warteschule* (en kirkelig børnehave) og ikke at forglemme en *Gustav-Adolfforening,* »der ganske vist endnu kun har fundet ringe grobund her i norden« (1868).

Hertil føjes i 1871, at missionsvæsenet og interessen derfor var blevet »afgjort fremmet« ved pastor Grønnings virksomhed. Foruden de lovbefalede missionsprædikener var der blevet fejret en større missionsfest, og diaconus havde også holdt missionstimer om vinteren – i det hele virkede han med den største iver for missionens fremme.

Af foreningsinitiativer nævner 1871-beretningen bl a flere foreninger til lindring af nøden blandt de fattige om vinteren, mangfoldige bestræbelser for at hjælpe den fransk-tyske krigs ofre, både de direkte, de sårede og syge, og de indirekte, de faldnes efterladte.

Missionen – siger 1880-beretningen – har altid haft god tilslutning i Åbenrå, også diakonissesagen. I længere tid havde man haft 4 diakonisser ansat, 2 til sygepleje og siden 1879 2 til børnehaven (die Warteschule). Det er noget uklart, hvordan man skaffede deres underhold, måske var de alle 4 afhængige af privat velgørenhed. Af hidtil ikke nævnte institutioner omtales *et folkekøkken.*

Om børnehaven oplyser Göttig, at den havde været i gang siden 1866, siden 1875 med 2 lærerinder og 80 børn. Hvert barn betalte ugentlig 15 Pf, og for en betaling af 45 Pf fik det også middagsmad. Med egen hånd har provsten tilføjet denne kryptiske bemærkning: »Denne skole er egentlig min privatskole«, hvilket vel må udlægges, at han var formand for komiteen og dermed havde bevaret tilsynet med den (skoletilsynet var ellers overgået til diaconus).

Endelig bemærkes i 1892, at skønt veldædigheden ikke er ringe, har man også på dette gebet mærket til de politiske skillelinier. Missionssagen fremmedes som hidtil, men en fast årlig missionsfest var kommet til. I alt var der nu 7 diakonisser i byen. Gustav-Adolfsagen gik sin gang, og *der lutherische Gotteskasten* havde fundet mange venner.

I 1880 skriver Göttig, at der ikke i mange år havde været holdt *katekisationer* (i både 1868 og 71 havde han givet sin begrundelse). I årene 1861-62 skulle der have været gjort forsøg med denne form for kristendomsundervisning, men det var forblevet herved. I 1868 kunne provsten ikke beslutte sig til en genindførelse, fordi han med skolevæsenets tilstand anså den for både nytteløs og delvis skadelig. Og så lagde det store børnetal og kirkens længde sig ydermere hindrende i vejen. I 1871 fremgår det, at det var skolevæsenets *fortrinlige* tilstand, der overflødiggjorde katekisationer. Værst var det måske, at lovgivningen ikke gav mulighed for den til gennemførelsen nødvendige *kirketvang.* Han holdt følgelig for, at en heldig gennemførelse var så temmelig umulig i en større bymgh.

Men så måtte man glæde sig over det glædelige m h t de unge aldersklasser: »Skoleungdommen, som i en række år og især også i 1864 var meget forvildet, udmærker sig nu ved en venlig, høflig, lydig opførsel, frugten af en ikke let, men velsignet kamp fra skolernes side« (1871). Her – blandt skoleungdommen – gjorde tyskheden afgjorte fremskridt (1874).

Iflg 1892-beretningen var der blevet indført børnegudstjenester, der holdtes regelmæssigt med børnetal på 100-200. Det fremgår også af denne, at arbejdet med den konfirmerede ungdom gennem de senere år var blevet taget op med energi af Göttigs hjælpepræst, bl a ved offentlige forsamlinger i Lutherhaus.

Helligdagsfreden overholdtes så nogenlunde (1868, 71, 92), men under indflydelse af den preussiske ordning slappere end forhen (1877). Det ville være meget bedre, om den lokale sabbatsordning af 10/3 1840 blev konsekvent gennemført og ikke – som nu – blev afsvækket i ikke ringe grad ved indførelse af preussiske forordninger og skikke (1880).

I 1868 var der ingen åbenbare foragtere af kirke og nadver, men »der er endog indtruffet tilfælde, hvor gudstjeneste og nadver er blevet inddraget i den danske agitations og demonstrations tjeneste«.

Men der var folk nok, som hverken gik til kirke eller alters, og Göttig måtte med grædmelse erkende, at tjenestemændene – det tyske element i byen – mestendels var meget ukirkelige (1871, 74).

Kirketugtens rester m h t uægte børn, selvmordere og defloredede brude var gået af brug i danskertiden (1868), men så fandt man på nyt: ved de sidste Gemeindewahlen var valgretten blevet frataget enkelte, der levede i usædelighed, eller som var fordrukne (1871, 74), og også en enkelt af de gamle former dukkede op: »faldne brude« bar ingen krans (1880). Samme beretning meddeler, at én person var blevet nægtet nadveren, én slettet af den kirkelige valgliste. Årsag: druk.

Sektvæsen. Om sådant høres intet før 1877, da det berettes, at metodister, baptister og darbyister trods gentagne forsøg kun havde fået ringe tilhold i byen. En metodistprædikant havde tidligt på sommeren 1877 lejet et lokale til andagtsøvelser, men først efteråret ville kunne vise, om der kunne samles en mgh. 1880-beretningen giver ikke anledning til at tro, at dette var lykkedes: metodister *udefra* aflagde af og til besøg, men tilslutningen var ringe. Dette må have bedret sig, eftersom det af sidste beretning (1892) erfares, at metodistmghen talte ca 20 personer og holdt forsamlinger i et eget lokale under ledelse af en udsending fra Hamburg. Andre sekter fandtes på daværende tidspunkt ikke. Til gengæld var der temmelig mange *vakte* (gar manche liebe gläubige Christen), men de holdt ikke egentlige konventikler.

Om befolkningens *sædelighed* nærede Göttig ikke høje tanker. En kliché herom – ordlyden ikke just opløftende – går igen i de første tre beretninger, blot med ændret åremålsangivelse: »Folkets moral har efter min anskuelse lidt meget under de sidste 20 års politiske forviklinger, der findes meget af usandhed, løgn, hykleri, svig, uforskammethed, trods, had og nag« (1868).

Vi bemærker, at også Göttig så hen til 1848 som det år, da den slesvigske enhed brast, og de gode gamle tilstande gik under.

Civilstandsloven af 1874 havde – bortset fra det første år, i hvilket 16 af 44 personer ikke ønskede kirkelig vielse (mest folk, der levede papirløst, og som tilhørte den ikke-bofaste del af befolkningen) – haft ringe indflydelse på sædeligheden. I lovens 2. gyldighedsår afslog kun få den kirkelige vielse, og efter at gebyrene for vielse og dåb var blevet afløst (1/1 1876), forekom dette yderst sjældent. Dåb og konfirmation ønskedes stort set af alle (1877). 13/6 1880 var kun ét barn (født august 1879) endnu ikke døbt.

I 1874 meddeler Göttig, at *pastor Theodor Kaftan* var tiltrådt 26/10 1873, 1880, at han var fratrådt 11/1 s å. Han er den eneste diaconus, der har efterladt en beretning (1877), meget grundig, punktopdelt – som han senere forlangte det af stiftets præster –, udstrålende ikke ringe følelse af eget værd, pronomenet *ich* subjekt for adskilligt flere verber end sædvanligt i præsteberetninger. Men initiativ var der i ham, og det kunne nok tiltrænges i Åbenrå. Hans tid i byen er kort skildret s 53-4. Her suppleres fra beretningen:

Han indførte en ny *liturgi* i den danske gudstjeneste – »på lovlig vis« – og mente at kunne konstatere, at den slog an i mghen. Dette erfaredes ikke blot ved samtaler på tomandshånd, men også derved, at den liturgiske sang – menighedssvarene – blev stedse mere fuldttonende. Hvert år, afvekslende på dansk og tysk, afholdt han *bibeltimer* i kirken fra michaelis til faste, mens en pastor emer (ulæseligt navn) i vinteren 1876 på Kaftans anmodning holdt månedlige missionstimer, vistnok på tysk (teksten delvis ødelagt). Han aflagde regelmæssige sygebesøg, hyppigt efter henvisning, men mange opsøgte han på eget initiativ. Modtagelsen var meget forskellig, dog for det meste venlig hos høj og lav.

P g a det ugunstige tidspunkt, der var tildelt den danske gudstjeneste, var *besøget* meget afhængigt af årstiden. Den bedste tid var fra michaelis, da eftermiddagstjenesten begyndte, og til påske. Sås der bort fra denne årlige vekslen, mente han at kunne erkende flg: »Mens besøget i vinteren 73-74 havde været meget stærkt, og det om sommeren 1874 overhovedet var gået noget ned, sank det om vinteren 1874-5 til sit lavpunkt og er siden da efterhånden atter steget«. Stærk vinterkulde forårsagede ikke mere synderligt afbræk i besøget, efter at der i 1875 installeredes varmeanlæg i kirken. »Resultatet af dette har mere end bekræftet de forventninger, som foranledigede mig til at virke for denne sag«. Pudsigt nok så provsten noget skævt til alt dette nymodens og mente *ikke,* at det havde forbedret besøget.

Efter en samtale med en kirkeældste lod denne de besøgende tælle ved en gudstjeneste i vinteren 75/76. Den pågældende søndag var der et »selten starkes und andauerndes Schneegestöber«. Der kom 234. Tællingen blev derfor gentaget 2 uger senere. Der kom da 495 (svarende til ca 7.1% af befolkningen).

Besøget ved bibeltimerne i kirken var ret uafhængigt af det benyttede sprog, men lå langt under gudstjenestebesøget, gnsn ca 100, samme antal, som deltog i missionstimerne.

Antallet af *altergæster* hos Kaftan havde i 1874 været 844, 75 727, 76 930, første halvår af 77 642 (heri ikke medregnet altergæster i militærmghen). Provsten må således i 1876 have haft 210 kommunikanter: man forstår meget vel hans ret så beherskede kærlighed til den selvbevidste og virksomme diaconus.

Interessen for *hedningemissionen* stimuleredes ved prædiken, missionstimer og lejlighedsvis afholdelse af missionsfester. Desuden arbejdede 2 syforeninger for missionssagen. Om den gamle missionslæseforening bemærkes, at da den truede med at gå i opløsning, »tog jeg hånd i hanke med den« – underforstået: så var trusselen afværget! Hvert år modtog og videresendte Kaftan ca 500 M til missionen, og en basar med samme formål havde i 1876 givet 900 M i overskud.

Endog en *Gustav-Adolfforening* lykkedes det ham i samarbejde med forstanderskabet at få i stand – over 100 bidragydende medlemmer havde den, hvilket turde være et særsyn i Nordslesvig. Foranledningen til dannelsen af denne forening havde været Provins-Gustav-Adolffesten 1875.

Men ikke nok hermed. For *den tyske IM* udbredtes skrifter på begge sprog, og for diakonissesagen »habe ich hier 18 Sammlerinnen gewonnen«, så at der årligt kunne sendes 5-600 M til anstalten i Flensborg. En ung pige fra Åbenrå var blevet diakonisse, og en kvindeforening udfoldede »i stadig indforståelse med præsten« en omfattende virksomhed for fattig- og sygeplejen.

Konventikler i ordets egentlige betydning forekom ikke. Det var Kaftan bekendt, at enkelte personer kom sammen om lørdagen, sang salmer og opbyggede hinanden ved oplæsning. Men småforsamlingerne var ikke af konventikelagtig karakter. Derimod havde sekterere virket i byen: baptister havde aflagt besøg, men de havde været uden virkning. Endvidere havde Kaftan opdaget, at 3 kvinder var darbyister. Bevægelsen havde bredt sig fra Rødekro, men han var klar over, at dens egentlige arnested var Løjt (se der). Han havde forgæves søgt at tale dem fra deres vildfarelse og havde nu i stedet koncentreret sig om at hindre, at andre sluttede sig til.

I sommeren 1876 havde skrifter af *M A Sommer* (ein ins ungeheuerliche übersetzter Kierkegaard) fremkaldt sygelige tilstande hos nogle, men det var lykkedes at bringe dem til fornuft igen. Men der var stadig sommerianere på landet. Mest vedholdende havde metodisterne virket ved en udsending fra Flensborg. I begyndelsen af vinteren 76/77 havde de lejet lokale og udsendte offentligt indbydelser til deres møder. Kaftan besluttede sig da til efter længere tids overvejelse at tage sagen op fra prædikestolen. Metodisterne havde nu indstillet deres offentlige møder, men holdt fremdeles privatforsamlinger, som havde nogenlunde besøg. Han modvirkede ved flere lejligheder metodismen via den private sjælesorg, und zwar mit Erfolg. Så vidt det var ham bekendt, havde kun en svært hysterisk pige ladet sig indskrive hos metodisterne, men han kunne ikke garantere, at ikke flere havde gjort det samme.

Der var i de sidste år holdt *fasteprædikener* om aftenen, hvilket gav bedre besøg, end når de holdtes om eftermiddagen. Derimod holdt han ikke *katekisationer,* da han var ansat som dansk præst, og skolesproget var tysk.

Kirkelig statistik

Afgivne stemmer ved et forudgående valg (i %). Grundtal = antal stemmeberettigede: 1879 26.3, 80 29.2, 82 45.2, 84 17.3, 88 7.8, 94 21.1, 95 17.8, 97 41.9, 98 10.8, 01 5.2, 04 2.4, 06 2.7, 11 4.3, 15 40.4, 16 5.8, 19 16.4.

Gnsntal af fødsler u f ægteskab i f t antal fødte (i %): 1865-67 8.5, 68-70 11.8, 71-73 13.0, 74-76 11.0, 77-79 8.2, 89-91 6.1.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå præstearkiv, bd II; Åbenrå provstearkiv, nr 1065, alt La, Åbenrå. Ved HP).

Göttig efterfulgtes som provst og hovedpræst

af *Ludwig Georg Jaques Reuter* (1892-1908), tidl provst for Sydtønder provsti. Han synes at have været en venlig og forekommende person, der havde et godt forhold til sin menighed, men som hverken som teolog eller prædikant ragede op over gennemsnittet. 4 år forinden var Chr Wilhelm Grønnings søn, *Hermann Heinrich Grønning* (1888-1910), blevet diakon.

Fra *provst Reuters* tid findes to temmelig ens beretninger, begge kladder, i Landsarkivet i Åbenrå.

Politiske forhold. De politiske (nationale) modsætninger gjorde sig stadig gældende og kom navnlig til udtryk ved de kirkelige valg. Dette fandt provsten lidet glædeligt, men det stod ikke til at ændre, fordi det danske parti, da det havde været ved magten, havde udelukket alle tysksindede. Nu var forholdet vendt om, og alle medlemmer af mghsorganerne (med undtagelse af 2 Gemeindevertreter) var af det tyske parti (1898).

Det tidsrum, der dækkes af den flg beretning, falder ret nøje sammen med Köllerperioden, og provsten fandt, at de nationale modsætninger havde gjort sig mindre gældende i de seneste år. En mulig årsag hertil fandt han i de strengere forholdsregler, overpræsidiet havde grebet til. Det danske parti havde ikke deltaget i de sidstafholdte kirkelige valg, og alle medlemmer af kirkeforstanderskab og kirkekollegium hørte til det tyske parti (1901).

Den hidtidige *gudstjenesteordning* var bibeholdt. Ved den tyske gudstjeneste benyttedes den under Göttig indførte salmebog, og et pigekor understøttede sangen. Ved den danske gudstjeneste brugte man fremdeles den meyer-boesenske salmebog og assisteredes af et kor fra drengeborgerskolen.

Der afholdtes *særtjenester* i fastetiden, 2 danske og 3 tyske. Bortset fra den første onsdag i fasten, da der som regel ikke kom mange, var der god tilslutning til tjenesterne, da der tillige ved dem fejredes nadver. Heri tog 100 eller flere del, mens der derudover gerne indfandt sig 50-60 personer.

Der var *børnegudstjeneste* ved diaconus hver søndag kl 17 om vinteren. Besøget var ret godt, i hvert fald forud for julefesten, efter hvilken det plejede at synke fra ca 200 til 100 eller derunder (1898).

Gudstjenestebesøget var kun virkelig godt på festdagene, især førstehelligdagene, da kirken for det meste var fuld ved begge gudstjenester. På alm søndage antoges det danske besøg at være 4-5, det tyske 5-6% (1898).

Altergæster. Af disse kom mange kun én gang, nogle to, få flere end to gange pr år (1898). Altergangen sank noget i 1900 (lå på 19.1%). Reuter mente, at dette kunne skyldes, at gudstjenesterne sommeren igennem holdtes in der Turnhalle (1901). I 1905 var altergangsprocenten 18.7.

Menighedsliv. Bibeltimer holdtes hver 14. dag af diaconus, besøget var jævnt med 40-50 personer (1898). 1901 oplyses det, at disse møder holdtes på dansk, og nu var besøget kun ca 20.

Der var (1898) *samtalemøder* ved diaconus i Lutherhaus hver 14. dag om vinteren, om sommeren hver 8., dog med afbrydelser, og Reuter deltog hyppigt i dem. Ca 20 deltagere, også derunder, flest kvinder, få mænd. Efter 1901-beretningen var mødernes antal blevet forøget. Nu holdt Hauptpastor en række hver søndag aften på tysk, mens diaconus holdt tilsvarende på dansk. Deltagelse som under 1898, dog at de danske var en smule bedre besøgt end de tyske.

Et forsøg på at gendanne en *Jünglingsverein* – begge præster var initiativtagere – var mislykkedes. Til gengæld havde Reuter 1897 begyndt at samle de nykonfirmerede forår og efterår til fælles altergange.

En *missionsforening* oprettet af afd pastor emer Grønning bestod stadig. Hver måned samledes 15 kvinder i diakonens hjem for at lave håndarbejder til missionshuset. Af diakonisser var der i 1898 2 skolesøstre, 2 mghssøstre og 5 på kredssygehuset. Dog skulle disse sidste forlade sygehuset til september som følge af en konflikt. En afdeling af der vaterländische Frauenverein og der Kochverein tog sig især af syge og svage, hos hvem begge præster aflagde sygebesøg.

Hauptpastor og kirkeforstanderskabet var medlemmer af Landsbibelselskabet. *Danske bibler* hidrørende fra det Stistrupske legat uddeltes gratis. Diaconus sørgede ved cirkulationsmapper for udbredelsen af *opbyggelsesblade.* Ca 36 familier deltog i denne turnus.

Der var *vakte* i sognet, navnlig blandt de få, der sluttede sig til Gemeinschaftsfolkene, og blandt dem, »der har føling med de såkaldte indremissionærer«. Gemeinschaftsbevægelsens tilhængere samledes gerne søndag aften i Lutherhaus, men det var deres udsendinge forbudt at holde forsamlinger her, mens det var tilladt de tonnesenske missionærer.

Af *kirketugt* var kun den rest tilbage, at det var »faldne kvinder« forbudt at bære krans og slør ved vielsen (1898).

I 1898 kunne det meddeles, at alle børn blev døbt, alle par kirkeligt viet, og alle begravelser (dødfødte, udøbte børn og selvmordere undtagen) fandt sted med kirkelig medvirkning. I 1901 rapporteres det, at enkelte børn blev døbt af Sprecher fra Bovlund frimgh, og at der fandtes 4 par *uden* kirkelig vielse, de 2 dog tilflyttet fra landet. Desuden havde man nægtet et par vielse, fordi manden var udtrådt af Landeskirche for at spare kirkeskatten. Parret lod sig derefter vi i Danmark.

Sektvæsen. Intet, bortset fra den lille metodistmgh, der havde bestået i længere tid.

Antal børn (i %) født u f ægteskab. 1895 4, 96 4-5, 97 3-4, 98 4, 99 3, 1900 3-4.

(Åbenrå præstearkiv, bd II, La Åbenrå. Ved HP).

Da provst Reuter blev pensioneret i 1908, udnævntes sp Augustenborg *Hans Peter Marcus Bade* (1909-20) til dette embede. B var ganske vist født i Lübeck, men havde lært at tale og forstå det danske sprog ret godt. I begyndelsen var hans politiske holdning moderat tysk; der havde fra tysk side endda været betænkeligheder ved hans udnævnelse, fordi man antog ham for danskvenlig. Denne frygt viste sig imidlertid at være ubegrundet. På synoden i Rendsborg 1912 bekendte han »ren kulør« ved at stemme imod indførelsen af 2 ugentlige dansktimer i skolen og forskertsede derved helt det gode forhold til den danske menighed. Kirkeligt set var B en betydelig prædikant, og han deltog ivrigt i byens kulturelle liv, især inden for musikkens område. Han var selv en dygtig klaver- og orgelspiller.

Efter H H Grønnings forflyttelse til Augustenborg i 1910 overtog *Gottfried Adolph Karl Martin Otte* diakonembedet (1910-15), der med forgængerens afgang igen havde skiftet navn til compastorat. O blev forflyttet til Tellingstedt og efterfulgtes af *Edvard Nissenius Jessen Juhler* (1915-20).

I 1895 opstod en dansk frimenighed i Åbenrå (se ndf).

Fra *provst Bade* foreligger kun én, til gengæld meget

udførlig beretning (8½ foliosider) til generalvisitats 1910. Med den er »modern times« kommet til Åbenrå. Ikke alene er beretningen *maskinskrevet*, men dens tone ligger milevidt fra de hyppigt selvhøjtidelige preussiske beretningers, er til tider næsten munter, og den er aldeles blottet for national animositet. Måske er der et stænk af sarkasme i omtalen af nordslesvigsk IM's tilhængere, men bortset fra det, der måtte kunne sluttes heraf, findes der ingen antydninger af provstens egen teologi.

Gudstjenesteordning. Ved den danske gudstjeneste havde den gammellutherske liturgi, som den forelå i Prahls og Heinebuchs bearbejdelse, været i brug i mange år. Ønskeligt ville det være, om man snart kunne få den meyer-boesenske salmebog udskiftet med den efterhånden ikke så ny nordslesvigske salmebog, der i kvalitet lå så langt over den gamle. Men den nys forflyttede pastor Grønning havde stået meget fast på bibeholdelsen af Meyer-Boesen, dels af pietet, dels fordi en lokal forlægger endnu havde 100 eksemplarer af salmebogen på lager. Bade og Otte var imidlertid enige om, at nu var tiden til en udskiftning forhånden.

Liturgien ved den tyske gudstjeneste havde til 1909 været den af 2. Gesamtsynode anbefalede, men Bade havde indført provst Stoltenbergs Ausführliche Liturgie. Et kor på 20 drenge støttede sangen ved begge gudstjenester.

I den tyske gudstjeneste var der med Konsistoriets billigelse sket den forandring, at dåb fandt sted ved gudstjenestens slutning, mens man ved den danske stadig fulgte den gamle skik med dåb ved dens begyndelse. Provsten fandt, at man ved reformen undgik mange ubehagelige forstyrrelser, og fra dansk side blev der stadig flere, der ønskede at følge i det tyske spor.

Endnu en stor forandring var sket: fra 1/10 1908 var sognet blevet delt i to Seelsorgbezirke, og det forventedes, at denne ordning ville få dybtgribende virkning i byens kirkelige liv.

Der afholdtes ugetjenester i fastetiden, halvdelen på dansk, halvdelen på tysk, og disse fastetjenester var altid forbundet med skrifte og altergang. Den 1. og 2. søndag i hver måned var der altergang i forbindelse med gudstjenesten, hhv på tysk og dansk.

Børnegudstjenester fandt kun sted på tysk, hver søndag om vinteren kl 14-15. 20 kvindelige medhjælpere underviste børnene i grupper, og de to præster havde skiftevis ledelsen.

De foranstaltede desuden julefester 3 steder i byen: Herberge zur Heimat, sygehuset og i børnehaven (Warteschule).

Gudstjenestebesøget ansloges til 6-7%, større ved den tyske end ved den danske, på alm søndage ved den første ca 200, ved den anden o 100, på festdage hhv 4-500 og henad 200. Dette hang dels sammen med, at den tyske mgh var meget større end den danske, dels med, at ein nicht unbeträchtlicher Teil af danskerne holdt sig til den grundtvigske frikirke. Det havde i Åbenrå – som alle steder – haft en vis oplivende indflydelse på gudstjenestebesøget af begge nationer, at der omtrent samtidig havde fundet personskifte sted i begge præsteembeder.

I øvrigt måtte provsten beklage en vis splittelse i byens gudstjenstlige liv om vinteren, fremkommet ved, at der var lejlighed til opbyggelse 4 steder: kirkens 2 gudstjenester, frikirken, missionshotellet med snart danske, snart tyske arrangementer.

Altergæster. Af dem, der gik til alters, kom de fleste kun én gang om året, nogle få to, ganske enkelte 4-6 gange. Tallet på kommunikanter var 1907 1061 (14.2%), 1908 1020 (13.7%), 1909 1152 (15.5%) – beretningen angiver indbyggertallet til 7455.

Kirkelige handlinger. Så at sige alle i mghen lod deres børn døbe og konfirmere i kirken – kun i få tilfælde skete handlingen ved frimghspræst. Det samme gjaldt vielser og begravelser: det var kun sket én gang i Bades embedstid, at en person var blevet begravet uden kirkelig medvirkning – der Freigemeindepredigerhavde talt i hjemmet.

Som nævnt under *Kirke og Folk* var kirkens stilling til begravelse af selvmordere til revision just i den her behandlede periode. Bade skriver, at spørgsmålet om kirkelig medvirkning blev afgjort fra tilfælde til tilfælde. Ved det, han kalder »letfærdige selvmord«, deltog præsten ikke i begravelsen, og der var ikke klokkeringning, men det defineres ikke, hvornår præsten *kunne* deltage: praksis var altså flydende. I øvrigt havde tallet på selvmord været ringe de sidste 3 år.

Menighedsliv. Der var blevet holdt bibeltimer hveranden tirsdag vinteren igennem, på dansk. Men besøget havde været meget slet, og det er ud fra sprogbrugen sandsynligt, at denne virksomhed var ophørt.

Bibelen fandtes vel i alle hjem, men læstes kun i få. Den købtes egentlig kun til skolebrug og da hos boghandlerne, ikke mere hos præsten. Kirkeforstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft.

Opbyggelseslitteratur var ikke almindelig i de såkaldt dannede familier, snarere fandtes den hos middelstanden af håndværkere og lavere tjenestemænd. Blandt de mest læste blade nævnes *Sonntagsbote, Breklumer Sonntagsblätter, Palmblätter* og *Sædekornet.* Det var provsten ukendt, om Kirkeligt Søndagsblad havde nogen udbredelse.

Menighedens veldædighed var i det hele begrænset af sogneskellet. Med denne begrænsning kunne hjælpsomheden kun berømmes. *Der vaterländische Frauenverein* og *den danske Kochverein* opsporede og lindrede megen nød, menighedsplejen (2 diakonisser) og die Warteschule (ligeledes 2 diakonisser) virkede til stor velsignelse. Skønt menighedsplejen var skattet, begyndte de frivillige gaver til den dog at flyde sparsommere, således at kassereren af og til var i pekuniær knibe. Pastor Grønning, nu forflyttet til Augustenborg, havde »ydet en i bedste forstand social indsats i menigheden: han var de fattiges utrættelige, i det stille virkende ven«.

Gjaldt det mere universelle opgaver som hedningemission m v, var der mindre tilbøjelighed til at slippe skillingerne. Gaverne til mission var forholdsvis små, deltagelsen i missionsfester ringe. Dog eksisterede missionssyforeningen fremdeles, hvorimod man intet hører til læseforeningen. Der fandtes en *Gustav-Adolf-forening* med ca 200 medlemmer og et årsbidrag på o 300 M.

Arbejdet blandt den konfirmerede ungdom trivedes, synes det, kun blandt den kvindelige. 4-5 gange i årenes løb havde man forsøgt at danne en Jünglingsverein, men altid med negativt udfald, og en sådan fandtes da heller ikke i 1910. Derimod ledede de 2 søstre ved Warteschule en *Jungfrauenverein* med henad 40 medlemmer.

»Sådanne, »som for alvor vil være kristne«, findes, deres samlingssted er foruden her og der i hjemmene Missionshotellet, et etablissement tilhørende »Kirkelig Forening for indre Mission«« – hermed og med ordene »Sekteriske bestræbelser kommer ikke for dagens lys« affærdiger Bade to fænomener, som for ham måtte stå som modarbejdende den sognekirkelige helhed.

Kirketugt anvendtes kun i beskeden grad: deflorerede brude og sådanne, som før vielsen havde født et barn, blev viet uden krans og slør.

Sædelige tilstande. Bade er en af de meget få præster, der rapporterer, at det i almindelighed stod godt til med overholdelsen af det 6. bud. »I hvert fald«, beretter han, »er den sædelige samvittighed endnu sik-

ker og ufordærvet nok til at påtale og fordømme usædeligheden, når den foreligger«, og hvor et af de ganske sjældne konkubinater kom for dagens lys, skred politiet ind. Gnsn fødtes i årene 1907-09 5% af børnene uden for ægteskab. Skønt der var enkelte tilfælde af spil og druk, fandtes der ingen laster, der virkede i større omfang fordærvende.

Sociale forhold. De sociale og økonomiske forhold i Åbenrå havde, mente provsten, ingen betydning for det kirkelige liv.

Byens sociale forhold bedømtes som sunde, befolkningen var i almindelighed velsitueret, arbejdere og håndværkere havde deres gode udkomme. Byens handel og omsætning var ikke netop fremragende: foruden to større fandtes der kun små og middelstore virksomheder. En ikke ringe del af den mandlige ungdom valgte sømandserhvervet og befor alle verdenshave.

(Åbenrå præstearkiv, II, 14, nr 6, La Åbenrå. Ved HP).

Tiden efter 1920

Afstemningen om præsternes forbliven i 1921 gav til resultat, at både Bade (1920-36) og Juhler (1920-44) skulle forblive som hhv tysk og dansk sp. Inden dette forelå, havde sidstnævnte imidlertid overrasket sin menighed ved at erklære, at han følte sig forpligtet til at vige pladsen af nationale grunde. Det er ikke helt klart, hvad der motiverede denne holdning, men menighedsrepræsentanterne sendte en deputation til kirkeministeren i København med ønske om at måtte beholde J. Denne stillede sig velvillig her overfor, og da afstemningen bekræftede ægtheden af dette ønske, forblev J alligevel.

Med genforeningen blev de 2 præster ved St Nikolaj kirke igen ligestillet. Den tidl hovedpræst, provst Bade, blev sp for den tyske menighed, og den tidl diakon, Juhler, sp for den danske menighed. Denne ordning består stadig. Det danske embede udvidedes i 1922 med en 2. præst ved St Jørgens kirke, idet frimenigheden blev ophævet. *Carl Johannes Ludvigsen* sad i dette indtil 1948. I dette år blev det omdannet til et rkp-embede.

Det må i denne forbindelse bemærkes, at fra genforeningen til dato er provsteembedet blevet forvaltet af en sp uden for Åbenrå. Den første danske provst blev sp Ensted *Marius Nielsen* (1920-37).

Den nationale spænding fortsatte imidlertid med at gøre sig gældende, da parterne endnu stod talmæssigt næsten lige. Ligesom før var pastor Bades person og optræden en stadig anstødssten for de danske. Da nazismen brød frem i begyndelsen af 30'rne, stillede han sig straks på dens side. 1. pinsedag 1933 holdt han en prædiken, som han kaldte »Helligånden og tyskerne«. Han sammenlignede heri ceremonien i garnisonskirken i Potsdam, hvor nazister og repræsentanter for militæret var forsamlet, med Helligåndens udgydelse i Jerusalem og sagde, at han var overbevist om, at det var mænd sendt af Gud, der havde hidført denne omvæltning (Åbenrå III, s 183, 190; nekrolog over pastor Juhler i Jydske Tidende 5/11 1967).

Provst Bade døde i 1936 og efterfulgtes som sp for den tyske menighed af *Carl Jürgen Johannes Beuck* (1936-55). 1937 døde provst Nielsen og blev efterfulgt af sp Rinkenæs *Frode Beyer* (1937-56), der endte som biskop over Haderslev stift (se s 68).

Pastor Beuck blev valgt i konkurrence med sp tyske mgh Sønderborg Carl Marius Jørgensen. Han kom meget hurtigt i konflikt med nazismen. I 1937 fremkom en rigstysk forordning om, at tyske statsborgere ikke måtte holde foredrag om kirkelige forhold i Tyskland på møder, der blev arrangeret af »Deutsche kirchliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«, hvis formand Beuck var. Han modsatte sig den på det kraftigste ved at rette en skarpt formuleret forespørgsel om dens grundlag til det tyske gesandtskab i Kbh. Dette lod forespørgslen gå videre til det tyske udenrigsministerium i Berlin, der gennem den tyske konsul i Åbenrå lod Beuck vide, at forordningen hvilede på en »førerordre«. Beuck insisterede over for konsulen på at få denne meddelelse, der kun blev givet mundtligt, skriftligt bekræftet, men det var forgæves (Åbenrå III, s 207). Han gav videre udtryk for sin antinazisme, da han under besættelsen oplæste de danske bispers hyrdebrev mod jødeforfølgelserne for den tyske menighed. Denne handling medførte ganske vist, at der en overgang blev mange tomme pladser i kirken (Avisudklip med omtale af B i anledning af 70-årsdagen. P N's samlinger). Pastor Beuck blev Ridder af Dannebrog 1956.

Også pastor Juhler kom i vanskeligheder i denne politisk bevægede tid. Efter en mindegudstjeneste 25/2 (den tyske »Volkstrauertag«) 1934 nedlagde den tyske konsul Kühne på rigets vegne en krans ved det dansk-tyske monument over byens faldne i 1. verdenskrig. Denne krans havde imidlertid bånd, der var forsynet både med sort-hvid-røde farver og et hagekors. Næste dag placerede Hejmdals redaktør Bjørn Hanssen (H P Hanssens søn) et Dannebrog ved mindesmærket, så det dækkede hagekorset, men ikke det sort-hvid-røde bånd. Under den deraf opståede disput anmodede pastor Juhler konsulen om at fjerne sin krans af hensyn til kirkens fred. Denne gjorde imidlertid politimester Westerby ansvarlig for, at der ikke skete hans krans noget, og der kom videre besked fra Kbh til politimesteren om, at hagekorset skulle gøres synligt igen. Dagen efter fjernede pastor Juhler egenmægtigt både Dannebrog og de 2 bånd på den tyske krans. De sidste sendte han med brev til den tyske konsul. Den tyske gesandt i Kbh forlangte nu i en note til udenrigsministeriet, at J skulle give konsul Kühne en uforbeholden undskyldning. Det nægtede denne og erklærede, at han hellere ville tage sin afsked. Sagen døde imidlertid hen, og nægtelsen fik ingen følger for sp, hvorimod konsulen snart efter blev forflyttet (Åbenrå III, s 200-202).

Pastor J lod sig førtidspensionere i 1944 p g a svigtende helbred. I hans nekrolog i Jydske Tidende 5/11 1967 hedder det om ham: »Pastor

Juhler var i hele sit væsen en beskeden mand, og han var kendt som en god forkynder i sine prædikener. Han var tillige en mand, der tog aktivt del i det velgørende arbejde i Åbenrå, såvel inden for Kogeforeningen som i Dansk Røde Kors. Man satte fra menighedens side stor pris på pastor J, som altid var beredt til at yde sin hjælp og trøst, hvor det var ønsket eller tiltrængt. Livet igennem var han præget af sit kald og sin gerning, opfyldt af sine forpligtelser som præst og menneske.

Pastor J var også meget historisk interesseret, navnlig i lokalhistorie fra fødesognet Løjt«.

Han efterfulgtes af *Christian Theodor Hoffmann-Madsen* (1944-70). H-M havde været landssekretær for KFUM fra 1936 og var generalsekretær for KFUM og K 1941-44. Han havde mange tillidshverv inden for kirkelige og dermed beslægtede organisationer. Det var i hans tid, den store hovedrestaurering af St Nikolai kirke fandt sted (1949-56). H-M var i øvrigt også en stor fodboldentusiast og sad flere år i Åbenrå Boldklubs spilleudvalg (Nekrolog i J T 3/11 1973).

Som et vidnesbyrd om den kirkelige situation i Åbenrå i de første årtier efter genforeningen kan slutningen på det omhandlede brev fra pastor Bruhn ca 1945 citeres: »Nu efter Genforeningen findes der, Herren ske Tak, et mere bevidst Tros- og Samfundsliv i min Fødeby Aabenraa, hvor jeg tilbringer min Livsaften, end nogensinde før; men Flokken af de Troende er til Hovedsagen blevet forøget ved Tilflytning nordfra, dog ganske vist ogsaa ved Tilslutning fra fødte Aabenraaere, »Eksempla trahent«. Borgerskabet i det store og hele staar endnu ligegyldig, Flertallet vel endog afvisende, over for al afgjort Forkyndelse«.

Dette subjektive skøn stemmer med de oplysninger, der findes i Kirkelig Håndbog. I 1920'rne og 30'rne er de meget knappe. Fra og med 1943 møder man jævnlig den karakteristik af den danske menighed, at den er præget af *velvilje* og hjælpsomhed, men passiv, og at kirkegangen er nogenlunde, stagnerende eller i hvert fald kun *langsomt* stigende. Samtidig har der været livlig kirkelig aktivitet af anden art; 1951-beretningen taler således om IM-samfund, bibelkredse, YM-samfund, søndagsskole, Luthersk Missionsforening, KFUM & K, menighedspleje, kirkeblad, møder for gamle, menighedsmøder og YM-møder.

Den tyske menighed talte helt til omkr 1965 ca 3000 medlemmer, derefter sank tallet til ca 2000. De senere beretninger siger om den, at den ikke havde noget stærkt kirkeliv.

Ovenfor er fortalt, at der tidligere fandtes en ringe sekterisk aktivitet i byen. Det gælder for så vidt også tiden efter genforeningen, men nu med hovedvægten lagt på spiritister, mormoner og Jehovas vidner.

I flere af beretningerne fremhæves det, at det nationale er stærkere end det kirkelige. Det kan naturligvis ikke forundre, for så vidt angår medlemkrigsårene og besættelsen, men den nationale spænding fortsatte langt ud over disse perioder og omtales så sent som i 1967.

Hoffmann-Madsen blev i 1970 afløst af den nuværende danske sp *Erik Stidsen*. I det danske 2. præsteembede efterfulgtes C J Ludvigsen af *Markus Karl Kofoed* (1948-69) og *Erling Albinus-Jørgensen* (1969-). Dette embede omtales nærmere sammen med Åbenrå frimenighed og Sct Jørgens kirke i en særskilt artikel, se ndf.

I 1941 blev oprettet en stilling som hjælpepræst – fra 1967 kkp – ved den danske menighed. Denne stilling har været besat af følgende: *Bruno Johannes Jensen* (1941-42), *Helge Eigil Kejser* (1942-46), *Søren Holger Samuel Prahl* (1948-49), *Børge Herman Bergman* (1957-59), *Erik Jacob Stidsen* (1961-63, sen sp), *Niels Christian Bork Hansen* (1966-69), *Finn Finne* (1970-).

Efter pastor Beuck fulgte som sp for den tyske menighed *Klaus Detlev Pohl* (1955-65), *Hermann Johan Julius Hans Schimanski* (1965-79) og *Friedrich-Wilhelm Levin* (1979-).

Skolen

Indtil 1864.

Åbenrås skolevæsens historie kan føres tilbage til 1500-tallet for både de offentlige og private skolers vedkommende. Sidstnævnte kaldtes klipskoler. I denne tidsalder opstod både borgerskolen, hvori der blev undervist i de elementære fag læsning, skrivning, regning og katekismus, og latinskolen, der skulle forberede eleverne til videregående studium, i reglen teologi. Men det var kun drenge, der gik i de offentlige skoler; pigerne måtte gå i de private, hvis de i det hele taget gik i skole. Alligevel var der ikke tale om nogen egentlig skolepligt for drengene heller, hvilket vel hang sammen med, at selv om skolerne ejedes af det offentlige, skulle læreren såvel ved borger- som latinskolen lønnes af hver enkelt elev eller rettere dennes forældre. Undervisningssproget, først plattysk, senere (fra 1600-tallet) højtysk, kan også have været årsag til den manglende skolepligt. Som omtalt ovf var diakonen tillige lærer ved latinskolen.

Først den tidl nævnte Hübschmannske anordning fra 1635 giver mere konkrete oplysninger om Åbenrås skolevæsen. Efter denne ser det ud til, at de 2 skoler er blevet slået sammen til én, en kombineret latin- og borgerskole for drenge. Omkring 1640 fik den kombinerede skole på amtmand Danckwerts foranledning en ny lærer, nemlig kantoren. Efterhånden fastlagdes undervisningen således: 1) Diakonen underviste kun de latinske drenge, 2) kantoren bistod ham deri, 3) en tysk lærer underviste drengene i borgerskolen. Det var i denne periode, at den berygtede kantor Meerkatz fungerede. Undervisningen blev imidlertid givet meget disharmonisk, og i 1658 udarbejdede provst Hübschmann derfor sin anden og endnu mere udførlige skoleinstruks.

Resultaterne af denne har nok været yderst beskedne; en undersøgelse af de elementære

kundskaber hos byens overklasse virkede rystende. Der var kun få studenter fra Åbenrå og omegn i 1500- og 1600-tallet. (Åbenrå I, s 155-162).

Sidst i 1600-tallet gik skole og undervisning yderligere i forfald, bl a p g a lærernes drikfældighed og uefterrettelighed. Først med *Bertram Augustinis* tiltrædelse i 1704 som kantor og rektor for latinklassen og *Rudolph Christian v Niendahls* ansættelse s å som degn og leder af skrive- og regneskolen (borgerskolen) kom der mere skik på tingene. I disse år skiftede latinklassen umærkeligt navn fra kantor- til rektorklassen. Bertram Augustini og v Niendahl døde hhv i 1741 og 1742. Førstnævnte efterfulgtes af sønnen *Barthold A,* der virkede som kantor og rektor til sin død 1789. Underlærer *Christian Johansen,* der havde været ansat siden 1738, ansøgte om at blive Niendahls efterfølger, men de deputerede borgere frarådede hans ansættelse, dels p g a hans mangelfulde tysk, dels fordi han var uduelig til regning. Han blev derfor ikke forfremmet, medens *Mathias Jürgensen* blev ansat som skrive- og regnemester og degn i 1743. M J forblev i dette embede til sin død i 1784.

I midten af 1700-tallet havde borgerskolen (skrive- og regneskolen) 80-100 elever (drenge). De gik i skolen fra det 10. til 14. år, og de meget få dygtige rykkede op i rektorklassen, der nu efterhånden kom til at hedde *kantor*klassen. De fleste gik simpelthen ud. Til de mindre drenge og til pigerne fandtes stadig en del private skoler, der nu hovedsageligt havde fået navnet biskoler (Nebenschulen), og disse havde på nævnte tidspunkt 30-50 elever. Undervisningssproget var stadig tysk, selv om de fleste børn talte dansk til daglig. Ifølge en generalvisitatsberetning fra 1743 bestod undervisningen i kantorklassen kun af latin og religion.

Efter Barthold Augustinis død 1789 blev *Johan Andreas Kruchenburg* rektor og kantor til 1791. Han blev efterfulgt af cand theol *Jürgen Friedrich Matthiesen,* der blev den sidste rektor inden skolereformen i 1807. Efter skrive- og regnemester Matthias Jürgensens død blev *Johannes Reich* (1785-96) ansat i denne stilling. Han blev efterfulgt først af underlærer *Jes Martensen* (1796) og dernæst af *Niels Nicolaysen* (1796-1807).

Henimod slutningen af 1700-tallet ser det ud, som om skolevæsenet igen gik i forfald. En af årsagerne hertil var, at det var vanskeligt at skaffe kvalificerede andenlærere til den ringe løn, der blev budt dem.

I 1741 oprettede staldmester *Ernst Christoph v Günderoth* en fattigskole i Åbenrå. Skolebygningen blev opført og indrettet for hans egne midler, og videre testamenterede han 2500 rdl til skolen på den måde, at hovedstolen var et grundfond, medens renten heraf på 4% p a eller 100 rdl årligt skulle anvendes til driften, hovedsageligt til aflønning af læreren.

Elever kunne være drenge- og pigebørn, hvis forældre var så fattige, at de ikke kunne overkomme betalingen af skolepengene i skrive- og regneskolen eller i de private skoler. Der skulle kun være plads til 50 børn, fortrinsvis fra selve Åbenrå. Der undervistes kun i læsning, skrivning og katekismus, da hovedformålet var at sætte eleverne i stand til at følge konfirmationsundervisningen hos præsten. Skolelæreren (-mesteren) skulle være dygtig, trofast og from; hans løn blev 80 rdl årligt, hvoraf han dog skulle afholde udgifterne til skolebygningens opvarmning. Det var ham forbudt at give privat undervisning mod betaling.

Fattigskolens inspektion bestod af magistraten og hovedpræsten. Testamentet trådte i kraft i 1751, og som lærer antoges *Peter Andersen.* Det påstås, at denne skole en overgang var byens bedste (Åbenrå I, s 204; Åbenrå II, s 62-65).

Omkring 1800 var Åbenrå skolevæsen som sagt gået så meget i forfald, at fremsynede personer indså, at en reform var påkrævet, hvis (oplysnings)tidens krav om, at alle børn skulle have ret til fri skoleundervisning, skulle kunne opfyldes. Byens vækst havde også bidraget til forfaldet. Kun ca halvdelen af børn i alderen 6-14 antages at have gået i skole.

Det var generalsuperintendent *Adler,* der tog initiativet til en reform. Hans forslag forelå færdigt 5/9 1804. Magistraten fremkom imidlertid med et selvstændigt forslag, der dog ikke afveg stort fra det førstnævnte, 6/4 1805. Alligevel måtte borgmester Bendix Schow føre lange forhandlinger med parterne, inden skoleordningen af 13/2 1807 blev kundgjort af overkonsistoriet.

Ved denne blev skolepligten endelig generel for både piger og drenge. Al privat elementærundervisning skulle afvikles. Pligten indtrådte ved det fyldte 6. år; eleverne trådte da ind i elementærskolen, hvoraf der oprettedes 2 i hvert sit kvarter i byen. Lærerne herved eksamineredes af provsten, inden de blev ansat af skolekollegiet. Dette bestod af kirkevisitatoriet og magistraten. Undervisningen bestod af læsning, skrivning, regning og religion, alt på højtysk.

Når det 10. år var fyldt, rykkede de elever, der var blevet fundet egnet dertil, op i den højere skole. Denne bestod af 3 grader: Skrive- og regnemesterens, hans medhjælpers og kantorens klasse. Drenge og piger blev adskilt. Pigerne kunne ikke nå kantorklassen, der var forbeholdt de særligt studieegnede drenge.

I disse højere klasser fortsattes sprog- og læseøvelserne; nu skulle der tillige skrives stile, indøves skønskrift og holdes øvelser i hoved- og tavleregning. Andre nye fag var sang, naturhistorie og fædrelandets, d v s det danske monarkis, historie og geografi.

Kantorklassen ændrede helt karakter derved, at latinundervisningen forsvandt og erstattedes af »almen nødvendige Kundskaber« såsom naturlære, matematik, historie, geografi, fransk og sang efter noder. Læreren her skulle være »litteratus«.

Undervisningen blev gratis, og lærerne kom på fast løn, hvortil byen bidrog med 5/6 og amtet med 1/6. Dog oppebar de stadigt 25 sk i brænd-

selspenge af hver elev årligt.

Ordningen indeholdt intet om undervisning i dansk, men skolekollegiet indførte den alligevel, i hvert fald i de højere klasser. I 1812 bestod den af 2 ugentlige timer i kantorklassen.

Gennemførelsen af skoleordningen stillede meget store krav til skolens ledelse. Man rådede kun over 8-9 dårligt uddannede lærere til de 600 skolepligtige børn, og lokaleforholdene var elendige. Alligevel lykkedes det at løse opgaven relativt hurtigt; i 1809 havde pigeskolen fået den krævede indretning, i 1812 var kantorklassen reorganiseret, og i 1813 fik fattigskolen en ny instruks. Æren for det åbenråske skolevæsens fortrinlige tilstand tilkommer sikkert provst *Peter Paulsen* (Åbenrå II, s 65-69).

Ved diakon *Davidsens* tiltræden 1822 blev spørgsmålet om skolesproget pany aktuelt, foranlediget af forslaget om en dansk katekisation hver 4. søndag. Som ovf fortalt faldt dette forslag, fordi det daglige danske sprog ikke var korrekt dansk! Denne kalamitet kunne kun fjernes, hvis dansk blev indført som skolesprog på alle trin. Den deraf flydende merudgift fik skolekollegiet til at gå ind for status quo, og derved blev det indtil videre.

Først i 1835-36 kom der samling på borgerskolens forskellige afdelinger, da en ny 2 etagers skolebygning blev opført omtrent midt i byen for 2000 rdl fra det Carsten'ske legat.

I den Günderoth'ske fattigskole var både pladsforhold og undervisning tilbagestående. Sidstnævnte varede kun 4 timer daglig og bestod nu af læsning, skrivning, regning, bibellæsning og forstandsøvelser. Når børnene formåede at læse nogenlunde rigtigt og kunne de 4 regningsarter (»specier«), måtte de om sommeren ud af skolen for at hjælpe til med familiens underhold. Der fandtes i øvrigt også en industriskole for piger og en lærlingeskole for drenge på den Günderoth'ske stiftelse.

I disse år eksperimenteredes der meget med den såkaldte »indbyrdes« (eller »gensidige«) undervisning, især i de mindre klasser. Derved kunne et stort antal børn undervises på én gang ved hjælp af ophængte tavler med belærende tekst. Disse skulle eleverne gennemgå i mindre grupper, hver ledet af en ældre elev. Undervisningen blev imidlertid hurtigt mekanisk og livløs og forsvandt igen omkring 1850.

Skønt det var 1807-ordningens hensigt at afskaffe de private undervisningsanstalter, lykkedes det ikke, dertil var behovet alt for stort. I 1825 oprettedes *frk Neumanns institut,* der blev en forskole for borgerskolens højere klasser, og i 1837 *frk Delfs's* hvori der blev givet undervisning til døtrene fra byens bedrestillede hjem i alderen 12-15 år. Undervisningsgenstande her var bl a de nye sprog og »højere« stiløvelser. Dette institut fik dog ingen særlig søgning.

Kantorklassen kom kun få år efter nyordningen igen i miskredit. Dens leder, *kantor Matthiesen* (1765-1839), havde ganske vist ingen eksamen taget, men dog studeret teologi uden at fuldføre studiet. Hans undervisning blev imidlertid efterhånden så usystematisk, at han måtte søge sin afsked i 1830. Efterfølgeren, *Chr Christiansen Schmidt,* var cand theol fra Københavns universitet. Han blev fritaget for pligten til at lede kirkesangen og måtte derfor have en anden titel, nemlig den gamle betegnelse rektor. Kantorskolen var igen blevet til rektorskolen.

Men det embede alene var stadig for dårligt aflønnet til at kunne fastholde teologer ret længe, og i tiden indtil 1845 skiftede klassen derfor rektor 5 gange. Ved stillingens nybesættelse sidstnævnte år blev der rettet den anke mod klassen fra forskelligt hold, at disciplinen var for dårlig. Samtidig var der i visse erhvervskredse misfornøjelse med det ret upraktiske sigte, undervisningen havde. Begge dele blev henført til rektors alt for høje uddannelsesniveau, og der var derfor bestræbelser i gang fra disse kredses side på at få stillingen besat med en dygtig seminarist i stedet.

Skolekollegiet imødekom ikke dette ønske. Det stillede sig mere velvilligt over for en plan, der blev fremsat af den nye rektor, *Chr L Nissen* (1845-50), som gik ud på at dele rektorklassen. I 1846 blev den delt i 2 stigende klasser og i 1847 i 4.

Deraf opstod imidlertid en heftig skolestrid. Den sidste deling involverede nemlig ansættelse af 3 nye lærere, og for at dække udgifterne herved indførtes et særligt skolegebyr på 10 rdl pr elev pr år for de drenge, der blev optaget i de 2 øverste klasser. 9 borgere, hvoriblandt var farver *M I Festersen,* købmand *D Damm* og tobaksfabrikant *J H Middelheus,* anmodede 21/3 1847 skolekollegiet om nærmere oplysninger om denne ændring af reformen af 1807. 16/10 s å tog *Fr Fischer* sagen op i sin avis »Apenrader Ugeblad« med artiklen *Et Skoleanliggende,* hvori han hævdede, at betalingspligten var i strid med skoleordningen, der forudsattes også at gælde rektorskolen. Samme dag blev en adresse med 95 underskrifter, som støttede Ugebladets opfattelse, sendt til Regeringspræsident Scheel i Slesvig. Muligvis afspejler striden det politiske modsætningsforhold mellem den tyske overklasse og den danske middel- og underklasse, omend der ikke antydes noget sådant i diskussionen. Skolekollegiets afgørelse stod i hvert fald ved magt, indtil både det og rektor blev afskediget efter treårskrigens ophør 1850.

Da skolesproget ved reskript af 8/11 s å var blevet dansk, nedsattes en kommission til udarbejdelse af en ny skoleordning, og på et møde den 3/2 1851 blev de endelige bestemmelser for skolevæsenets indretning fastlagt. Skolekollegiet, der kom til at bestå af kirkevisitatoren, magistraten og de 2 præster, skulle have overbestyrelsen, medens den danske præst skulle føre det løbende tilsyn.

Rektorskolen forblev en »overskole« for borgerskolen med cand theol *E M Buch* (1851-56) som rektor, men betalingspligten bortfaldt. Buch oprettede samme år en privat realskole for

piger, som han ved sin bortrejse overdrog assessor *Deichmann*. I 1852 grundlagde overkrigskommissær *Børgesen* et lignende institut for drenge.

Borgerskolen bestod ved generalvisitatsen 1856 af en drengeskole med 4 klasser og 264 elever og en pigeskole med 3 klasser og 210 elever. Fattigskolen havde 3 klasser og 199 børn. Videre eksisterede på samme tid 2 private drenge- og 2 private pigeskoler med i alt 105 elever samt 3 fælles privatskoler med i alt 77 børn. Ved denne lejlighed blev samtlige skoler befundet i god stand og lærerne duelige. Biskop Boesen bemærkede om rektorklassen, at disciplene nu var langt bedre til tysk end før, da de blev undervist på dette sprog! Rektor Buch fik ros, fordi han havde drevet skolen frem fra den mådelige tilstand, den befandt sig i ved hans overtagelse. Også skrivemester *Jørgen Jørgensen* (1850-61) og lærer *Claus Møller* blev fremhævet; førstnævnte bl a fordi han havde udgivet en pædagogikkens historie, en regneprøvebog og en dansk læsebog.

I sommeren 1856 blev rektor Buch udnævnt til sp i Klægsbøl, og rektorklassen blev overtaget af ovennævnte assessor Deichmann. Der fandtes foruden disse regulære skoler en del privat faglig undervisning i byen, såsom rektors timer i græsk og latin, syskoler, tegneundervisning, gymnastikundervisning og en navigationsskole (oprettet 1862). (Åbenrå II, s 65-69, 148-155, 213-215; Japsen, s 39-43, 65-72, 119-124).

1864-1920

Kun få måneder efter freden i Wien 1864 fik det nye bystyre skolesproget ført tilbage til tysk. Det skete ved en afstemning, der blev annonceret med en dags varsel 10/10, så de dansksindedes ledelse ikke fik mulighed for at få alle sine tilhængere samlet, hvorfor resultatet blev en tysk sejr med 412 stemmer mod 268.

Ved den endelige ordning 1/4 1865 blev der alligevel indrømmet drengene 6 og pigerne 4 timer dansk om ugen. Når bortses fra de højere klasser, forsvandt disse timer i slutningen af 1880'erne.

Samtidig blev 6 lærere opfordret til at søge deres afsked på ventepenge. Pigeskolelærer *J C Juhler* gjorde det på den betingelse, at han fik tilladelse til at oprette en dansksproget privatskole. Den blev givet, og han drev derefter skole i Slotsgade til sin død 1883. Rektor Deichmann flyttede til Fåborg. *Claus Møller* blev afskediget fra borgerskolen, men fortsatte som lærer ved den Günderoth'ske fattigskole til sin død 1877. Skrivemester *P P Hansen* blev afskediget med pension.

Det lå skolekollegiet meget på sinde at få genoprettet rektorskolen i den form, den havde før 1848. Rektor blev efter flere mislykkede forsøg fra skolekollegiets side på at finde en kandidat, der ville gå ind på de foreliggende betingelser, *J H Scheffner* fra Eckernførde (1866-75).

I årene derefter og indtil århundredskiftet undergik skolevæsenet betydelige forandringer. Skolekollegiet kom i 1874 til at bestå af borgmesteren som formand, diakonen som skoleinspektør, et magistratsmedlem, et medlem af byrådet, en repræsentant for Kolstrup, et udenforstående medlem og en lærer.

Rektorskolen blev omtrent samtidig omdannet til en 5-klasset, senere 6-klasset, drengemellemskole, der omkring 1900 havde 142 elever. Det gamle navn var nu for stedse forsvundet. Der blev i samme periode oprettet en pigemellemskole, der på samme tidspunkt havde 4 klasser og 91 elever. Videre kom hertil en drengeborgerskole med 8 klasser og 480 elever og en pigeborgerskole med 7 klasser og 481 elever. Den Günderoth'ske fattigskole blev ophævet i 1888, og eleverne overført til borgerskolerne. De private skoler var i begyndelsen af perioden 1870-1900 på retur og forsvandt næsten helt; dog opstod der igen senere en privatskole for piger, ledet af frk *Julie Hansen*.

De store elevtal krævede en ny bygning til borgerskolen, der blev færdig i 1881, men stadig blev udvidet i årene derefter. Der var gennemgående tilfredshed med undervisningen der og i drengemellemskolen, men ikke med pigemellemskolens. Denne var først blevet ledet af *J H C Schlichting* (1874-94), og da han fratrådte for at blive kredsskoleinspektør, blev han efterfulgt af *R G H Seeger* (1895-1905), der slet ikke havde de samme pædagogiske evner som forgængeren. Flere piger blev taget ud og indmeldt i den lille privatskole eller sendt til andre byer.

I slutningen af århundredet blev det borgerskabets ambition at løfte drengemellemskolen et trin opad til at blive realskole med mulighed for frivillig undervisning i latin, men først i 1904 var der opnået et tilstrækkeligt økonomisk grundlag for ideens realisation. Året efter indviedes realskolebygningen, der dog stadig undergik nye udvidelser. I 1909 blev de første 25 realister dimitteret. Skolesproget var stadig tysk, og der blev hverken undervist i dansk eller latin. En plan om at tage det næste skridt og gøre skolen til et gymnasium (Oberrealschule) blev ikke gennemført p g a krigsudbruddet 1914.

Pigemellemskolen flyttede ind i drengemellemskolens ledige bygning og derfra videre til en nybygning bag rådhuset. Der blev nu åbnet mulighed for undervisning i fransk i den. Engelsk var indført allerede på Kaftans tid; han skønnede nemlig, at pigerne som vordende kaptajnsfruer ville have større brug for dette sprog end hint.

Uden for det egentlige skolesystem fandtes der stadig flere specialskoler. Den kongelige præparandanstalt blev åbnet 1874. Heri uddannedes unge mennesker med henblik på optagelse på et seminarium. Navigationsskolen, der havde lidt meget under nedgangen i elevtal efter 1864, da den fik tysk undervisningssprog, fik en opgangstid igen efter 1870 under navigationslærer *Ebsens* dygtige ledelse. Men under hans efterfølger, lærer *Meyer* (1881-1907) satte en ny nedgang i søgningen ind, formentlig p g a Meyers manglende pædagogiske evner. I 1907 blev det

besluttet af ledelsen at slå skolen sammen med navigationsskolen i Flensborg. Det protesterede imidlertid byens skibsførere imod, og flytningen blev udsat. Under krigen var undervisningen suspenderet.

I 1868 oprettedes »Gewerbliche Fortbildungsschule«, der bestod både af en handelsskole og en teknisk skole. Den var privat, men med statsstøtte til langt den største del af udgifterne. Undervisningen var gratis og i begyndelsen frivillig. Fra 1889 blev deltagelse dog obligatorisk for alle svende, medhjælpere, lærlinge, fabriksarbejdere under 18 år samt købmandslærlinge. På den tekniske afdeling var fagene tysk, regning og tegning; på den merkantile tysk, skrivning, bogføring og korrespondance. Undervisningen foregik fortrinsvis om aftenen. Ved århundredskiftet var der ca 100 elever i håndværkerskolen og ca 40 i handelsskolen.

Endelig blev der i 1898 grundlagt en landbrugsskole (»Die Landwirtschaftliche Winterschule«), der blev overtaget af amtet i 1905. På det tidspunkt var elevtallet 40-50 i alderen 16-24 år. (Åbenrå II, s 227; Åbenrå III, s 11-13, 68-74).

Tiden efter 1920

Folkeafstemningen 10/2 1920 gav tysk flertal for Åbenrå by, og allerede heraf følger, at der ikke kunne blive tale om nogen generel fordanskning af skolevæsenet. Dertil kom, at tysk havde været skolesprog i hele den historiske tid, bortset fra årene 1850-64. Der blev derfor indgået et kompromis.

1920-25 afvikledes realskolens tyske undervisningssprog, og i disse år var dansktimerne frivillige. I de andre skoler var dansk derimod et obligatorisk fag fra efteråret 1920.

Realskolen blev en dansk statsskole med realafdeling og nysprogligt gymnasium. Sidstnævnte blev i 1934 udvidet med en matematisk-naturvidenskabelig afdeling. Første rektor efter genforeningen var *Ingvar Mogensen* (1871-1954) (1921-41). I 1925 havde skolen 303 elever. Derpå begyndte en nedgang, der dels skyldtes de små årgange fra krigsårene, dels landbrugets dårlige økonomiske kår, idet en stor del af eleverne (1924 35%) stammede fra omegnen. 1931 var elevtallet nede på 221, men herefter gik det støt fremad igen. I 1939 var tallet 380; i 1978 566 fordelt på 26 klasser. Skolen spænder nu over HF-kursus, mat-fys, nat-fgl, nyspr, samf-spr og samf-mat gymnasier og har 49 faste lærere.

Pendanten til realskolen, pigemellemskolen, blev nedlagt, og eleverne overflyttet til førstnævnte, da drengenes fortrinsstilling m h t højere skoleuddannelse samtidig blev ophævet.

Borgerskolen, der nu kom til at hedde kommuneskolen, deltes i 2 afdelinger, en dansk og en tysk, hvorved de tyske interesser blev tilgodeset. Alligevel blev der efter disses ønske og i henhold til gældende lov oprettet en tysk privatskole i sommeren 1920. Fra 1930 opbyggedes Det tyske Gymnasium for Nordslesvig (privat) med eksamensret fra 1933.

Kommuneskolens tyske afdeling svandt stadig ind, efterhånden som de elever, der tidligere havde haft tysksproget undervisning, »døde ud«. En vis kortvarig stigning i elevtallet fandt sted i årene 1933-37, fordi den tyske privatskole samtidig med gymnasiets oprettelse afskaffede grundskolen.

I 1930'rne kunne nazibevægelsen naturligvis ikke undgå at skabe en ny dansk-tysk spænding, således som det ovenfor er fortalt for det kirkelige livs vedkommende. I det tyske gymnasium, der kun havde nysproglig retning, blev den nazistiske påvirkning særlig stærk. Værker af Hitler, Rosenberg, Darré o a blev anskaffet til skolebiblioteket; der blev stillet stilopgaver af nazistisk art og indrettet særkurser med det formål at indarbejde den nazistiske ideologi.

Alligevel gik livet nogenlunde sin vante gang under krigen og besættelsen, kun afbrudt af indkvarteringer og luftalarmer. Statsskolen skiftede rektor i 1941, da den ansete og særprægede Ingvar Mogensen blev efterfulgt af *Georg Buchreitz* (1941-75), der tidligere havde været lærer ved den tyske privatskole, men var søgt bort derfra p g a den politisk betonede undervisning dér. Rektor efter 1975 er *Eva Nielsen*. Det tyske gymnasiums leder var først *dr Gäde*, derefter *dr Erich Bielfeldt*.

Efter besættelsen blev det nedlagt, og helt til 1960 fandtes der intet tysk gymnasium i Åbenrå. I dette år blev imidlertid gymnasiet for Nordslesvig genoprettet med nysproglig og matematisk-naturvidenskabelig linie, ledet af rektor *Jørgen H Jensen*, finansieret af Den tyske Skoleforening for Aabenraa og Omegn. 1971-75 var *dr Karl-Heinrich Sass* rektor, derefter *Hans Jürgen Nissen*. Skolen har nu (1978) 147 elever eller 7 klasser (mat-fys, nat-fgl og nyspr gymnasier) med 19 lærere.

Kommuneskolen i Nygade, der indtil 1947 lededes af *Jens Thau*, derefter af *S P Hansen* (1947-70), *Eg Petersen* (1970-71) og fra 1971 *Aage S Hansen*, var efterhånden ikke tilstrækkelig stor til at imødegå befolkningsstigningen, og i 1947 grundlagdes en ny dansk kommuneskole i skolebygningen ved Skolevej under ledelse af *P Clausen* (1947-68). Den kom senere efter en flytning til en ny skolebygning på Tøndervej i 1953 til at hedde Rugkobbelskolen. De 2 skoler havde i 1978 hhv 771 elever eller 41 klasser (1-10, Hj) med 51 lærere og 840 elever eller 48 klasser (1-10, Hj, UTF) med 59 lærere. Rugkobbelskolens nuværende leder er *Jørn Hove Thomsen*.

I 1969 tilkom yderligere Brundlundskolen, Ladegårdsvej, med (1978) 700 elever eller 34 klasser (1-10, Hj, Tf, UTF) med 80 lærere og *Otto W Eriksen* som skoleinspektør. Til Brundlundskolen knyttedes et undervisningscenter for handicappede med 105 fysisk handicappede børn fra Sønderjyllands amt. Pædagogisk leder af centret er *Else Gehrke Hansen*. I 1978 blev den nye Høje Kolstrup skole taget i brug med *Johs Hell* som skoleinspektør. Den har 207 elever eller 12

klasser og 13 lærere.

Efter kommunesammenlægningen 1970 blev Løjt og Stubbæk skoler lagt under Aabenraa kommunale skolevæsen. *A Bitsch* var skoledirektør 1970-76, derefter *Peter Petersen.*

Den tyske privatskole blev retableret på Tøndervej 66 i 1950 under ledelse af *Magda Bruhn* og *Claus Lagoni,* sen *Peter Klindt.* Den blev senere flyttet til St Jørgensgård 5. Efter nogle års forløb byggede Den tyske Skoleforening for Aabenrå og Omegn en ny skolebygning ved Svinget 13, hvor skolen stadig har sit hjemsted. *Peter J Sönnichsen* var skoleleder 1960-76, nu er *Claus Daniel Thomsen* skoleinspektør. Der var i 1978 223 elever i 11 klasser (1-10, Bh, Hj, Tf, UTF) og 16 lærere. (Den danske Skolehåndbog 1945 ff; Åbenrå III, s 175-182, 203-206, 222-224; oplysninger fra Undervisnings- og Kulturforvaltningen i Aabenraa; oplysninger fra skoleinspektør Claus D Thomsen, Deutsche Schule Apenrade).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning (danske mgh) 1922 3 C, 2 IM, 2 gr, 5 ty, 1 s; 1934 3 C, 2 IM, 2 gr, 5 ty, 2 s; 1945 4 C, 2 IM, 2 gr, 3 ty, 4 s; 1953 4 C, 2 IM, 2 gr, 4 s, 3 ty; 1965 2 C, 2 IM, 2 gr, 4 s, 4 St Jørgen-Gruppe; 1975 15 (aftalevalg), fm studielektor Aage Laursen, Skinderbro 24.

Folketal 1860 5133, 1910 7769, 1930 8817, 1960 14219, 1970 15196 (Stat tabelv, 1975 II, Danmarks administrative inddeling), 1978 15434 (Oplysn fra Aabenraa stat kontor).

Antal altergæster da mgh 1926 975, 1934 1296, 1942 1000, 1954 2300, 1966 4138 (2500 St N, 1638 St J).

IM-samfund (sidst kendte fm missionær A C Jensen, Karpedam 20). En gr kreds om St J kirke, månedl mghmøder i St J prg. 3 sdsk, børnekreds for YM, fritidsklub, mghmøder, Unge Hjem, virksom sømandsmission, bibelkredse, YM-kredse, M & K-spejdere, FDF, KFUM & K m egen borg, misshotel, hvis sal benyttes som mh, kommunal mghpleje, kirkebl, møder f gamle, børnehavesem, katolsk mgh, en del spiritister, mormoner og Jeh vidner.

Antal altergæster ty mgh 1926 321, 1934 300, 1942 294, 1954 150, 1966 300. 2 børnekredse, kirk ungdomskreds, kvindemøder, mghmøder (også i priv hjem), kirkebl.

Kirkebygningerne

St Nikolaj

St Nikolaj kirke ligger umiddelbart nord for den gl bykerne på en tidligere kirkegård. Den var oprindelig en senromansk énskibet korskirke med østapsider, opført af munkesten i 2 tempi omkr 1250-60 og for det vestlige afsnits vedk antagelig i tiden op imod 1300. Der er dog ikke meget tilbage af denne bygning, kun den nordre korsarm har nogenlunde bevaret sit oprindelige udseende. Ødelæggende brande og talrige istandsættelser har i mærkbar grad forandret St Nikolaj Kirkes ydre. En svær brand i 1610 ødelagde tag og tårn. I 1641 blev der foretaget en ombygning af koret ved bygmester Andres Clausen fra Haderslev, hvorved hovedapsiden forsvandt. I 1758 ændredes korpartiet atter, idet hele udvidelsen fra 1641 veg pladsen for en ny rektangulær korforlængelse ved bygmester Dose, Slesvig. Ved denne lejlighed, eller måske før, fik kirken en tagrytter over korsskæringen i stedet for et tårn. 1813-16 blev skibets 2 vestlige hvælv nedtaget til fordel for et tøndehvælv af træ, og i 1869-71 og 1881 blev der gennemført omfattende og ret ufølsomme istandsættelser ved arkitekt L A Winstrup; bl a blev de skrå tagflader forsynet med gavle bygget helt op. I 1906-08 blev tagrytteren taget ned, og et dominerende murstenstårn med kamtakgavle og høj, spids tagrytter muret op i stedet. 1949-56 fandt endelig en gennemgribende restaurering sted ved arkitekterne Kåre og Esben Klindt, der tilsigtede i stor målestok at bringe kirkens udseende tilbage til tiden før 1800. Bl a blev tårnet nedbrudt og erstattet med en blytækt tagrytter, der så nøje som muligt svarer til den fjernede, og apsiden ved søndre korsarm blev rekonstrueret. Kirken står nu udvendig i blank mur med tegltag, som er helvalmet over østenden.

Altertavlen fra 1642, der står på det murede alterbord fra korombygningen i 1758, er et billedskærerarbejde i barok. Storstykket flankeres af store figurer, Moses og Aron, topstykket af Peder og Paulus. De øvrige malerier viser korsfæstelsen samt Kristus lænket til en ambolt. Der er 3 alterkalke, 1) en med gotisk fod og disk fra 1466 og de øvrige dele fra omkr 1600, 2) en fra 1740 med samtidig disk og 3) en fra 1751. Videre findes 2 oblatæsker fra hhv 1714 og 1716 og 2 sæt stager fra hhv den sengotiske tid og tiden omkr 1625. Fonten består af en ny granitkumme på en senromansk fod med dyrefigurer og ornamentik. Prædikestolen er et ungrenæssancearbejde fra 1565, noget omdannet og øget i 1626. Stoleværket er fornyet ved den seneste istandsættelse, men et par lukkede stole fra 1700- og 1800-tallet er bevaret i kirkens nordvæg. Orglet er leveret i 1956 fra Marcussen & Søn.

St Jørgen

I byens højtliggende nordlige del ligger den gulkalkede og teglhængte kirke, der er opført 1903-04 ved arkitekt N Jacobsen som frimenighedskirke og i 1948 overgik til folkekirken som sognekirke. Den ganske pyntelige bygning består af kor i vest, skib og tårn i øst og er rejst af mursten i moderat nyromanske stilformer. Tårnet har pyramidespir, og dets underrum danner forhal for skibet, der har tredelt bjælkeloft, medens koret er fladt.

Som alterprydelse tjener et forgyldt trækors, og kalken er en sølvpokal, der blev skænket diakon Holdt af menigheden ved hans afsked 1865. Fonten er af granit i romanske former og stammer fra kirkens opførelse ligesom det øvrige, enkle inventar.

St Ansgar (katolsk)

Bygget i 1937 på Søndertorv af arkitekt Niels A Nielsen, dels som sognekirke, dels som kirke for St Hedvigsøstrene, der driver det hospital, som er dens nabo ved nordsiden. 1960 opførtes tårn ved sydvesthjørnet, foroven med en gylden jordklode under et kors.

I det indre adskilles det lyse kor fra skibet, der har rektangulære vinduer med moderne, non-figurative glasmalerier. Over alteret hænger et krucifiks, og der er sidealtre for St Josef, Vor Frue og St Ansgar. (Den Nordslesvigske Kirke II, s 177-181; E Horskjær: De danske Kirker, 1970, s 65-69).

Den nyere præsterække

Sognepræster 1850-1920

Sognepræsteløn 1907 7117 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 13. kl.

18. -1850- **Peter Martens,** f Flensborg 7/12

1804. Forældre: Skomager og garver Flensborg Johann Heinrich M og Cathrine Jürgensen. Dim Flensborg 26, imm Kiel 20/10 s å, c Gott 31 (2. kar m r A), g 11/6 37 Caroline Friederica Selk, f Tønning 9/1 18. Forældre: Kbmd Tønning Johann Edlef S og Marie Hedwig Cathrine Lüders. 24/5 36 diakon Tønning, tillige rektor der, 21/12 46 sp Nykirke, Angel, 18/3 50 sp Åbenrå, 9/12 s å sp Slesvig domk, 28/2 60 pr St Johannes K Slesvig, afsk 28/10 64, s å sp Kbh Frederiks Tyske K og pr for den tysktalende del af Kbh Garnison, afsk 1/2 71, d Kiel 7/6 86.

19 a 1851-63 **Andreas Peter Martin Leth** (dansk compastor), se sp Middelfart.

19 b 1851-64 **Jacob Hansen Holdt** (tysk compastor), se sp Løgumkloster.

20. 1864-92 **Friedrich Gorrisen Göttig,** f Mørvig, Flensborg 31/12 1813. Forældre: Kbmd Flensborg, ejer af Mørvig Heinrich G og Ingeborg Catharina Gorrisen. Dim Altona 33, imm Kiel 30/10 s å, c Gott 38 (2. kar m r A), g 1) 8/10 44 Elisabeth Friederica Christiana Drümmer, f Görz 10/11 16, d Hahnsühn 29/9 61. Forældre: Godsinsp og forp Görz Peter Christoph Angelius D og Ida Hedwig Lucia Freytag. G 2) Hahnsühn 5/11 62 Christiane Helene Wilhelmine Freytag, f Ernsthausen 3/7 16, d Åbenrå 25/3 1903. Forældre: Forp Ernsthausen Johann August F og Anna Elisabeth Dorothea Höper. 4/10 40 adj min Gleschendorf, 8/9 44 sp Hahnsühn, 48-49 medl Slesv-Holst Landsforsaml, 26/7 64 sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti, afsk 92, d Åbenrå 9/12 04. Svigerfader (med 1) til sp Hostrup J H Weiland.

21. 1892-1908 **Ludwig Georg Jaques Reuter,** f Åbenrå 14/11 1837. Forældre: Over- og Landsretsadvokat Jens Christian R og Sophie Agathe Siewers. Dim Altona 58, imm Kiel 8/4 s å, c Glückstadt 62 (2. kar m r A), g Tønder 29/6 66 Anna Marie Elisabeth Brodersen, f Friedrichskoog 46. Forældre: Insp Friedrichskoog Hans Hinrich B og Anna Christine From. 15/7 64 sp Ladelund, 19/3 79 provst Sydtønder provsti, 16/6 83 sp Rise, 25/7 92 provst Åbenrå provsti, 1/10 s å sp Åbenrå, afsk 1908, d Flensborg 4/4 17.

22. 1909-20 **Hans Peter Marcus Bade,** se sp Åbenrå ty mgh.

Diakoner 1865-1910, kompastorer 1910-20

Diakonløn 1907 3690 RM

21. 1864-65 **Jacob Hansen Holdt,** se sp Løgumkloster.

22. 1865-68 **Christian Ewertsen,** sen sp Hviding. Der haves ikke yderligere oplysninger om ham, end der gives dér (P N IX B, s 1032, særudg, s 182).

23. 1868-73 **Christian Wilhelm Grønning,** se sp Ballum

24. 1873-80 **Theodor Christian Heinrich Kaftan,** se i øvrigt gen sup Slesvig, s 48-58. F Løjt 18/3 1847. Forældre: Sp sst Martin Hinrich K og Wilhelmine Auguste Amalie Mumsen. Dim Flensborg 66, imm Erlangen, c Kiel 71 (2. kar m s r A), g 21/10 73 Sophie Christine Johanna Dorothea Hansen, f Wintherhausen, Baden-Baden 30/9 50, d 20/12 1931. Forældre: Sp Kappel Hans Nikolaj H og Anna v Raumer. Huslærer Rastorff, 22/12 72 hjpr Kappel, 2/10 73 diakon Åbenrå, till militærpr og skoleinsp her, 80 regerings- og skoleråd Slesvig, 13/10 84 provst Tønder provsti og sp Tønder, 28/4 86 gensup Slesvig, 88 dr theol h c Kiel, 08 overkonsistorialråd, 13 geheimeoverkonsistorialråd, afsk 1/7 17, frimghpr Baden-Baden, d 26/11 32. Om hans forfatterskab se ovenn art.

25. 1880-88 **Hans Tonnesen,** se sp Hoptrup, s 134-136.

26. 1888-1910 **Hermann Heinrich Grønning,** se sp Augustenborg.

27. 1910-15 **Gottfried Adolph Karl Martin Otte,** f Mölln, Lauenborg 21/7 1864. Forældre: Sp Sandesneben Franz Heinrich Wilhelm O og Marie Louise Dorothea Sophie Moraht. c 89 (2. kar), g Had 3/1 96 Katharina Sophie Metha Helene Jacobsen, f Kbh 2/6 65, d Lockstedt 15/6 1930. Forældre: Sp Starup-Grarup Johannes Christian J og Helene Christine Marie Iwersen. 15/2 91 adj min Starup-Grarup, 14/12 94 sp Wacken, 9/2 99 sp N Hacksted, 30/5 05 sp Hellevad-Egvad, 30/4 10 compastor Åbenrå, 13/4 15 sp Tellingstedt, 23/4 22 sp Lockstedt, afsk 32.

28. 1915-20 **Edvard Nissenius Jessen Juhler,** se sp Åbenrå da mgh.

Sognepræster Åbenrå danske menighed 1920-

1. 1920-44 **Edvard Nissenius Jessen Juhler,** f Løjt 17/8 1885. Forældre: Skibskaptajn Løjt Jep Jessen J og Helene Schmidt. Dim Flemsborg 1905, c 11, 7/7 s å sp Løgumkloster, 30/7 15 compastor Åbenrå, 20/8 20 sp Åbenrå da mgh, afsk 29/6 44, d 3/11 67.

2. 1944-70 **Christian Theodor Hoffmann-Madsen,** f Gern 5/3 1902. Forældre: Sp Voer Christian M og Ane Kirstine H. Dim Hjørring 20, c 17/6 26 (1), g Slagelse 3/8 30 Gudrun Tonsgaard, f Kbh 11/6 07. Forældre: Sp Slagelse St Mikkels K Karmark Vilhelm T og Anna v Bülow. 25/6 27 sp Ugilt, 18/8 36 afsk, s å landssekr KFUM, 16/10 44 sp Åbenrå da mgh, afsk 70, d 20/6 73.

3. 1970- **Erik Jacob Stidsen,** f Ø Snede, Løsning, 9/3 1926. Forældre: Indremissionær Peter S og Susanne Jensen. 51 missionseks Kbh Univ, g Hundborg 4/7 53 Edel Johanne Andersen, f sst 19/4 26. Forældre: Rentier Niels A og Karen Marie Kirstine A. 53 ungdomssekr DMS, 5/6 54 missionær Arabien (DMS), 2/12 61 hjpr da mgh Åbenrå, 28/2 63 sp Ravsted, 70 sp Åbenrå da mgh. Broder til kkp Odense Fredens K Johannes Enggaard S.

Andenpræster Åbenrå danske menighed 1922-. Efter 1948 rkp

Præsteløn 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 3. kl.

1. 1922-48 **Carl Johannes Ludvigsen,** f Næstved 14/4 1878. Forældre: Belysningsmester Kgl Teater Søren Peter L og Amalie Caroline

Nielsen. Dim Kbh 95, c 1902 (h), g Kbh 8/12 12 Marie Vosbein, f Hammer 22/2 78. Forældre: Proprietær Hammer Hans Christian V og Karen Kirstine Jørgensen. 04 lærer Østersøg Latinsk Kbh, 07 højsklærer Sorø, 13/5 12 prv medhj Vridsløselille fængsel, 30/5 13 pr sst, 25/9 22 andenpr Åbenrå da mgh, afsk 20/4 48, d 15/8 55.

2. 1948-69 **Markus Karl Kofoed,** f Knudsker, Bornholm, 20/2 1900. Forældre: Gdr Laurids Jensen K og Maria Margrethe Mogensen. Dim Rønne 18, c 24 (h), g Sparkær 2/11 38 Ester Kirstine Svendsen, f Skals 1/5 20. Forældre: Smedemester Svend Anton S og Emilie Karoline Laursen. 11/8 24 prv medhj Tise, 1/9 29 lærer Ask højsk, 7/1 32 sp Borris og Gammelstrup, 44-45 flygtningepr Göteborg, 8/10 48 rkp Åbenrå da mgh, afsk 69.

3. 1970- **Erling Albinus-Jørgensen,** f Odense 6/9 1928. Forældre: Fabrikant Niels Peter A-J og Agnes Louise Rasmussen. Dim Odense 48, c 56 (1), g Lyngby 31/5 57 Inger Louise Hee Andersen, f Herlufsholm 22/3 33. Forældre: Stiftsprovst Knud H A og Asta Johanne Mikkelsen. 14/3 57 hjpr Kg Lyngby, 21/7 58 kkp sst, 23/11 62 sp Veflinge, 70 rkp Åbenrå da mgh.

Hjælpepræster Åbenrå danske menighed 1941-. Efter 1967 kkp

1. 1941-42 **Bruno Johannes Jensen,** se sp Ovsted-Tåning-Hylke.

2. 1942-46 **Helge Eigil Kejser,** se kkp Thisted-Tilsted.

3. 1948-49 **Søren Holger Samuel Prahl,** se sp Kollerup-Hjortdal, 23/11 64 sp Svendborg St Jørgens K.

4. 1957-59 **Børge Herman Bergmann,** f Århus 27/7 1911. Forældre: Drejer Hans Hansen Nielsen og Marie Magdalene B. Dim Århus 41, c 56 (h), g læge Dagmar Mathilde Bang-Madsen, f Sevel 27/7 14. Forældre: Gdr Niels M og Anne B. 14/10 57 hjpr Åbenrå da mgh, 1/4 59 hjpr Gladsakse, 14/11 60 kkp sst, 68 sp Buddinge.

5. 1961-63 **Erik Jacob Stidsen,** se sp Åbenrå da mgh.

6. 1966-69 **Niels Christian Bork Hansen,** f Lønborg 29/3 1938. Forældre: Sp Lønborg, sen Løgumkloster Anders B H og Mette Kristine Alminde. Dim Ribe 57, c 65 (1), 30/3 66 hjpr Åbenrå da mgh, 20/7 67 kkp her, 69 sp N Vium-Herborg, afsk 77.

7. 1970- **Finn Finne,** f Kbh 27/3 1937. Forældre: Bager Ernst Emil F og Anna Maria Alfsen. Dim 62, c 69 (1), g 13/9 62 Marie Rasmussen, f Løjt Nørreskov 10/9 36. Forældre: Svend Aage R og Nielsine Offersen. 70 kkp Åbenrå da mgh.

Sognepræster Åbenrå tyske menighed

1. 1920-36 **Hans Peter Marcus Bade,** f Schlotrup, Lübeck, 22/1 1871. Rentier Schlotrup Jürgen Peter Marcus B og Marie Sopie Elise Schütz. Dim Lübeck, c sst 94, c Kiel 95, g 1) Broager 30/5 99 Emmy Louise Reuter, f Broager 6/2 71, d Augustenborg 7/12 1905. Forældre: Sp Broager Ludwig Andreas R og Anna Margrethe Dithmer. G 2) Åbenrå 10/11 16 Clara Henriette Alma Sauer, f Stentoft, Åbenrå, 14/9 85. Forældre: Toldass Kiel Friedrich Gottlieb Carl S og Ella Matthiesen. 4/7 97 hjpr Gl Had, 5/3 98 diakon Ullerup, 15/5 03 sp Augustenborg, 20/3 09 provst Åbenrå provsti, 2/4 s å sp Åbenrå, afsk som provst og ansat som sp Åbenrå ty mgh 20/8 20, d her 29/5 36.

2. 1936-55 **Carl Jürgen Johannes Beuck,** f Holbøl 17/11 1887. Forældre: Sp Hørup Johann Otto Friedrich B og Maria Michaeline Jacobsen. Dim Had 1907, c Kiel 11 (Kirkelig Håndbog, Aa D anfører 19), deltog i verdenskrig I, g Husum 18/4 22 Magda Jacobine Jensen, f Højer 13/9 96, d 68. Forældre: Vognfabrikant Højer Jens Hansen J og Rosamine J. 21/10 19 diakon Sønderborg, 1/6 21 sp Tønder ty mgh, 28/10 36 sp Åbenrå ty mgh, afsk 30/9 55.

3. 1955-65 **Klaus-Detlef Pohl,** f Had 11/11 1929. Fader: Skoleforst, dr phil. Dim Slesvig 49, c Kiel 55, g 14/10 s å Helga Ursula Brix, f 13/3 29 Slesvig by. 55 sp Åbenrå ty mgh, afsk 65 (Kirkelig Håndbog 63 og 67).

4. 1965-79 **Hermann Johann Julius Hans Schimanski,** f Rendsborg 31/5 1910. Forældre: Embedsmand Wilhelm S og Anna Schlüter. Dim Frankfurt a M 29, deltog i 2. verdenskrig, c Kiel 50, g Bremen 20/8 38 Käte-Maly Carl, f Strassbourg 27/5 13. Forældre: Overpræsident, geheimeråd, dr Friedrich C og Maly Mende. 50 sp Esgruss, 56 feltpr Flensborg, 6/8 65 sp Åbenrå ty mgh, afsk 79.

5. 1979- **Friedrich-Wilhelm Levin**

Dansk frimenighedspræst

1. 1908-10 **Niels Andersen Hansen,** f Troldal, Had, 2/5 1881. Fader: Gdr Christian H. Dim Frberg 1901, c 08 (h), g 3/8 09 Valborg Hansine Erhardi, f Kbh 9/9 83. Forældre: Propr Carl Frederik Leopold E og Anna Theodora Ramsing. 08 uord medhj Åbenrå da frimgh, 09 medarb »Heimdal«, 19-36 red »Heimdal«, 20-53 red Sprogforen Almanak, d 7/3 53.

2. 1910-20 **Knud Martensen Rosendal,** se sp Hellested.

Tysk frimenighedspræst

1. 1929-33 **Fritz Hermann Gottfriedsen,** se s 83 (Tinglev).

2. 1933-45 **Walther Jahn,** se s 84.

Litt: Trykte kilder: Trap 1967; Johan Hvidtfeldt og Peter Kr Iversen: Åbenrå Bys Historie I-III, 1961-74 (Åbenrå I, II og III); G Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850, 1962 (Japsen); Festskrift til H P Hanssen, 1932; Vor Hjemstavn, 1927-32; C J Bech: Aabenraabogen, 1945; Vald Ammundsen: Det aandelige Liv. Sønderjyllands Historie, bd V, 1933. J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; Carsten Petersen: Sles-

vigske Præster, 1938; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII); Kirkelig Håndbog, Teol Stat 1923-75; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934; Sdj månedsskr 1947; H Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740, 1962; Den danske Skolehåndbog 1945 ff; Jydske Tidende 1955, 1967 og 1973. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80, La Åbenrå; Aage Dahls og Paul Nedergaards samlinger; provst P Paulsens privatarkiv, Landesarchiv, Gottorp; oplysninger fra hhv Undervisnings- og Kulturforvaltningen i Aabenraa og skoleinsp Claus D Thomsen, Deutsche Schule Apenrade.

ÅBENRÅ FRIMENIGHED OG SCT JØRGENS KIRKE

Af Erling Albinus-Jørgensen

»Så fik de bygget kirken og hvad fik de ud af det? – Ikke andet end at de må gå i kirke hver søndag!«[1] Sådan skal efter sigende en Åbenråer have sagt efter at frimenighedskirken i Åbenrå, den nuværende Sct Jørgens kirke, var blevet bygget.

Udtalelsen røber, at kirken blev rejst af andre grunde end dem, man ellers har til at bygge en kirke. Udenforstående opfattede det udelukkende som et forsøg på at irritere de prøjsiske myndigheder. Det var naturligvis en for snæversynet betragtning, men indeholder den sandhed, at frimenighedskirken ikke blev rejst af folk, der principielt var frimenighedsfolk, og at deres motiver til at bygge den var bestemt af den nationale kamp i »udlændighedstiden.«

I grundstensdokumentet hedder det: »Frimenighedskirken i Åbenrå er bygget i året 1903 af en lille dansk menighedskres, som i flere år har samlet sig om frimenighedspræst Rasmus Thomsens forkyndelse. ... Den kres som har rejst kirken under stærk modstand fra de prøjsiske forvaltningsmyndigheders side indvier den i det håb, at den altid må være et samlingssted for en dansk menighed, som her kan høre Guds ord forkyndt på sit eget tungemål, vort elskede danske modersmål, som mere og mere tilsidesættes, tilbagetrænges og uddrives af de gamle sognekirker.«[2]

Åbenrå frimenighed hører hjemme i kredsen af danske frimenigheder i Nordslesvig. Olav Christensen har skrevet om oprindelsen til disse i nærværende værk.[3] Begyndelsen til frimenigheden i Åbenrå blev gjort med dannelsen af »Udvalget for kristelig Virksomhed i Nordslesvig« i maj 1895 i Åbenrå.[4] På dette udvalgs generalforsamling den 14. sep samme år fremkom ønsket om regelmæssige kristelige møder i Åbenrå. Det første møde af denne art fandt sted onsdag den 18. dec 1895 på hotel Fønix, danskernes samlingssted. Der var mødt 50 tilhørere.[5] Frimenighedspræst *Rasmus Thomsen,* Haderslev, talte. Disse møder eller gudstjenester (de bestod som regel kun af salmesang, bøn, velsignelse, samt prædiken) fortsatte med uregelmæssige mellemrum frem til kirkens indvielse i 1904. Det var hver gang pastor Thomsen, der forestod dem.

Der var ikke noget lokalt organ for det nævnte kristelige udvalg i Åbenrå.[6] Det var derfor enkeltpersoner, der stod for det praktiske arrangement, og som lod møderne anmelde for myndighederne. Disse så ikke med velvilje på grundtvigianernes fremtrængen og forsøgte ved hjælp af det såkaldte »Saalabtreiberei« at hindre mødernes afholdelse. De lod også politisergent Carl Matzen overvære møderne og indgive beretning. Matzen vedblev helt til 1908, da den nye forsamlingslov trådte i kraft, med at overvåge gudstjenesterne. »Politi-Matzen vil gerne i kirke«, sagde man i Åbenrå.

Der var ikke nogen stor flok, der samledes til gudstjenesterne. Oftest en 30 til 40 personer, og »blandt mændene i menigheden udgjorde de meget bevidste danske et overvejende flertal.«[7] Ved at true hotelværterne med at nægte fornyelse af bevillingen (Saalabtreiberei) tvang myndighederne den lille kreds til at flytte fra sted til sted, indtil Sprogforeningen ved århundredskiftet gav den husly på den nyerhvervede ejendom *Folkehjem.*

Redaktør og senere frimenighedspræst i Haderslev, *Thade Petersen,* der i begyndelsen var med til at arrangere de kristelige møder i Åbenrå, fortæller, at menigheden i Åbenrå kun var lille og aldrig nåede nogen synderlig størrelse.[8] Så meget mere må man da imponeres over, at man fattede den plan at ville bygge en kirke, og at man også formåede at føre den ud i livet.

Dette skete efter tilskyndelse fra pastor Thomsen, der havde stået for byggeriet af frimenighedskirken i Haderslev. Den 2. april 1900 dannedes efter forbillede fra Haderslev en forening med navnet: *Kirkeligt Samfund for Aabenraa og Omegn.* Dermed kan der siges at være dannet en grundtvigsk menighed i byen. Bestyrelsen kom til at bestå af gårdejerne *Peter Callesen,* Lerskov, og *Jacob Michelsen* i Kolstrup, samt agent *Salomon Refslund.* 14 personer meldte sig straks som medlemmer og erklærede sig villige til fuldt ud at bruge frimenighedspræst Rasmus Thomsen som deres præst.

Hvornår man er begyndt at tale om at rejse en

kirke, kan ikke siges med bestemthed, men af et brev af 8/3 1901[9] fra pastor Thomsen til *kaptajn Fischer,* der blev den ledende i byggeudvalget, fremgår det, at man allerede i nogen tid har omgåedes med planer om at få påbegyndt byggeriet. Brevet giver Fischer gode råd om, hvordan han skal foranstalte en indsamling, ligesom det nævner navne på personer, han kan henvende sig til. I brevet understreger Thomsen, at ingen skal presses med, og at man godt kan blive medlem af frimenigheden uden at tegne sig for et bidrag, ligesom man også godt kan give et bidrag uden at tegne sig som medlem.

Man får indsamlet 5000 Mark, og fra et *Udvalg for den sønderjydske Kirkesag i Kongeriget* får man de resterende 15000, som man har beregnet udgifterne til. Arkitekt bliver – efter en konkurrence, der fremkalder 3 forslag – den i Åbenrå fødte arkitekt Niels Jacobsen i Odense. Bygmester bliver murermester Arndt i Sillerup. Kirkebyggeriet sinkedes af myndighederne, især ved gentagne udvisninger af Arndts danske svende. Men den 4. okt 1903 kunne der holdes rejsegilde, og 2. påskedag, den 4. april 1904, kunne indvielsen finde sted.[10]

I Højskolebladet for den 15/4 1904 har Thade Petersen givet en beskrivelse af kirken og af dens festlige indvielse. Han nævner, at den blev overværet af 300 mennesker, og giver også oplysning om de mange gaver, der var blevet skænket kirken.[11] Indvielsen skulle naturligvis have været foretaget af Rasmus Thomsen, men da denne var blevet syg, blev det frimenighedspræst Poulsen fra Bovlund, der foretog den højtidelige handling – selvfølgelig efter dansk ritual.

Pastor Thomsen kom aldrig til at virke som præst i frimenighedskirken i Åbenrå. Han døde i 1905, og i et lille halvt års tid efter indvielsen blev der ikke afholdt gudstjenester i kirken. Først da Thomsens efterfølger, Thade Petersen, var blevet ordineret, kom han – oftest cyklende – fra Haderslev til Åbenrå for at holde gudstjeneste. Endnu fortælles der om det sejl, han spændte på cyklen, når der var medvind. I 1904 opløste »Kirkeligt Samfund for Aabenraa og Omegn« sig selv, og det ses ikke, at der har været nogen egentlig bestyrelse for frimenigheden. Enkeltpersoner fra byggeudvalget foretog de krævede anmeldelser af gudstjenesterne og førte bog over bidragyderne. Sprogforeningen, der havde skænket grunden til kirken, stod som ejer af denne, indtil den overdrog kirken til foreningen *Sct Jørgen* i 1922.[12]

I 1908 meldte to sønderjyder sig til tjeneste i de sønderjydske frimenigheder, det var de dansk uddannede cand theol'er *Knud Rosendal* og *Niels Hansen.* Niels Hansen gik efter ½ års forløb over til journalistikken, men Rosendal blev ordineret 2. pinsedag 1910 i frimenighedskirken i Åbenrå, og han bosatte sig i byen. Dog skulle han ikke være præst for den herværende menighed alene, da den var for lille, men skulle også hjælpe til på Vesteregnen.

I 1910-14 blev gudstjenesterne på skift varetaget af Thade Petersen og Knud Rosendal. I sept 14 blev Rosendal indkaldt, og dette i forbindelse med et uheld (et spark af en hest) gjorde, at han først fra sidst på året 1916 på ny kunne virke som frimenighedspræst.

I 1913 var 63 familier tilsluttet menigheden, og i årene 1909-13 blev i alt kun 24 børn døbt i kirken.[13] Gudstjenestebesøget var jævnt og vedblev med at være det. I årene op mod krigen prøvede Rosendal at samle en flok til bibellæsning, samt en kreds af bidragydere til Santalmissionen.

Da genforeningen nærmede sig, trængte spørgsmålet om frimenighedernes fremtid sig på. Rosendal og Thade Petersen indtog hver sit standpunkt. Rosendal gik ind for, at frimenighederne på nær Rødding skulle opløses og gå ind i folkekirken.[14] »Frimenighedssindet vil der ikke være meget af, naar vi først faar Tyskerne paa Porten.« Thade Petersen holdt derimod på, at frimenighederne skulle fortsætte eller gå ind i folkekirken som valgmenigheder.

I Åbenrå gik det, som Rosendal mente, det skulle gå. Selv søgte og fik han embedet som sognepræst i Vojens, og frimenigheden, der aldrig formelt var blevet dannet, opløstes. Gudstjenesterne i kirken fortsattes dog, idet nogle præster – først og fremmest provst Nielsen, Ensted, – prædikede hveranden søndag.

Frimenighedskirken bliver til Sct Jørgens kirke

I sommeren 1921 trådte 5 mænd sammen for at danne en forening, der skulle have til formål at »faa en i Kongeriget uddannet Præst til Aabenraa.« Den tidligere frimenighedskirke skulle stilles til rådighed for denne. De 5 mænd var borgmester *Holger Fink,* arkitekt *Jep Fink,* boghandler *Harald Bo Bojesen,* statskonsulent *Johannes Jensen* og kreditforeningsdirektør *Hans Hansen,* alle Åbenrå.

Foreningen blev officielt stiftet den 17. oktober 1924 under navn *Foreningen Sct Jørgen.*[15] Foreningen tog ikke navn efter kirken, men kirken tog navn efter foreningen.

Allerede i dec 1922 overtog foreningen kirken[16] fra Sprogforeningen og lod den istandsætte og male. Af foreningens vedtægter skal § 7 nævnes: »Kirken skal drives paa den Maade, at den evangelisk-lutherske Lære skal forkyndes i den enten af Præster, som Foreningen kan formaa dertil, eller af kristelige Lægfolk, saaledes at Kirken anvendes til Gudstjenester eller kirkelige Møder efter Foreningens nærmere Bestemmelser.«[17]

Foreningens opståen såvel som dens bestræbelser for at få en dansk uddannet præst til kirken skal ses på baggrund af, at begge præster ved byens gamle Sct Nikolaj kirke var tysk uddannede. Man ønskede *ikke* at videreføre frimenigheden, kirken skulle tilsluttes folkekirken.

Første præst efter genforeningen blev hidtilværende fængselspræst ved Vridsløselille statsfængsel *Carl Johannes Ludvigsen.* Han fik titel af 2. præst (mindretallets præst) og var ligestillet

med den danske sognepræst ved Sct Nikolaj kirke. Ludvigsen blev udnævnt 1. okt 1922 og indsat i kirken den 3. søndag i samme måned.

Foreningen bag kirken lod i 1923 den nuværende præstebolig opføre og førte forgæves forhandlinger med kirkeministeriet for at få dette til at overtage præsteboligen. Indtil pastor Ludvigsen gik af p gr a alder i 1948, blev udgifterne til kirkens drift samt til præstens løn dækket af ministeriet på betingelse af, at foreningen Sct Jørgen bidrog hertil gennem indsamlinger fra en lille kreds af bidragydere. Pastor Ludvigsen noterer ved kirkens 50 års jubilæum[18] (1954) det ejendommelige i, at også kirkeskatten fra de mennesker i Åbenrå sogn, der følte sig knyttet til Sct Jørgens kirke, udelukkende skulle gå til byens anden kirke. Et forhold, der har bidraget til, at det tog lang tid for gamle åbenråere at vænne sig til, at Sct Jørgens kirke ikke længere var en frimenighedskirke. Endnu mange år efter genforeningen kunne en tidligere kirkeældste spørge Ludvigsen: »Kan jeg gaa til Alters her uden at betale?«

For de kongerigske danskere, der i ret stort tal kom til Åbenrå efter genforeningen, blev Sct Jørgens kirke den kirke i byen, man benyttede. Og endnu snart 60 år efter genforeningen mærkes det, at byens gamle familier for de flestes vedkommende føler sig knyttet til Sct Nikolaj kirke. Et forhold, der blandt andet må tilskrives, at man aldrig har foretaget nogen sognedeling i byen.

Om menighedslivet fra 1923-48 se den efterfølgende omtale af pastor Ludvigsen.

Sct Jørgens kirke overgår til menighedsrådet

I april 1948 fyldte pastor Ludvigsen 70, og foreningen Sct Jørgen fandt tiden inde til en nyordning af forholdene. Kirken blev overdraget til menighedsrådet, og præsteboligen solgt til samme. Foreningen fik løfte om at få den afgørende indflydelse på valget af Ludvigsens efterfølger.[19] Efter flere møder med et stigende antal deltagere af folk, der følte sig knyttet til Sct Jørgens kirke, valgtes sognepræsten i Borris, *Markus Karl Kofoed.* Han fik titel af residerende kapellan og blev ejendommeligt nok indsat i Sct Nikolaj kirke (iflg provst Beyer for at understrege at menigheden i byen var én)[20] og ikke i Sct Jørgens. Efter provstens bestemmelse skulle deres kapellan prædike én søndag om måneden i Sct Nikolaj kirke, og sognepræsten samme søndag i Sct Jørgens. En ordning, man forlod efter få års forløb, da den viste sig kun at være til ulejlighed for såvel menighed som præst.

Efter april 1948 må Sct Jørgens kirke administrativt siges at være annekskirke til Sct Nikolaj kirke, men i praksis fungerer den som sognekirke for den nordlige del af byen, idet dog mange familier også i den sydlige del af Åbenrå føler sig knyttet til »Lille kirke«, som den populært kaldes, og adskillige familier i den nordlige del anser Sct Nikolaj kirke for deres kirke. Endnu er der også familier i nabosognene, der fra gammel tid føler sig knyttet til Sct Jørgens kirke. I menighedsrådet er kirken repræsenteret ved 4 medlemmer, der i 1965 blev valgt på *Sct Jørgens liste.* Det er en stiltiende aftale, at denne gruppe har afgørende indflydelse på præstevalget til Sct Jørgens kirke.

En forskel mellem kirkerne i byen viser sig også deri, at det kirkelige arbejde, der traditionelt er knyttet til Indre Mission, har forbindelse med Sct Nikolaj kirke, mens det grundtvigske folkekirkelige syn har præget det arbejde, der udgår fra Sct Jørgens kirke.

Præsterne ved Sct Jørgens kirke

Om frimenighedens præster er der skrevet andetsteds i nærværende værk (s 75 ff): *Thade Petersen,* frimenighedspræst i Haderslev fra 1905, og *Knud Martensen Rosendal,* fra 1923 sognepræst i Hellested på Sjælland. Desuden kan det siges, at kirken, som her omtales, først fik sin egen præst efter genforeningen, og det var *Carl Johannes Ludvigsen* (1922-48).

I præstegårdens arkiv opbevares beskrivelser af præsteparret Ludvigsen, udarbejdet af forskellige sognebeboere, der har kendt ham godt. Nedenstående er uddrag af disse:

»Det første indtryk af pastor Ludvigsen gav associationer til Bjørnstjerne Bjørnson, en lighed, han vist gerne selv understregede. Den var i øvrigt ikke blot i klæderne skåret, men lige så meget i sindet båret. Man fik hurtigt indtryk af, at han ejede et lyst livs- og kristendomssyn, grundtvigsk som Bjørnsons i de yngre dage, en ukuelig idealisme og tro på det godes sejr i tilværelsen.«

»At komme ind i hans stue var som at blive lukket ind i en boghule. Jeg kan ikke huske, at der nogen steder var en stump væg synlig. Alt var dækket af reoler fra gulv til loft, og på skrivebordet lå bøgerne i stakke og dynger sammen med tidsskrifter og breve. Han var uhyre belæst og elskede at øse ud af alt det, han i bøgerne havde fundet interessant og værdifuldt. Som regel måtte man indstille sig på at være tilhører i samværet med ham.«

»Han indbød og samlede gerne mennesker i præstegården eller trak dem næsten indenfor lige fra gaden. Enten det var pigemøder eller sammenkomster, hvori alle interesserede kunne deltage, læste han op. Siden uddybede han, engageret og medrevet det læste, ofte så livligt, at tilhørerne fik fornemmelsen af at blive ført bort fra emnet. Hans evne til at lade tankerne yngle og skyde sideskud var stor. Man kunne nyde det som causeri. ... Hele hans person kunne udstråle velvilje, hygge, varme og oplagthed til alle i stuen.«

Der boede gennem alle årene skoleelever, lærere og andre i præstegården. Det var af økonomiske grunde, men ikke alene derfor. Ludvigsen trivedes bedst ved at være omgivet af mennesker. Han bevarede forbindelsen med dem, han havde lært at kende. »Hans korrespondance var enorm. Fra sin stilling som fængselspræst bevare-

de han kontakten med en mængde af både indsatte og tidligere indsatte. – Desuden korresponderede han med skuespillere og forfattere, som han ved utrættelig indsats havde held til at få til Åbenrå, enten til møder på Folkehjem eller til sammenkomster i præstegården. Han var gennem år formand for Folkeligt Samfund.

Pastor Ludvigsen var en travl mand. Hans varme hjerte og interesse for mennesker gjorde, at han altid var på farten. Ud til mennesker, han havde fået nys om var i vanskeligheder på den ene eller anden måde.« Både pastor Ludvigsen og hans kone gjorde en påskønnet social indsats. En overgang boede en husvild familie i præstegårdens store udhus. En ung pige, som var kommet »galt af sted«, fik husly i et slags telt, der blev spændt ud på trappeafsatsen. Der kom mennesker i præstegården, der omsyede tøj til uddeling (»Kronprinsesse Ingrids tøjuddeling i Sønderjylland«). Gennem en årrække blev der afholdt 14-dages møder i præstegården for ældre. – Det skal også nævnes, at adskillige jøder og politiske flygtninge fra Tyskland søgte tilflugt hos Ludvigsens i 30'rne.

Kirkegangen var henimod slutningen af Ludvigsens præstetid meget ringe. Undertiden bortfaldt gudstjenesten, fordi der kun var mødt 3-4 kirkegængere. »De blev så indbudt til at være med i en andagt i præstegården.« Ved børnegudstjenester og de store højtider var kirken dog fuld. Pastor Ludvigsens »prædiken var, som han selv var, varm, mild og uden skarphed i talen, der kunne støde nogen. Det bærende motiv var altid en forkyndelse af Guds kærlighed. Men den blev tit for lang, og den røde tråd blev væk.«

Pastor Ludvigsen »kendte en mængde mennesker og var kendt af endnu flere. Når han gik gennem byen, måtte han ustandselig hilse, hvad den store sorte præstehat kom til at bære tydeligt præg af. Der var varme smil og nik til alle sider. Når han havde stået og talt med et menneske var hans afskedsord gerne: »Ja, ja, Gud i vold og hils hjemme.« Det kunne lyde som en talemåde, men var oprigtigt ment.« Ved pastor Ludvigsens 70 års fødselsdag fyldtes den store sal på Folkehjem. »Da blev det tydeligt, hvor mange der følte, at de var ham tak skyldig, og gerne ville sige ham, at de havde sat pris på hans indsats, hans hjertelighed og altid redebonne hjælpsomhed.«

Til ovenstående skal blot tilføjes, at Ludvigsen indtil 1938 var den drivende kraft i Aabenraa Ungdomsforening, og at han i slutningen af 20'rne startede et ungdomshjem i Nygade 48, hvor de unge kunne komme om aftenen og læse bøger, aviser m m.

Ludvigsens efterfølger blev *Markus Kofoed* (1948-69). Han var vokset op i et indremissionsk miljø, men fandt som voksen ind i den grundtvigske lejr og følte sig mest hjemme der. Mens han var sognepræst i Borris, blev han bedt om at være det grundtvigske medlem af det selvbestaltede *Midtjydsk Salmebogsudvalg,* der udarbejdede et komplet forslag til den nye salmebog. Gennem dette arbejde erhvervede han sig et stort kendskab til den danske salmeskat, ikke mindst til Grundtvigs salmer.

Under den tyske besættelse af Danmark måtte han i 44 flygte til Sverige og var gennem godt et år præst for danske flygtninge i Gøteborg og omegn.

Da han kom til Sct Jørgens kirke, fik han ret hurtigt det skudsmål på sig, at pastor Ludvigsen prædikede kirken tom, men Kofoed fyldte den. Sandt er det i hvert fald, at der var en god kirkegang i Sct Jørgens kirke, mens Kofoed var præst.

En af hans mange kirkegængere, der har siddet under hans prædikestol gennem mere end 10 år, skriver: »Markus Kofoed satte pris på, at gudstjenesten blev holdt i en enkel ydre form. Han benyttede sig f eks ikke af bevillingen til en messehagel til Sct Jørgens kirke. Hans forkyndelsesform bar præg af kristendommens personlige betydning for ham. Prædikenen blev holdt i et let forståeligt og levende sprog, præget af hans bornholmske mål. Selv om prædikenen let slog over i en improviseret del som udslag af hans engagement, var omhuen for og betydningen af det udtalte ord noget meget væsentligt for ham. Han havde en bred indsigt i salmedigtningen, og salmecitater indgik som fast element i hans prædikener. Disse appellerede snarere til en poetisk end til en intellektuel forståelse af evangeliet. Hans prædikener afsluttedes ofte med en henvisning til alterbordet. Altergang såvel som barnedåb indgik som et naturligt led i selve gudstjenesten.«

Både Markus Kofoed og hans kone Ester vandt sig mange venner i byen, ikke mindst på grund af deres jævne og altid bundredelige væremåde. »Begge ægtefæller kunne altid finde positive sider hos deres medmennesker, og de bevarede gennem egne trange tider et lyssyn dybest inde og en glæde ved livet, om det var nok så svært.«

I Kofoeds tid voksede sognet, og hans embedsgerning lagde det fulde beslag på hans tid og kræfter. Nogen robust mand var Kofoed ikke, og noget menighedsarbejde af betydning overkom han ikke. Nævnes skal det dog, at han igennem årene med skiftende mellemrum holdt foredragsaftener i præstegården med indbudte talere, og nu og da lod han afholde salmesangsaftener. Hans kone oprettede en støttekreds for Pakistans lutherske kirke, som stadig samles en gang om måneden.

Vedrørende 2. præsternes data henvises til præsterækkerne sidst i Åbenrå-artiklen.

Noter: 1) Meddelt mig af landsarkivar P Kr Iversen, Åbenrå. – 2) Afskrift i kirkebog for frimenigheden i Åbenrå, findes på kirkekontoret i Åbenrå. – 3) Se under Haderslev Stift i nærv værk s 75 ff, jvf Jens Holdts artikel samme sted: Træk af kirkelivet i Nordslesvig 1864-1920, s 27. – 4) Jens Holdt a o, s 35. – 5) Annonce og senere omtale i avisen »Hejmdal«. – 6) Jørgen Witte: Da frimenighedskirken i Åbenrå blev bygget. Haderslev Stiftsbog 1976, s 57. – 7) Witte a o, s 58. – 8) »De sønderjydske frimenigheders historie«, s

307. – 9) Findes i præsteboligens arkiv. – 10) Fotografi af rejsegildet i kirkens brudeværelse. – 11) Bl a fik kirken en alterkalk, som den danske menighed i Aabenraa havde skænket præsten J Holdt i 1865, da denne måtte forlade byen. Klokken, som forøvrigt blev udskiftet ved hjælp af en indsamling, der blev opfordret til ved kirkens 70 års dag, bar indskriften: »Klokkelyd ton med fryd om fred for siele bange«. – 12) Købekontrakt i Landsarkivet i Åbenrå, under Foreningen St Jørgen. – 13) Thade Petersen: De sønderjydske frimenigheders historie, s 309 Se også brev fra præst om et besøg hos frimenigheden, Kirkeligt Samfunds årbog 1924/25, s 54 f. – 14) I frimenighedernes blad »Den nordslesvigske kirkesag« 1919, s 96. – 15) Foreningens protokol, Landsarkivet i Åbenrå. – 16) Købekontrakt af 29/12 – 22 i Landsark, Åbenrå. – 17) Se ovennævnte protokol. – 18) Manuskript til talen i præsteboligens arkiv. – 19) Notat i forhandlingsprotokollen for Aabenraa Menighedsraad »... med det tilsagn, at kredsen om St Jørgen ved det første præstevalg efter pastor Ludvigsens afgang skal have afgørende indflydelse, saaledes at menighedsraadet har den formelle ret til indstillingen, men kredsen den reelle«. – 20) Iflg referat af provst Beyers indsættelsestale, Hejmdal 1948.

ENSTED

Af J W O og H P

Topografi

Areal 4167 ha. Ensted sogn omgives af Åbenrå by (tidl købstad), Hjordkær, Bjolderup, Uge, Kliplev, Felsted sogne og Åbenrå fjord.

Det indeholder en række landskabsformer, der hyppigt har velmarkerede overgange og grænser. De største højder findes hhv vest for Lundsbjerg på 70 m og i Røllum skov på 73 m. Længere mod øst er tophøjden i reglen under 60 m.

Sognet rummer adskillige mindre søer. Den største af dem er Hostrup sø, der ligger på grænsen til Kliplev. Andre er Agsø og Hjulsø. I den sydlige del har moser tidl været fremherskende.

Kystlinien ved Åbenrå fjord når mange steder en højde af 20 m. Den er beklædt med træer og krat, og fra højderne ved Elisenlund og Hostrup skov har man en meget smuk udsigt.

Sognenavnet svarer ikke til nogen sognebys, kirken ligger ensomt. Dog mener man, at Ensted før 1300 var navnet på landsbyen Stubbæk.

Ved kommunesammenlægningen 1970 integreredes sognekommunen i Åbenrå storkommune under navnet Åbenrå syd.

Byer Stubbæk med prg, fh, plejehjem, sportspl; Styrtom med kro, Enstedværket og Samden (Sønderjyllands andels-mælkekondenseringsfabrik); Hostrupskov med hotel Elisenlund; Lundsbjerg med kro og udstillingsetablissement (oprettet 1959 af Kirsten og Jens Randers); Røllum, Torp.

Bebyggelser Årup (landejendomme dannet ved udstykning af Årupgd), Røllum Nørremark, Klattrup, Stubbæk Mark, Hostrup Mark.

Gårde Årupgd (tidl herregd, der blev udstykket i h t lensloven af 1919), Snelskær, Stubbækgd, Røllumgd, Elmetoft, Felbækgd, Laksmølle, Lillehave, Helenesminde, Tinggd, Katrinegd, Søndergd, Langager, Akselbjerg, Værnting.

Skove Staten (Åbenrå skovdistrikt) ejer Årup skov, Værnting skov, Hostrup krat og Torp plantage. Andre skove, således f eks Røllum, Torp, Hostrup, Stubbæk og Agsø skove samt Stenbjerg plantage, er private.

Fredede oldtidsminder 4 runddysser, 1 langdysse, 2 dyssekamre, 2 langhøje og 6 høje. De ligger fortrinsvis i skovene.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg, se Uge sogn.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 531 da, 143 ty (tilrejsende 81 da, 58 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 255 da, 27 ty, 47 s (s = socialdemokrater); 11/4 1924 197 da, 28 ty, 94 s; 16/11 1932 301 da, 58 ty, 157 s; 3/4 1939 583 da, 114 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 644 da, 49 ty; 14/5 1957 711 da, 65 ty; 23/1 1968 1103 da, 45 ty (Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere).

Den ældre præsterække

ca 1270 Præsten i E nævnes i et testamente.

–1508 **Niels Tychsen (Tugonii),** afsk p g a svaghed.

1. 1508– **Owe Hansen (Jensen el Johannis),** O H blev i biskop Godske Ahlefeldts udnævnelsesdokument af 14/8 1508 erklæret for en lærd og retskaffen mand, der var fuldt ud i stand til at lede sognet. Formentlig forblev han også efter reformationen og giftede sig. Fader (?) til 2.

2. –64 **Andreas Hansen (Jensen, Johannis),** nedlagde embedet 28/5 64 for at blive borger i Flensborg.

3. 1564-1604 **Mikkel Madsen,** f Hamborg 1524, imm Wittenberg 55, g Marina, d 1621. 64 sp Ensted, d Stubbæk 04.

4. 1604-38 **Iver Hansen,** f Terp, Bedsted 1574, imm Kbh Komm 1602, g 1) ... Mikkelsd, g 2) Brigitta .... 04 sp Ensted, d Stubbæk 8/10 38. Fader (med 1.) til 6 og sp Holbøl Michael Iversen.

5. 1638-42 **Jens Petersen Møller,** f Ribe. Fader: Peter Jensen M dér. G enke efter 4. Sp Ensted 1638 (1639), afsat 42 p g a drikfældighed og ægteskabsbrud, derefter diakon Spandet, 58 sp sst, d her 82.

6. 1642-70 **Hans (Johannes) Iversen,** f Stubbæk 26/3 1615, imm Königsberg 37, g 1) 11/2 46

Catharina Hansd Ancharius, f Åbenrå 27/11 27, d Stubbæk 11/3 58. Forældre: Provst, sp Åbenrå Johannes Paulsen A og Metta Jacobsd Bruun. G 2) Ensted 29/2 60 Margaretha Barthesd Sarau, f Åbenrå, d Stubbæk 25/12 72. Forældre: Bager Åbenrå Bertel S og Ellen Jørgensd Prehn. 39 huslærer Vrågd, 41 huslærer Finstrupgd, Fyn, 42 sp Ensted, d Stubbæk 11/9 70. Fader (med 1.) til diakon Løjt Iver Johansen.

Da faderen døde, vendte han hjem i håb om at få embedet. Det glippede, da stedmoderen skulle forsørges, og han måtte vente til J P Ms afsættelse i 42. J I bliver i sognearkivet berømmet som en meget dygtig præst. Han anlagde i 1654 den første kirkebog.

7. 1670-1717 **Johannes Eskildsen Lohmann,** f Uge. Forældre: Sp Uge Eskild Hansen L og Marina Nisd. Dim Tønder 1665, imm Kiel 9/10 s å, g 1) enke efter 6, g 2) 15/9 73 Anna Magdalena Andreasd Ambders, f Burkal 22/11 56 d 30/8 1725. Forældre: Sp Burkal Andreas A og Elisabeth Carstensd. 70 sp Ensted, d Stubbæk 10/10 17. Fader (med 2.) til sp Tinglev Eskild Andreas L. Svigerfader til 8.

Efter præstegårdsarkivet skete der intet særligt i sognet i J E L s lange embedstid. I samme arkiv findes i øvrigt nogle (utrykte) moralfilosofiske optegnelser af ham.

8. 1717-31 **Johann Christian Lautrup,** f Bredevad 1680, imm Kiel 17/6 98, g Ensted 16/6 1712 Anna Maria Hansd Lohmann, f Stubbæk 12/9 81, d Hjordkær 9/7 64. 12 adj min cum spe succ Ensted, 10/10 17 sp her, d Stubbæk 19/1 31.

J C L skal have været en særdeles praktisk dygtig og grundigt teologisk uddannet præst. Han kom i samvittighedskvaler m h t underskrivelsen af den nye edsformular af 1721, der forbød forbøn for andre end kongen og hans successorer, men skrev dog alligevel omsider under.

9. 1731-48 **Wilhelm Johansen Fabricius,** se også sp Varde (P N IX A, s 417-418), f Hostrup 17/6 1702. Forældre: Sp Hostrup Johan Christian F og Mette Christine Buchholtz. Imm Jena 23, g Magdalena Poulsen, d 8/5 59. 31 sp Ensted, 48 sp Varde, d der 67. Fader til sp Ansager Georg Andreas F og sp Gørding-V Ditlev F.

10. 1748-98 **Nicolaus Freuchen,** f Branderup 2/9 1722. Forældre: Sp Branderup Nicolai F og Ingeborg Ditlevsd Outzen. Dim 40, imm Halle s å, imm Kbh 2/11 47, c 25/11 s å, g Ensted 1/5 50 Christina Petersen, f Højer 26, d Stubbæk 11/8 91. Forældre: Gdr og kniplingskræmmer Højer Peter P Auw og Maren Christiansd Bossen. 18/10 48 sp Ensted, 88-92 provst Lundtoft hrd, afsk 2/7 98, d Hostrup 1/11 1800.

F er formentlig den mest markante præst, Ensted sogn har haft. Præstegårdsarkivet vidner om hans uhyre flid, og det meste af det, der vides om sognet i denne tidsalder, stammer fra ham. Dog findes der heri, bortset fra en intetsigende ligprædiken og en enkelt prædikendisposition, intet om hans evner som prædikant. Hovedmassen af hans efterladte papirer omhandler skolesager, fattigsager og sognets økonomiske forhold som sådan, hvilket stemmer godt med hans rationalistiske teologi.

Alligevel var han ingenlunde tilhænger af den gængse, noget overfladiske rationalisme, der førte slagordet: Lyksalighed gennem lærdom. I kirken kæmpede han imod ukendskab i trossager, idet han lod degnen læse et afsnit af katekismen efter evangeliet hver søndag. Han bekæmpede banden, drikkeri, usædelighed og vanhelligelse af søndagen. Et kendt eksempel herpå er hans strenge fremfærd mod lensfoged Rossens søn, Hans fra Røllum, der blev revset i kirken for at have »svømmet i vellyst« (Fr Christensen, anf skr s 41).

Da Adlers agende skulle indføres i 1797-98, skete det i begyndelsen gnidningsløst på hhv 1. adventssøndag og nytårsdag. Men rygter om uroligheder i den anledning kom fra den vestlige del af landet og oppiskede stemningen i Ensted. Særlig virksomme var jordemoder Kathrine Frederiksen og sogneforstander Nis Hansen. De fik opstillet en deputation, der 26/1 1798 gik til N F og krævede agenden afskaffet og den gamle genindført.

Pastor Freuchen forsøgte først at fremhæve nyordningens gode sider. Da dette ingen virkning fik, erklærede han, at han hellere ville nedlægge sit embede end genindføre det gamle ritual. Dette gjorde han så 2/7 s å, efter at en af visitatoriet i Tønder beordret afstemning 30/3 havde givet et flertal på ¾ af menigheden for genindførelse. (Lundtoft hrd hørte dengang under Tønder provsti) F følte dette udfald af sagen som et stort personligt nederlag.

11. 1798-1816 **Lorenz Peter Hoeck,** se sp Felsted. L P H gerådede næsten straks efter ankomsten i strid med sin menighed om sine egne og degnens indtægter. Ovennævnte Nis Hansen og en ikke ringe del af sognets indbyggere nægtede simpelthen at betale de pligtige afgifter. Visitatoriet befalede 26/7 1799 efter klage fra sp de genstridige at betale under trussel om streng straf i tilfælde af fortsat vægring. Først 6/12 s å blev afgifterne inddrevet af en eksekutionskommando, der bestod ef en korporal og 12 ryttere.

Ritualstriden var endt med det kompromis, at den nye agende skulle anvendes hver 4. søndag. H skriver i sin beretning fra 1802, at der i de første år efter 1798 var et mindre antal altergæster på denne søndag end på de andre, hvorimod kirkebesøget var nogenlunde det samme, men at forskellen efterhånden var blevet udlignet. 1805 døde den stridbare jordemoder, og Adleragenden vandt derefter hurtigt eneherredømme; det sidste barn blev døbt efter det gamle ritual i 1814.

L P H var næppe nogen fremragende præst. Hans prædiken ved generalvisitatsen 1799 betegnes som mådelig, kold og ofte forvirret, og katekisationen var heller ikke meget bevendt. Noget bedre gik det i 1814, da prædikenen var forståelig (fasslich) og god.

Men pastor Hoeck kom aldrig på nogen god fod med sin menighed. Han viklede sig ind i nye

processer og blev omtalt som en »lovtrækker« (Aa Dahl). Derfor søgte han 3 gange bort og havnede i 1816 i nabosognet Felsted (Fr C, anf værk, s 50-53).

12. 1816-23 **Hans Christian Petersen,** se sp Kliplev. Han bliver karakteriseret som en blid, meget lærd mand, der levede for sine studier og havde mange elever. Hans prædikener var for så vidt gode, men blev holdt alt for monotont og koldt. Visitatoriet gav ham dog megen ros ved hans forflyttelse til Kliplev, der skete af helbredsmæssige grunde (Fr C, anf værk, s 53-54).

13. 1824-31 **Jørgen Frederik Sønnichsen,** se også sp Højer, f Roost, Arrild 22/6 1797. Forældre: Gdr Arrild Hans S og Charlotte Amalie Ries. Dim Kiel 8/4 1818, imm Halle, c Gott 21, g 7/4 26 Ingeborg Carstensen, f Højer 12/8 01, d 19/3 73. Forældre: Rådmd Carsten Redlef C og Christine Feddersen. 24 sp Ensted, 32 sp Højer, d dér 27/7 44.

Visitatoriet giver ham 28/8 1829 flg vidnesbyrd: »Det ligger Pastor S på Sinde at gøre saa megen Nytte i sit Sogn som muligt. Han søger gennem offentlige Foredrag at fremme Moralen og Ungdommens sædelige og intellektuelle Dannelse. I hans Embedstid blev den gensidige Undervisning indført. Visitatoriet er fuldt ud tilfreds med hans Embedsførelse« (Fr C, anf værk, s 54). Efter denne karakteristik var han nærmest rationalist, men i sit senere embede i Højer hørte han til de præster, der virkede for en fornyelse af det kirkelige liv (A P T VII, s 128-29).

14. 1832-47 **Johan Henrik Carl Meyer,** f Rendsborg 14/12 1800, imm Gøttingen, imm Kiel 23/4 23, c Glückstadt 26, 32 sp Ensted, 47 sp Ravsted, d dér 67.

Provst Ahlmann fremhæver ham som en evangelisk prædikant, der som helhed yder en god indsats i kirke og skole. I sine egne beretninger oplyser M, at næsten alle voksne deltager i de 2 årlige altergange, og at bønderne har bevaret »einen gläubigen kirchlichen Sinn«; der er kun problemer med de mange daglejere og teglværksarbejdere (A P T VII, s 137).

15. 1848-50 **Marcus Johansen Kjær,** se 17 og sp Rise. Han underskrev erklæringen af 22/8 1849 til gunst for den slesvig-holstenske regering og blev derfor suspenderet efter krigen, men genansat som følge af en kgl benådning, som han havde ansøgt om (Fr C, anf værk, s 55).

16. -1850- **Henrik Anton Bay,** se sp Allested-Vejle, Fyn. Var kun konstitueret i embedet få måneder.

Tiden 1850-1920

Fra 1850 blev sognet underlagt Åbenrå provsti. Efter sin genansættelse virkede *Marcus Johansen Kjær* i dette embede 1850-57. Han havde som sp i Hjerpsted haft tilknytning til Brødremenigheden, hvilket vistnok fortsat prægede ham. Provst Karstensen siger om ham i sin beretning fra specialvisitatsen i Ensted 1857: »Pastor Kjær prædikede over Ap G 4,12. Prædikenen var god, godt underbygget, godt udarbejdet, folkelig og opbyggelig. Foredraget var også godt, kraftigt og velegnet til opbyggelse, der også fandt sted. Dog mindede accent og udtale noget om det tyske (Fr C, anf værk, s 55). Hans egen beretning fra generalvisitatsen året før er også meget optimistisk, omend ikke særlig udførlig. Kun svækker kirkens ensomme beliggenhed besøget i dårligt vejr, siger han. Men i 1855 var der tilløb til en ny afgiftsvægring.

Efterfølgeren *Christian Michael Julius Poulsen* (1858-64) måtte efter den tabte krig forlade embedet, fordi han ikke ville bryde troskabseden til den danske konge. Han blev sp i Karleby-Horreby, Falster. De 6 år i Ensted knyttede ham nær til sognet, og han har utvivlsomt betragtet sin afsættelse som noget af et martyrium. Det er ham, vi kan takke for de fyldige oplysninger om pastor Freuchen (Nikolaus Freuchen, Præst i Ensted 1748-1798. Et bidrag til Agendestridens Historie. Kirkekalender for Slesvig Stift. 2. Aargang, 1864). Han valgte den samme tekst til sin afskedsprædiken, som Freuchen havde anvendt til sin sidste prædiken. I 1902 udgav han sine erindringer fra den tid (Oplevelser i en sønderjydsk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864, Kbh, 1902). Teologisk set var han højkirkelig, men åben over for både Grundtvig og IM (P N IV, s. 280-281). Hans egne beretninger fra 1859 og 1862 er ikke særligt fyldige.

Den første sp efter 1864, *Edvard Carl Thomas Rønnau* (1865-74), måtte lige fra sit valg føle den nationalpolitiske spænding, tyskindstillet som han var. De 2 kirkejurater Lorenz P Petersen, Stubbæk, og Peter Hansen, S Hostrup, nægtede at deltage i det og blev derfor midlertidigt afsat af visitatoriet og erstattet af 2 andre.

Hans største fortjeneste var vistnok hans initiativ til den materielle genopbygning efter krigen og indkvarteringen. Kirkebygningen blev repareret, kirkegården renset og luget, præstegårdsarkivet bragt i orden, og et nyt orgel anskaffet. Selv mente han, at kirkebesøget var relativt godt. Kun indbyggerne fra Hostrup og en del af Stubbæk holder sig borte af politiske grunde, siger han.

Men gensup Bertel Godt var ikke tilfreds. Han betegner hans første generalvisitatsprædiken i 1868 som søgt og affekteret. Katekisationen var lige så svag. Den skulle gå for at være åndrig, men gik over i en utålelig kunstlethed (Künstelei) med en helt usand teologi og dogmatik. Børnene svarede dårligt og gav udtryk for stor uvidenhed.

Resultatet af den næste generalvisitats 1871 blev, for så vidt angik pastor Rønnaus præstationer, ikke bedre. Han holdt den samme prædiken som 3 år tidligere, hvilket han slet ikke syntes at være klar over (!). Gensup måtte overbevise ham ved hjælp af sine notater og talte alvorligt til ham i den anledning. Hans katekisation var lige så dårlig som før, hvorfor han også af den grund måtte modtage en alvorlig formaning (ernste Vorhaltungen). Derimod viste børnene sig nu at

være bedre undervist. De svarede godt, når der blev givet dem lejlighed til det. Årsagen til denne bedring var, at degn *J H Kunstmann* havde forøget sine positive kundskaber (se dog ndf).

B G skriver til slut i denne beretning: »R er ganske vist ikke så usikker i sin tale og sin handlemåde som før, men den rette indre fasthed og det rette gejstlige væsen træder ikke en i møde. Det er så meget desto mere at beklage, som menigheden i højere grad end andre er i splid med sig selv (uneinig und in sich zerrissen) og derfor trænger til en fast hånd«.

Dommen efter visitatsen i 1874 faldt endnu mere ugunstig ud. Tilmed blev pastor Rønnaus stilling endnu dårligere, fordi der pány opstod vægring mod offer, hvilket han indsendte klage over. Biskoppen slutter med, at hans forflyttelse nu er nødvendig.

Denne fulgte kort efter, og 1/1 1875 overtog R spembedet i Bov.

Fra pastor Rønnaus tid er gennemgået to beretninger, en udførlig fra generalvisitatsen 1868, og en mindre givtig fra specialvisitatsen 1869.

Gudstjenesteordning. Liturgisk havde sp ændret så lidt som overhovedet muligt – under henvisning til agendestriden under forgængeren Freuchen (se ovf).

Ved altertjenesten benyttedes *Alterbog for Danmark,* efter hvilken kollekter og epistler *fremsiges* (R kunne ikke forlige sig med den danske »messen«, der hverken var tale eller sang). Ved embedshandlinger i øvrigt brugtes det af Grundtvig i *Frisprog* (1839) så heftigt bekæmpede *Udkast til en forordnet Alterbog og Kirkeritual for Danmark* (ved biskop J P Mynster). Undertiden – på festdagene – afveg præsten fra alterbogen og brugte da enten fri alterbønner eller oversatte fra den württembergske kirkebog.

Af *Pontoppidans Salmebog* brugtes for det meste kun tillægget, da sp fandt, at mindst ⅔ af den egentlige salmebogs salmer var ubrugelige p g a indhold, versemål eller melodi.

Fremstillingen af hjemmedøbte børn – skik i forgængerens tid – havde Rønnau afskaffet.

Katekisationer holdtes efter stedlig skik alene på de 5 fasteonsdage. Kun børn over 10 år deltog, ikke meget flittigt. Sp mente ikke, at katekisationernes antal burde udvides, da de fleste større børn var ude at tjene, og vejnettet var temmelig ufarbart om vinteren.

Menighedsliv. Et fremtrædende træk ved folkekarakteren var dens konservatisme. Man holdt hårdnakket fast ved det overleverede, også i kirkelæren. Derfor var der ingen sekterere i sognet, og Rønnau forventede heller ikke, at sådanne nogen sinde ville vinde indpas (en forventning, der vistnok indfriedes). Det kunne derfor forudses, at indførelsen af en ny salmebog og tysk i undervisningen ville støde på store vanskeligheder.

Med konservatismen in mente kunne man ikke undre sig over, »at de politiske forhold i Nordslesvig endnu indvirker skadeligt på det kirkelige liv, også i min mgh«. Dog var det glædeligt at bemærke, at religiøs ånd og kirkelig interesse trådte stedse tydeligere frem og lidt efter lidt syntes at skulle få bugt med den politiske splittelse.

At denne proces var godt i gang, mente præsten at kunne aflæse af et stigende antal kirkegængere og altergæster (se Kirke og Folk). Endnu var ingen gudstjeneste blevet aflyst som følge af mangel på fremmødte, omend disses tal havde været nede på syv.

Til fremme af ydre mission var der hidtil ikke sket stort. De sædvanlige kollekter var blevet optaget, men gav kun lidt. I 1867 havde 21 sogneboere dannet en lokalforening af Gustav-Adolfforeningen. Ligeledes havde Ensted sogn (altså sp) tilsluttet sig det slesvholst landsbibelselskab, og der var siden da blevet solgt eller bortskænket 54 bibler og 26 NT. Det måtte konstateres, at interessen for dannelsen af foreninger med kristeligt-kirkelige formål endnu var svag. Dette kunne hænge sammen med flere forhold som den nationalpolitiske spænding, vanskeligheden med at orientere sig under det ny statslige tilhørsforhold og endelig de store krav til folks godgørenhed, som efterkrigstiden havde stillet.

Rønnau vidste ikke nøje, om der nogetsteds holdtes husandagt eller bordbøn, dog havde han en begrundet formodning om, at det sidste var tilfældet i nogle familier. Sikkert var det, at læsning i postiller og især i salmebogen var ret udbredt.

Helligdagsfreden overholdtes ikke altid strengt – jagt og markarbejde forekom under gudstjenesten.

Kirkeforagtere (formentlig folk, der holdt sig borte fra kirken) forekom ikke, men vel foragtere af nadveren, »og disse er just spidserne inden for danskerpartiet i mghen. Deres politiske fanatisme gør dem blinde og døve og således ganske og aldeles utilgængelige for mig og mit virke«.

Sædelige tilstande. Med sædeligheden stod det ikke til, som det burde. Ganske vist var der kun få drankere, men seksuelt samkvem før bryllup, ja endog før forlovelse syntes at være en ganske almindelig foreteelse.

Det var derfor svært at øve *kirketugt.* Af denne var der kun lidt tilbage: besvangrede piger holdt ikke kirkegang efter nedkomsten, og skulle de giftes, bar de for det meste ikke brudekrans. Men afgørelsen af, hvem der fortjente, evt ikke fortjente at bære krans var en penibel sag.

Som et kuriosum kan nævnes, at der endnu fandtes en Schandpfahl (skampæl, gabestok) foran kirkegårdslågen, men den havde stået ubenyttet siden 1850.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, Nr 43, La Åbenrå)

1869- beretningen giver kun lidt nyt. Den meddeler, at kirkegangen gnsn er recht gut undtagen fra Hostrup og Styrtom, an welchen Orten die Mehrzahl der Bewohner bei ihrer Unkirchlichkeit verharrt. Fremdeles, at der til beretningens dato var solgt 73 bibler (i 1869(?)) fra landsbibelselskabet.

En af lærerne – *Nissen* – havde tyske sympatier og beherskede det tyske sprog.

(Åbenrå provstearkivv, nr. 1062)

Heldigere end Rønnau var efterfølgeren *Balthasar Asmussen* (1875-1903), der blev i sognet i 28 år, inden han afsluttede sin løbebane som sp i Varnæs. Ganske vist var B G heller ikke ovenud begejstret for *ham.* Hans prædiken ved generalvisitatsen i 1877 bliver betegnet som i overensstemmelse med teksten og udarbejdet med flid, men uden dybere indhold. Godt trækker dog lidt i land ved at tilføje, at den virkede opmuntrende (erfreulich) og blev holdt godt omend ikke uden koncept. Katekisationen var godt anlagt, men mangelfuldt gennemført. Den sluttelige dom lyder: »Pastor Asmussen er ikke meget nidkær (eifrig), men en mand af stille grundholdning, ikke uafholdt«.

Sådan lyder dommen over ham også mange år efter. Han spændte ikke vidt, åndeligt set, men

var fortrolig med sin menigheds forhold. Gamle folk, der har kendt ham, har fortalt, at han ikke var afvisende over for selskabelighed. Man kunne tale til ham, og han kunne også tiltale (ansprechen) sin menighed på sin egen rolige måde. Der synes ikke at have været politiske konfrontationer i sognet i hans embedstid (Fr Christensen, anf værk, s 60).

Godts ovenanførte karakteristik af pastor *B Asmussen* som en ikke meget nidkær præst støttes af sps syv indberetninger fra årene 1880-90 til synoden i Åbenrå. De er af form stereotype, af indhold lidet givtige.

Gudstjenesten afholdes endnu i den gamle, liturgisk set mangelfulde skikkelse, men det stilles i udsigt, at den anbefalede ordning vil blive indført, så snart Prahls værk med noder fremkommer (1887). Kirken havde dog (1883) hverken kor eller orgel.

Ugetjenester med katekisation holdtes på onsdage i fasten (1882), katekisationer desuden på 7-10 søndage i sommertiden. Gnsnbesøget var om vinteren ca 100 børn, om sommeren henad 20 (1883, 87).

Kommunion afholdtes forår og efterår på 8-10 på hinanden flg søndage (formentlig altså 16-20 gange pr år (1887)), og der var ingen tyske gudstjenester (1890).

Kirkebesøget (se Kirke og Folk) karakteriseres som i almindelighed recht gut (1880, 81, 87) eller endog som gut (1882). Yngre mghsmedlemmer tog hyppigt del i gudstjenesten, mens skolebørnene var mindre flittige kirkegængere (1887). Det kan imidlertid betvivles, at sps lyssyn støttedes af kendsgerninger.

Menighedsliv. Menighedens kirkelige og sædelige liv betegnes som rosværdigt (1880), menighedsmedlemmerne i almindelighed som værende opfyldt af en from kirkelig ånd med levende sans for det kirkelige, hvilket gav sig udslag i, at alle børn blev døbt, alle par kirkeligt viet, alle døde begravet med gejstlig medvirken (1881, 82). Husandagt holdtes dog kun i få hjem, bordbøn i adskillige (1880).

Helligdagsfreden iagttoges for det meste strengt – kun ca 30 fiskerfamilier brød den p g a deres erhverv (1883, 87).

Der holdtes hverken bibel- eller missionstimer så lidt som børnegudstjenester. Til gengæld fremholdes det, at religionsundervisningen i skolerne var i bedste orden, og at samtlige lærere meddelte den in gläubigem Geiste (1883, 87) – i 1890 stadig delvis på dansk: tysk var endnu på dette tidspunkt ikke blevet indført som eneste sprog i religionsundervisningen i sognets skoler.

Trods den ringe kirkelige aktivitet var der dog blevet oprettet en afdeling af Gustav-Adolfforeningen, der betalte et – ukendt – bidrag til hovedforeningen. Desuden udgjorde mghen en bibelforening, hvilket antagelig må tydes derhen, at sp på mghens vegne var medlem af Landesbibelgesellschaft (1887).

Sociale tilstande. Sognets hovednæringsvej var agerbrug, bønderne i almindelighed ret velsituerede. Der var en talrig arbejderbefolkning, som året rundt fandt beskæftigelse på gårdene, hvorfor stor fattigdom var sjælden.

Ved havnen boede mange fiskerfamilier, der aftvang fjord og hav et beskedent, men dog tilstrækkeligt udkomme. Erhvervet hindrede imidlertid (se ovf) disse familier, der oven i købet havde lang kirkevej, i flittig kirkegang; alligevel afholdt de sig – med få undtagelser – ikke helt fra kirkegang (1887).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052 og 1053)

Fra *Christian Hansen Lousens* embedsperiode (1904-10) findes kun én indberetning i provstearkivet, fra 1909. Hans kirkeligt-teologiske stade fremgår af, at han var medlem af Landesverein für innere Mission.

Gudstjenesteordning. Den anbefalede ordning blev for hovedgudstjenestens vedkommende indført i 1905. Passionsgudstjenester holdtes endnu om formiddagen, men Lousen fandt, at disse tjenester havde overlevet sig selv fuldstændigt. Foruden 60-80 børn kom kun henad 10 voksne. Derimod var særtjenesterne juleaften, sylvester- (31/12) og epiphaniasaften (6/1) fortrinligt besøgt.

Menighedsliv. Der var bibeltimer hver 14. dag i 3 skoler. Besøget var i begyndelsen ganz überraschend gross, men var taget af. Dog kunne de endnu samle 120-150 deltagere, formentlig fordelt med 40-50 i hver skole. I den 4. skole havde besøget fra starten været slet, og bibeltimerne her var følgelig blevet indstillet.

Hvert år holdtes der missionsgudstjenester for at vække og vedligeholde interessen for ydre mission. Både sp selv og udensogns præster talte ved disse lejligheder. Tjenesterne havde imidlertid tabt nyhedens interesse, og de samlede nu ikke flere deltagere end de sædvanlige søndagsgudstjenester. Nogle mghsmedlemmer holdt sig endog demonstrativt helt borte fra disse særtjenester.

Der fandtes imidlertid i sognet en lille flok, der sluttede trofast op om ydre mission og havde »et åbent hjerte og en åben hånd for hedningeverdenens nød«. Gaverne gik mestendels til Breklum – ca 300 M pr år via sp, desuden ret betydelige gaver direkte til missionsanstalten. Det var kun et fåtal, der holdt missionsblade, kun Palmblätter havde en større læserkreds.

Der blev i det hele kun gjort lidt for udbredelsen af kristelige skrifter. Sp havde så at sige egenhændigt måttet besørge udbredelsen af en enkelt bog. *Sædekornet* havde kun nogle få, *Kirkeligt Søndagsblad* endnu færre læsere. Hidtil var det ikke lykkedes (sp(?)) at hverve flere abonnenter til disse blade, så man fik trøste sig med, at skole- og kredsbibliotek (den lokale afdeling) med deres gode læsestof havde fremgang. Kirkeforstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet og sørgede for uddeling af bibler herfra.

Landesverein für innere Mission havde – efter hvad sp havde bragt i erfaring – kun ét medlem i sognet foruden ham selv og nogle lærere. Ganske vist havde provstirepræsentanten i 1906 holdt lysbilledforedrag for en fuld kirke; men resultatet heraf var blevet lige så magert som den ved samme lejlighed optagne kollekt.

Ej heller Gustav-Adolfforeningen havde mghens bevågenhed. En husindsamling til fordel for dette arbejde havde kun givet 8 M. Nok var reformationskollekterne gode; men dette var – som det sørgelige udfald af andre kollekter til diasporaen viste – snarere et udslag af taknemmelighed for reformationen end af interesse for arbejdet blandt evangeliske i katolske lande.

Egentlige Jungfrauen- og Jünglingsvereine fandtes ikke i sognet, men der holdtes hver måned en forsamling for unge piger i prg med stærkt vekslende besøg – fra 3 til 20. De regelmæssige forsamlinger for større drenge var gået ind som følge af manglende tilslutning. Dog viste de sig endnu ved ungdomsfesterne, der kunne samle indtil 70 deltagere.

Endnu havde sognet ikke en sygeplejestation. De fattige, som trængte til den, var ude af stand til at oprette en, mens de rige, der evnede det, ikke behøvede den. Alligevel led småfolk ikke nød under sygdom, idet husindsamlinger i sådanne tilfælde altid gav gode resultater. Diakonisseanstalten i Flensborg viste man velvilje ved huskollekterne. Indsamlinger i 1907 og

1908 indbragte således hhv 55.10 og 88.70M.

Også et andet forsorgsarbejde – Asylforeningen – nød støtte ved kollekter og enkelte gaver.

Drikkeriet modarbejdedes af Good-Templar og endnu en afholdsforening med 10 medlemmer. Logen havde 2 afdelinger med formentlig 30 medlemmer i sognet, den ene med eget hus, den anden i lejet lokale. G-T var til velsignelse, men forholdt sig indifferent til kirken.

Mghens indgroede modstand mod enhver forandring afspejlede sig – forekom det sp – meget godt i holdningen til planerne om en fornyelse af bl a kirkens varmeanlæg (overgang til centralvarme) til en pris af 5550 M. De blev vedtaget med kun én stemmes flertal; men da reparationerne var blevet gennemført, vakte de overalt udelt bifald.

Søndagen vanhelligedes kun sjældent ved iøjnefaldende arbejde – kun mejeriet gav et slet eksempel. Hvad sædeligheden i øvrigt angik, måtte det antages at moralen stod højest i de vestlige landsbyer, lavest i sognets midterste strøg. Efter sigende skulle det i en vis landsby stå höchst bedauerlich til med overholdelsen af det 6. bud, mens en anden, i hvilken kirkeligheden var blevet styrket, i så henseende havde fået et bedre ry på sig. Men enkelhed i sæder og dermed sparsommelighed var svindende, hvilket de gode tider var skyld i.

Sp så de *sociale tilstande* som en afgjort hindring for det kirkelige og sædelige livs trivsel. Ikke fattigdommen, i og for sig, den var ikke så trykkende. Kun én person var i enhver henseende afhængig af fattigvæsenet, og fattighuset tjente væsentlig kun som nedkomststed for forladte kvinder – ugifte som gifte. Fremmedgjortheden for kirken var den egentlige fjende, og den fandtes mest udpræget i sognets laveste og højeste sociale lag. Mange fiskere hindredes af deres arbejde (og det naturlige menneske lader sig oven i købet gerne hindre, som sp sørgmuntert bemærker) i at søge kirken. Det gik undertiden så vidt, at selv de nærmeste pårørende ikke var til stede ved kirkelige handlinger, der angik en af familien. Noget lignende gjaldt arbejderfamilierne på sognets storgårde. Der finder man ikke-viede par og udøbte børn og bestemt vægring mod kirkelig vielse og dåb. En lignende holdning – knap så udpræget – fandtes hos en del storbønder, som nok lod de kirkelige handlinger forrette, men i øvrigt på det nærmeste holdt sig borte fra kirken.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054).

De to overleverede beretninger (1915, 1917) fra *Johannes Otto Roos* (1911-19) er præget af krigstilstanden.

Skønt det ikke nævnes direkte, peger indicierne på, at han var tysk IM's mand. Allerede kort efter det tyske sammenbrud fik han embede sydpå.

Gudstjenesteordningen var den af 2. Gesamtsynode anbefalede (1915). I efteråret 1916 indførtes den ændring, at nadveren fejredes *under gudstjenesten,* ikke som tidligere *efter den.* Desuden havde kulde og brændselsknaphed i vinteren 1916/17 bevirket, at gudstjenestens liturgiske del havde måttet indskrænkes (1917).

Foruden kirketjenesten holdtes der særtjenester efter en 3-ugentlig turnus i skolerne i Hostrupskov og Hostrup (fra hhv 1912 og 1914) og i konfirmandstuen i prg (fra 1914). Sidstnævnte var nu bortfaldet som følge af manglende tilslutning (1915).

Iflg 1917- beretningen holdtes fremdeles særtjenester i 2 skoler efter den sædvanlige turnus, men kulde og en lærers forflyttelse havde bevirket en foreløbig indstilling (beretningen er dateret 12/5 1917).

Kirkelighed. Om fiskerbefolkningen i Hostrupskov bemærkes, at skønt der tilbydes den gudstjenester i skolen, er den ganske og aldeles (völlig) fremmedgjort for kirken. Et andet ømt punkt i sognet er Styrtom, hvis arbejderbefolkning er kirkeligt rodløs som følge af den stadige frem- og tilbageflytning mellem stedet og Åbenrå. Også den tysktalende del af mghen ser det ilde ud for. Den vil være »kirkeligt set tabt formue (Gut), hvis der ikke snart indføres tyske hovedgudstjenester« (1917).

Foreningsvæsen. Landesverein für IM havde et lille antal medlemmer, og der var blevet vist lysbilleder én gang. Der vistes ellers ikke foreningen nogen interesse.

Et forsøg på at oprette en Jungfrauenverein var strandet på svindende interesse for sagen.

Bedre gik det med den sædvanemæssige tilslutning til Breklum. Missionsanstalten fik stigende gaver fra år til år, i 1913 0.26 M, i 1914 0.57 M pr indbygger (1283). Også Christiansfeld nød understøttelse, men dens størrelse var sp ukendt.

I 1914 havde kirkeforstanderskabet bevilget Asylforeningen en årlig gave på 30 M i 3 år. Desuden understøttedes foreningen ved gaver indsamlet i kirken, omend i mindre omfang.

Endelig var der i 1913 sket det glædelige, at befolkningen næsten undtagelsesløst havde sluttet op om dannelsen af en sygeplejeforening, der var tilknyttet diakonissestationen i Felsted, der i den anledning blev udvidet.

Derimod førte den tidligere så blomstrende Good-Templarloge en efter sps mening kümmerliche Existenz (1915).

Sektvæsen. Der fandtes – som i øvrigt også tidligere – ingen sekterere i sognet (1915, 1917).

Søndagshelligholdelse var efterhånden en ukendt foreteelse, idet driften af landbrugene var blevet i den grad intensiveret, at bønderne ikke mente at kunne undvære søndagen til arbejde i bedriften (1915).

Sædelige tilstande. Det 6. bud overtrædes af så godt som alle vordende brudepar, men samliv før ægteskabet ansås næppe mere som synd. Det var – klager sp – håbløst for en ung præst at træde op mod det misforhold, da han ikke fandt støtte for sine synspunkter i mghen. Også forlystelsessygen – fandt han – var stor blandt ungdommen. Heldigvis kunne man i almindelighed ikke klage over umådehold m h t spiritus.

Årsagen til den moralske misere var den, at det gik folk for godt i økonomisk henseende, men også krigen med dens opløsningstendenser måtte bære sin del af skylden (1915).

I 1917 befandtes forholdene at være omtrent uforandrede. Pengene sad nu løsere, og fiskere og landmænd tjente godt. Mange var dog så fornuftige at spare op.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055)

Tiden efter 1920

Det blev sp og provst i Brande, *Anton Marius Nielsen* (1920-37), der i genforeningsåret blev konstitueret som provst for Åbenrå provsti (jvf ovf) og dernæst som sp i Ensted (endelig udnævnelse hhv 1923 og 1921 (se PN IX A, s 491)). Der forestod ham et arbejde med at tilpasse de kirkelige forhold i sognet og provstiet til det nye styre, men han var utvivlsomt den rette mand på denne post. H P Hanssen satte stor pris på ham og søgte undertiden hans råd. Han blev meget afholdt og respekteret som sp i Ensted og vandt

tillid fra alle sider. (nekrolog Højskolebladet 1937, s 399).

Hans indberetninger til Kir Håndb vidner om kirkeligt set rolige forhold. Kirkegangsprocenten ligger konstant på 5-6, mens antallet af altergæster synker fra 480 i 1923 til 350 i 1935. Der er intet særligt retningspræg; det gldags kirkeliv er tilbagetrængt, og det nye er svagt, siger han i 1927. Der blev bygget et forsamlingshus i 1924. Menighedsrådet består stadig af 7 u p.

Derimod melder provst A M Nielsen om nok så stærke nationale modsætninger i årene efter genforeningen; sognet har mange tyskprægede indbyggere, hedder det. Det tyske stemmetal steg også fra knap 10 til godt 12% i hans embedstid.

A M N havde flere tillidshverv. Bl a var han en overgang medlem af Sønderjysk Salmebogskommission, medlem af bestyrelsen for Grundtvigsk Præstekonvent af 1917 og medlem af skoledirektionen i Åbenrå. Han døde pludseligt af et hjertestop på en spadseretur i Stubbæk i sommeren 1937.

Efterfølgeren *Peter Eduard Christensen Gadeberg* (1937-52) blev også konfronteret med sognets kirkelige ligegyldighed. I et brev til P N 24/11 1942 siger han: »Men ellers synes der ikke senere (senere end pastor C M J Poulsen) at have været nogen vækkende, missionerende Forkyndelse. Rationalismen er endnu det almindelige her i Sognet. Der findes nogle faa troende, kristne Mennesker, som jeg forsøger at faa Samling paa nu. De kendte knap nok hinanden i Forvejen, og mange er det heller ikke. Da jeg sidste Foraar indbød til en Bibelkreds i Præstegaarden, meldte der sig een!! De øvrige 7-8 maatte jeg selv ud at hente, idet jeg sagde til dem: I maa komme og hjælpe mig, ellers gaar jeg i Stykker!

Kirkegangen er dog stigende. Det opgivne Tal er rigtigt (47 i 1943 mod 30-40 i 1939. I 1947 og 1951 hhv 55 og 56). Antallet af Nadvergæster er derimod nærmest i Tilbagegang, hvordan det saa kan være. Jeg gør nu, hvad jeg kan for at gøre dem begribeligt, at Kristi Kirke er her i Ensted Sogn i Ordet og Sakramenterne – trods alt! Den Skat er her og bærer og løfter os. Hver Søndag indleder vi Trosbekendelsen med: Lad os med hinanden og med hele Kristi Kirke, som er begyndt med Apostlene og fortsat ned gennem Tiderne og ud over hele Jorden – bekende –!

Der er kun een Vej frem: At være Sognepræst og arbejde sig igennem i det smaa, dels i Studerekamret, dels ved Husbesøg. Fra Mand til Mand!

Mod Øst er Forholdene omtrent som her, maaske en lille Grad bedre, men kun en lille. Mod Vest, navnlig i Midtsønderjylland, er det straks anderledes. Pietismens Indflydelse gør sig stadig gældende. Gammel Budskabs Folk er dog ofte stivnet eller ogsaa gledet ud i Sværmeri!

I Ensted Sogn spiller Retningerne slet ingen Rolle. Man er indstillet paa det fælleskirkelige, hvis man i det hele taget er noget«.

Beretningerne til Kir Hdbg er næsten enslydende. G siger om menighedsrådet i 1943: 7 alm Mennesker, til dels ukirkelige. Efter besættelsen, der ikke gav sig udslag i større begivenheder i sognet, sank det tyske islæt i befolkningen støt.

Pastor Gadeberg havde oversat to skrifter af Karl Barth (1934 og 36) og var fm for de grundtv ungdomsfor i Åbenrå amt 1938-41. Han tog sin afsked af helbredsgrunde i 1952. Nogle år senere (1958) blev han sp Sørbymagle-Kirkerup.

Under *Jørgen Emil Fenger* (1952-66), sen rkp Skjern, og *Johannes Bondesen* (1967-) ændrede de kirkelige forhold sig ikke væsentligt. Endnu i 1967 blev der holdt 1 mdl tysk gudstjeneste ved pastor Augustin, Felsted. Ved valget den 23/1 1968 gik det tyske stemmetal ned til 4%.

Skolevæsenet

(Hovedkilde: Fr Christensen, anf værk hefte 6, se litt).

Stubbæk skole

De ældste degneskoler oprettedes i hhv Røllum 1647 og Stubbæk 1687. Den første kom imidlertid ikke foreløbigt til at fungere, fordi degneboligen endeligt blev placeret sidstn sted. Forskellige omstændigheder medførte dog, at skolen først blev klar til at tage i brug i 1720.

Denne skolebygning med degnebolig holdt helt til 1796, da den blev afløst af en ny, der igen blev remplaceret i 1822. I 1856 opførtes en ny og større på den anden side af vejen lige overfor den gamle. Ved århundredskiftet var udviklingen så langt fremskreden, at en skolebygning med skolegård og have, 2 klasserum og en bolig for såvel en lærer med familie som en ugift lærer var påkrævet. En sådan blev rejst 1909. Senere blev skolen 3-klasset (Trap 1930). I 1956 blev den nye centralskole opført og udvidet 1962. I 1977 havde Stubbæk skole, der siden 1970 hører under Åbenrå kommunes skolevæsen, 263 elever i 15 klasser og 17 lærere. Skoleinsp er Knud Kristensen (Den danske skolehåndbog 1977-78).

Den første degn og skolelærer, *Hans Petersen* (1692-1732) (1720-32), fik ikke noget særlig godt eftermæle. Året efter sin tiltrædelse blev han suspenderet fra kirkekoret og degnestolen i 4 uger p g a drikfældighed, værtshusbesøg og deltagelse i slagsmål. Resten af hans korte liv forløb imidlertid roligt og anstændigt.

Om den næste, *Asmus Jessen* (1700-43) (1732-43), ved vi kun, at han var bedre forberedt til sin gerning end sin forgænger, og at han i sit ægteskab med pastor Lautrups (8) datter Anna blev fader til sp Åstrup og Tyrstrup-Hjerndrup Johann Christian L (se s 219).

Hans efterfølger var *Nis Asmussen* (1713-86) (1743-86), hvem kilderne heller ikke oplyser meget om. En hjælpelærer *Peter Hansen Stahl* (1753-1819) (1786-1819) fulgte ham i embedet. Han bliver, i hvert fald i sine unge år, berømmet som en meget dygtig og handlekraftig lærer.

Efter Stahls død skulle embedet for første gang besættes ved valg mellem 3 præsenterede seminarister (eller dygtige skoleholdere). Valgt blev *Frederik Ewald Wieding* (1792-1855) (1819-55). W, der var uddannet på Tønder seminarium, var efter visitatsberetningerne en dygtig lærer og kirkesanger, der fik indført den gensidige undervisning i 1826, og hans skole blev betegnet som mønsterskole for hele Tønder provsti. Der forlyder intet sikkert om, hvornår samme undervisningsform igen blev forladt, men i 1845 udtrykte provst Ahlmann mistillid til den (Fr Christensen, s 73).

Den næste valgte seminarist var *Jes Jessen* (1811-63) (1855-63) fra Skårup seminarium, der tidligere havde været lærer i Røllum-Torp. Han synes ikke at have haft særlige fortrin. I visitatsberetningerne betegnes han som lunken i sit kald, og det hedder videre her, at hans religionsundervisning kun bestod af udvikling af moralsætninger, der ikke fyldte børnenes hjerter.

Det følgende valg fandt først sted, efter at krigen var brudt ud, nemlig 28/3 1864. Sejrherre blev den dansksindede *Jens Hansen Kunstmann* (1838-1908) (1864-93).

Fr Christensen retter i anf værk, s 18-21, kraftige angreb mod såvel selve valget som mod Ks kvalifikationer og tjenestedueligheed. Pastor Poulsen og visitatoriet vægrede sig nemlig mod ethvert tysk islæt. En indgivet protest mod valget fra skoleforstander Jørgensen, Stubbæk, blev afvist af visitatoriet, og de senere prøjsisk-østrigske civilmyndigheder, der slet ikke kendte forholdene i Ensted, opretholdt denne afgørelse.

M h t kundskaber blev han dadlet af B G ved generalvisitatsen i 1868, men, som nævnt ovenf, der var bedring at spore i 1871. Derefter gik det imidlertid næsten konstant ned ad bakke med ham, og han tabte tilmed efterhånden helt evnen til at holde disciplin. I 1887 blev tyskundervisningen, som han ikke beherskede, frataget ham og tildelt andenlæreren. Til sidst blev han overtalt til at søge afsked med pension i 1892.

Det næste og sidste degne- og lærervalg i Stubbæk fandt sted 7/1 1894 og blev vundet af *Christian Andreas Gammelgaard* (1866-1930) (1894-1930). Han var både en dygtig degn, lærer, kirkesanger og organist, der hurtigt fik sat skik på den forsømte skole igen. Fr C (anf værk s 22-23) lægger særligt vægt på, at det skyldtes hans gode påvirkning, at skolen i løbet af kort tid blev helt tysk, således at selv de danske religionstimer fra 1888-anordningen forsvandt!

Denne fortyskning gav sig videre udslag deri, at det tyske bibliotek blev mere flittigt benyttet end i noget andet sogn i provstiet, medens det danske næsten ikke blev taget i brug mere. Før det tyske rigsdagsvalg i 1912 forfattede G et *dansk* flyveblad, der agiterede for den *tyske* kandidat, og som bidrog betydeligt til sammes sejr.

Hans holdning ændrede sig imidlertid, da det tyske nederlag begyndte at aftegne sig under 1. verdenskrig. I 1917 demonterede han sin flagstang, og da kredsskoleinsp spurgte ham om grunden hertil, svarede han undvigende, at der nok ikke ville blive så stor brug for den i fremtiden. Efter 1918 foretog han en hel omdrejning og stillede sig til det danske styres rådighed, ligesom han begyndte at anvende dansk som familiesprog. Han arbejdede nu til sin død lige så ihærdigt for danskhedens sag som tidligere for tyskhedens.

S Hostrup skole

Den første kendte skole og skolebygning i S Hostrup er fra 1757; den skulle aflaste Stubbæk skole. Samme bygning blev fornyet flere gange i de efterfølgende årtier, bl a fordi beliggenheden var yderst uheldig, da grunden var sumpet. Denne kalamitet samt den dårlige vej til den nordlige del af sognet fik beboerne i Hostrupskov til at fremsætte begæring om oprettelse af en skole dér, men uden held. En senere plan om at flytte skolen fra den dårlige beliggenhed til en bedre mellem de 2 byer mislykkedes ligeledes. Den blev derfor på den sumpede grund, men fik dog en nogenlunde tidssvarende bygning i 1898. I 1923 fulgte en ny stor ombygning. Skolen ophævedes, efter at Stubbæk havde fået centralskole.

Kilderne er her sparsomme. Den mest kendte fra den ældre tid var *Søren Juhl* (1801-71) (1832-68). Han bliver rost højt for sine kundskaber samt sin flid og grundighed i visitatsberetningerne. Ved afståelsen i 1864 var Juhl den eneste lærer, der kunne tysk, men det var Hostrupperne ham ikke taknemmelige for (dankten es ihm nicht) if Fr C (anf værk s 30).

Efter en drukkenbolt ved navn *Peter Nissen* (1822-97) (1868-72) sad *Christian Boysen* (1845-1910) (1872-1910) 38 år i embedet. Han bliver ganske vist erklæret for dygtig i visitatsberetningerne, men pastor Asmussen var utilfreds med hans egensindighed og betegner ham endda som anmassende. Den sidste lærer var *Anton Martin Jensen Jepsen Westergaard* (1864-1949) (1910-29), der imidlertid ligesom kollegaen i Stubbæk fortsatte efter genforeningen.

Hostrupskov skole

Hostrupskov fik trods mange anstrengelser først en egen lille skole i 1901, der senere blev benævnt forskole. Den nedlagdes i 1960'erne.

Røllum-Torp skole

Der blev holdt skole i R af degn *Peter Hansen* fra 1720 til hans død nogle år senere. Derefter lejede indbyggerne i hhv R og T hver en vandreskoleholder indtil forordningen af 1814. Fra efteråret s å og til foråret 1815 blev der bygget et skolehus med lærerbolig mellem de 2 landsbyer, og dennes placering ændredes ikke siden.

Men denne bygning var ifølge en visitatsberetning af 1836 så tarvelig, at det er en gåde, hvordan den har kunnet anvendes til sit formål. Hele huset havde kun 6 fag, hvori skolestuen, en lille stue, en kostald, et tærskegulv og et tørverum skulle rummes. Dørene var så lave, at normale voksne mennesker dårligt kunne passere dem. Taget var utæt, og vandet trængte også ind fra neden, da gulvet lå 17 cm lavere end den forbiløbende vej. Vinduerne var så uigennemsigtige, at der altid var halvmørkt inden døre, og de kunne ikke lukkes op, for så brasede det mørnede træværk sammen. Bortset fra helt utilstrækkelige reparationer og udvidelser i 1868 og 1870 skete der ingen forandring, før en helt ny bygning med tidssvarende indretninger blev rejst i 1896. Denne bestod endnu i 1930. Ligesom for Hostrupskovs vedkommende nedlagdes Røllum skole i forbindelse med etableringen af Stubbæk centralskole.

Der er ingen af de kendte lærere i tiden før 1850, der er særligt markante. I dette år tiltrådte *Johann Samuel Dyrhoff Nyegaard* (1817-71) (1850-61). Han bliver berømmet som en dygtig lærer. Generalvisitatsprotokollen fra 1851 kalder ham en alvorlig kristeligsindet lærer, hvis religionsundervisning går til hjertet, men er mere streng end mild. I 1858 hedder det i Åbenrå Provstiarkiv: »En dygtig Lærer. Hans Katekisation over Guds Pagt med Mennesker var klar, grundig og indtrængende. De øvrige Præstationer var gode«. N flyttede fra Ensted til Rise og derefter over grænsen til Vonsild og gjorde sig bemærket begge steder.

Hans efterfølger, *Mikkel Hansen* (1861-70), var derimod temmelig uheldig. Han bragte sig hurtigt i modsætningsforhold til alle i sognet p g a sin højst mærkværdige optræden, der skræmte børnene fra skolen. Yderligere var han stærkt anti-tysksindet. Efter et sammenstød med en elev i klassen, som han forfulgte nedad vejen, måtte han rejse til Danmark, hvor hans spor taber sig.

Den næste mere fremtrædende lærer var *Markus Nissen Flindt* (1853-97) (1877-86), der senere var degn i Oksbøl på Als og derefter i Havnbjerg. Han var energisk og dygtig og lagde navnlig stor vægt på gymnastikundervisning, hvilket dengang endnu var sjældent.

Han havde aftjent sin værnepligt ved dronningens regiment i Flensborg og bragte en del af den soldatermæssige stramhed med sig i skolen.

Endelig 'må *Christian August Lund* (1862-1931) (1890-1920) nævnes. Han var den første lærer, der fandt et egentligt hjem for sig og sin familie i R. Han førte skolekronikken med stor flid og omhu. Når landråden i Åbenrå havde en prominent gæst, der interesserede sig særligt for skoleforhold, førte han ham til Lund. Han bar ikke sin nationale (tyske) holdning så kraftigt til skue, men foretrak dog at lade sig førtidspensionere ved genforeningen.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 7 u p; 1934 7 u p; 1945 7 alm mennesker (valg), 1953 7 alm mennesker; 1965 4 borg, 3 s (sidst kendte fm liniemester *I Christiansen*, S Hostrup).

Folketal 1860 1339, 1910 1292, 1921 1286, 1960 1755, 1975 2150.

Altergæster 1922 480, 1934 400, 1942 ?, 1954 300, 1966 260.

Foredragsforen (100 medl, sidst kendte fm fru skoleinsp *E Kristensen*), afd af DdU (50 medl 1967), 1 fh, plejehjem i Stubbæk med regelm andagter).

Kirkebygningen

Kirken ligger ensomt i et vejkryds mellem Røllum og Stubbæk med en kro som eneste nabo. Den består kun af et romansk skib og kor fra 1200-tallet og et lille våbenhus fra 1840 ud for syddøren. Samme våbenhus blev bygget til i forbindelse med en hovedreparation af kirken; det bærer et solur fra 1771. På kirkegården er der i 1828 rejst et muret klokkehus med pyramidetag.

På det kvadermurede alterbord står en ret enkel altertavle i senklassicisme fra 1841, formet som en tempelgavl med koblede, korinthiske søjler om et maleri, der er en kopi af Eckersbergs Gethsemane i Havnbjerg kirke. Kalken er af en sædvanlig baroktype fra 1661. De oprindelige stager blev stjålet sammen med 2 dåbsfade, de eksisterende er fra 1831. Bag alteret findes en lille sengotisk messeklokke. Den grå granitfont er romansk af arkadetypen med buefelter med forskellige ornamenter og hjørnehoveder på foden. Fadet er fra 1922. Korbuekrucifikset, der sidder på den oprindelige plads, er sengotisk, formentlig fra omkr 1500. Prædikestolen er forfærdiget i årene 1840-44, men med genanvendelse af de gamle relieffer fra 1647 (bebudelsen, tilbedelsen af barnet, korsfæstelsen og opstandelsen). Orglet er leveret af Marcussen & Søn 1886. Den ene af klokkerne er støbt i 1654 af Baltazar Melchior, den anden efter tegning af billedhugger Carl Mortensen og med indskrift af Helge Rode.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 3899 Rm, 1922 1. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

17. 1850-57 **Marcus Johansen Kjær,** se sp Rise.

18. 1858-64 **Christian Michael Julius Poulsen,** se sp Karleby-Horreby-N Ørslev.

19. 1865-74 **Edvard Carl Thomas Rønnau,** se sp Bov.

20. 1875-1903 **Balthasar Asmussen,** se sp Varnæs.

21. 1904-10 **Christian Hansen Lousen,** se sp Ketting.

22. 1911-19 **Johannes Otto Roos,** f Lägersdorf, Steinburg 6/2 1884. Forældre: Lærer, sen rektor Had drengeskole Johannes Christian R og Margarete Sophie Schlüter. Dim Had 1904, c 11, g (ingen opl om hustru), 9/8 11 sp Ensted, 21/3 19 sp Sehested, d 28.

23. 1920-37 **Anton Marius Nielsen,** f Velling 18/3 1871. Forældre: Gdr Velling Niels Hansen og Johanne Elisabeth Munk. Dim Odense 90, c 96 (1), g Kbh Frederiks K 4/9 1900 Eli Margrethe Monrad, f Lem 28/3 79, d Stubbæk 7/1 37. Forældre: Sp Kbh Frederiks K Jørgen Herman M og Louise Brandt. 29/9 96 pers kap Ørslev-Bjerge, 25/8 99 sp Tønning-Træden, 2/1 06 sp Hvejsel, 31/10 14 sp Brande, 13/1 15 provst Nørvang-Tørrild hrd v provsti, afslog s å tilbud om Ålborg bispestol, 3/5 20 cst provst Åbenrå provsti, 22/7 s å cst sp Ensted, 15/6 21 sp her, 1/4 23 provst Åbenrå provsti, d Stubbæk 21/6 37. Fader til sp Nordborg Hans Monrad N.

Hjælpepræst 1934-37 Herlef Harald Henningsen, se sp Svenstrup.

24. 1937-52 **Peter Eduard Christensen Gadeberg,** f Vilstrup 25/9 1904. Forældre: Mejeribestyrer Anton Christian G og Johanna Christine C. Dim Had 24, c 30 (h), g Veng 17/5 32 Rigmor Julie Hansen, f Skanderborg 9/8 04. Forældre: Politibetjent Rasmus H og Julie Louise Frederikke Charlotte Berthelsen. 3/7 30 hjpr Vejlby, Århus, 26/11 31 sp Årslev-Hørning, 28/12 37 sp Ensted, 46-48 cst fængselspr Fårhuslejren, afsk 31/7 52, 8/6 58 sp Sørbymagle-Kirkerup, afsk 71, d 4/10 75.

Cst sp 1946-48 Helge Eigil Kejser, se kkp Thisted-Tilsted.

25. 1952-66 **Jørgen Emil Fenger,** f Askov 1/2 1913. Forældre: Valgmghspr Sven Pedersen F og Ida Julie Laurentze Hansen. Dim Kbh univ 34, c 40 (h), g Lyne 11/8 44 Elisabeth Uhre, f Tistrup 1/6 19. Forældre: Gdr Thomas U og Abelone Starbæk Thomsen. 1/11 40 højsklærer Rødding, 1/4 43 højsklærer Vinding, 6/6 46 kkp Grindsted-Urup-Nollund, 29/10 52 sp Ensted, 30/9 66 rkp Skjern, afsk 28/2 75.

26. 1967- **Johannes Bondesen,** f Nibe 8/4 1929. Forældre: Provst Theodor B og Petra Høgh Glistrup. Dim Ålborg 48, c 62 (h), g 1) Købelev 25/2 56 Gudrun Kirstine Keiding, f 29/10 29, d 66. Forældre: Sp Købelev Jørgen K og Helga Asmussen Hagerup. G 2) 5/3 71 civiling Eva Bennike Petersen, f Jacobsen. 15/12 62 kkp Holstebro-Måbjerg, 22/2 67 sp Ensted.

Litt: Trykte kilder: Fr Christensen: Aus der Geschichte des Kirchspiels Enstedt og Die Schulen des Kirchspiels Enstedt. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 5, 6, 1962 (Fr C); Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII); C M J Poulsen: Oplevelser i en sønderjydsk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864, 1902; P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bd III, 1956, bd IV, 1957, bd IX A, 1968 (P N III, IV, IX A); Kirkelig Håndbog 1923-75; Den danske skolehåndbog

1944-78; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, I-II, 1978; Trap 1930, 1967; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Åbenrå provstearkiv nr 1052, 1053, 1054, 1055, begge La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

LØJT

Af Jes M Holdt, J W O og H P

Topografi

Areal 5645 ha. Løjt sogn består af næsten hele halvøen Løjt Land mellem Åbenrå og Genner fjorde, endvidere går sognet 1-2 km vest for hovedvej A 10, og den 271 ha store ø Barsø i Lillebælt hører med til det.

Sognet er stærkt bakket; højeste top er Trendbjerg, 92 m.

I Løjt sogn begyndte jordens udskiftning meget tidligt. Allerede omkr 1580 var sognets bønder ved at ophæve det gamle markfællesskab, og især tog denne udvikling fart i første halvdel af 1600rne. Markerne omgærdedes af levende hegn, og landskabet fik det præg, som det havde til op imod vor tid. Ikke mange egne ejede så mange og så frodige hegn; i vor tid er en stor del af dem ryddet. Enkelte gårde blev også udflyttet tidligt, Sønderskov, Brøde og Tosthøj i sidste halvdel af 1600rne.

Hvad der især har præget sognet er søfarten. Allerede før 1700 møder vi vidnesbyrd om, at løjtingerne har faret til søs, men især gælder det for 18. og 19. årh. Årsagen dertil må vel søges i sognets beliggenhed, frem for alt dets nære forbindelse med søfartsbyen Åbenrå. I de 20 år fra 1770 til 1790 melder kirkebogen om 20 løjtinger, der blev på havet, men der har uden tvivl været mange flere. I forrige årh var det løjtingernes ærgerrighed at drive det til at blive kaptajner.

Folketællingslisten 1845 nævner 34 skibsførere, 2 skippere, 52 styrmænd og 118 søfolk af lavere rang, altså ialt 206 søfolk i sognet.

Endnu i 1870'erne skriver Løjt-præsten, at det hænder, at 4/5 af samtlige drenge på et års konfirmandhold vil til søs. Søfarten prægede de fleste hjem i sognet. Der er ikke tvivl om, at søfarten efter 1864 har fremmet tyskheden, som længe har været relativt stor i Løjt sogn.

Landsbyen Løjt Kirkeby (1300 indb) m kirke, præstegrd, centralskole m realafd, børnehave, forsamlingshus (1930), idrætshal, mølle, møbelfabrik, pensionistboliger; ved Løjt Nørreskov Dansk Folkeferies store ferieby og F D F-lejren »Frederikshøj«; Barsmark, Løjt Skovby, Stollig, Bodum og Nørby.

Ved valget til den nordtyske rigsdag 1867 taltes 17% tyske stemmer. 1907 var der 49, og ved afstemningen 1920 blev der afgivet 21% tyske stemmer i Løjt.

Stemmetal ved folketingsvalgene 1924 357 da, 156 ty, 239 s; 1935 431 da, 296 ty, 400 s; 1939 936 da, 353 ty (s er optalt under da); 1947 1007 da, 156 ty; 1957 1034 da, 147 ty; 1964 1268 da, 182 ty.

1970 blev Løjt sognekommune indlemmet i Åbenrå kommune.

Oldtidsminder Af alle sogne i Åbenrå amt er Løjt rigest på stenaldergrave. De ligger alle i kystens nærhed. Af runddysserne ligger én meget smukt ud mod Genner fjords indervig i løkken Lindholm; i Nørreskoven en langdysse, som har bevaret et kammer, mens dækstenen er afskubbet. Nær Løjt Lands østligste pynt ligger Agerstenshøj med kammer uden dæksten.

En runddysse ved Skovby har et kammer uden dæksten, og en langdysse nærved har tre ret ødelagte kamre. I Milkær skov er en gruppe på fem høje, og ud til Åbenrå fjord den anselige langdysse Tvekløft med tre kamre.

Sognets mest iøjnefaldende oldtidsminde er dog hellekisten Myrpold nær halvøens sydspids Skarrev. Den har en prægtig beliggenhed med udsigt over Åbenrå fjord. Den har 10 bæresten med to dæksten og ligger frit, da højen i 1880'erne er bortgravet. I den fandtes ti skeletter foruden flintøkser, dolke, lerkar og ravperler.

Den ældre sognepræsterække

Johann Ponach.

Nighels Reff.

-1456- **Jens Hansen.**

1499,1526 **Johann Tamm(sen),** d Løjt 1526(?). Flyttede iflg sagnet prg fra Avbæk til Løjt Kirkeby.

1521? **Peter Wendt,** f Cammin, nævnes 19/3 som sp Luen (Løjt?).

1. 1550, 1557 **Benedikt Hawik (Hugo),** 1528 sp Hjordkær, s å sp Rise, sp Løjt.

2. (1573) **Daniel Gerkens,** f Hamborg (?), imm Wittenberg (?) 1554, imm Rostock s å, mag Rostock 62, sp Løjt.

3. -1589 **Engel Haink,** sp Løjt, d Flensborg 29/5 1589. Var suspenderet et år p g a et drab. Hans kiste blev dog båret gennem Åbenrå under sang og klokkeklang.

4. 1589-1611 **Lorenz Lorenzen Dithmar,** f Hellevad. Forældre: Sp Hellevad-Egvad Lorenz D og Maren Christensd. Dim Flensborg, imm Wittenberg 1580, 89 sp Løjt, d her 16/7 1611.

Om ham beretter en dagbog fra gården Fladsten: »1611, 15 July fik min kære Sogneherre Her Lauertz Dittmer en Mandag om Middag sin Sygdom. Døde den 16. July mod Aften«.

5. 1611-36 **Wilhad (Villads) Knudsen,** f Had 1584. Forældre: Rådmd Had Knud (Jasper) Wil-

had og Margrethe Thomsen. G 29/5 1614 Catharina Andersd, f Visby 11/2 92. Forældre: Sp Skærbæk Andreas Jacobsen og Catharina Nissen. 11 sp Løjt, d her 16/11 36. Fader til 6 og sp Horst A Willadsen. Svigerfader til 7, sp Roager S J Schiwe og sp Brede E Wind.

W K oplevede 30årskrigens onde tid. De kejserlige soldater voldte ham et tab på 300 Mark, men kongens lejetropper brændte præstegården af, og den skade, de gjorde, blev takseret til 800 mark.

6. 1639-49 **Caspar (Jesper) Willadsen,** f Løjt 1618, imm Rostock 37, 39 sp Løjt, d her 2/4 49.

Hr. Willads døde i nov 1636, og da løjtingerne gerne ville have hans unge søn til deres præst, fik de lov at lade embedet stå ledigt 2½ år, til han var færdig med sine studier. Han døde imidlertid 10 år efter, og Fladsten-bonden skriver i sin dagbog: »Anno 1650, den 27. January, holdt Magister Johannes sin første Messe i Løjt Kirke«. Det er Johann Chr Fabricius, en købmandssøn fra Tønder.

7. 1649-86 **Johann Christian Fabricius (Hans Carstensen Schmidt),** f Tønder 25/4 1624. Forældre: Kbmd og kæmner Tønder Carsten Jensen og Gude Froddesd Schmidt. Imm Rostock 42, mag sst 49, g 27/5 50 Anna Villadsd, f Løjt 20/9 26, d her 22/12 85. 49 sp Løjt, d her 9/7 86. Fader til 8, sp Hjordkær Christian J F, sp Hostrup Johann Christian J F, sp Brede Andreas J F Svigerfader til sp Karlum J A Hoyer.

J C F var en lærd mand, der skrev hele fem bind kritisk-filologiske iagttagelser over den hellige skrift, som dog ikke blev trykt.

8. 1686-1725 **Wilhad (Villads) Johansen Fabricius,** f Løjt 7/5 1651, dim Åbenrå 68, imm Rostock s å, imm Kiel 7/9 69, g 1/8 82 Katharina Lauridsd Fries, f Brede 14/4 63, d Løjt 9/1 1702. Forældre: Sp Brede Lauritz Mathiesen F og Elisabeth Ericsd Wind. 79 hofpr Østerholm, afsk 81, 82 adj min cum spe succ Løjt, 9/7 86 sp sst, d her 13/10 25. Fader til 9, sp Hostrup Johann Christian W F og diakon Åbenrå Erik W F. Svigerfader til sp Vilstrup J M Zoëga og sp Arrild C C Fries.

I et skatteregister fra 1704 nævnes et 3-fags skolehus på præstegården, og det er ikke sogneskolen, der omtales andetsteds i byen. Altså lader det til, at Fabricius har holdt privatskole. Endvidere skal han have drevet en ret omfattende advokatvirksomhed. Amtmand v Günderoth klager 1702 over, at han giver sig af med at skrive kontrakter, »hvilket ikke sømmer sig for en gejstlig«.

9. 1725-53 **Lorenz Willadsen Fabricius,** f Løjt 5/3 1688, dim Åbenrå 1710, imm Kiel 18/8 s å, imm Königsberg 13, g 1) Løjt 18/4 24 Cathrine Margrethe Christiansd Fries, f Abild 89, d Løjt 20/9 30. Forældre: Sp Abild Christian Mathiesen F og Cathrina Christiansd Høyer. G 2) Løjt 8/6 31 Mariane Johannsd Roost, f Tønder 96, d Løjt 3/6 33. Forældre: Politimester Tønder Johann Christian R og Catharina Barbara Kenckel. G 3) Løjt 25/5 34 Magdalene Margrethe Johansd Zoëga, f Aller 9/10 10, d Løjt 7/8 71. Forældre: Sp Aller-Taps Hans Paulsen Z og Anna Margrethe Conradsd Reventlow. 22 adj min cum spe succ Løjt, 13/10 25 sp sst, d her 22/12 53. Fader (med 2) til sp Satrup, Gott Christian L F.

10. 1754-81 **Christian Bendixen,** f Tønder 16/2 1724. Forældre: Kbmd Tønder Lorenz B og Barbara Schmied. Dim Altona 44, imm Jena 6/10 s å, g 10/6 55 Christiane Catharina Chemnitz, f Giekau 16/3 27, d Had 28/11 1800. Forældre: Sp Schönkirchen Mathias C og Christiane Catharina Gundelach. 11/1 51 pr Glückstadt tugthus, 16/12 54 sp Løjt, d Hannover 4/9 81.

C B kom under sin studietid i kontakt med herrnhutismen i Tyskland og vedblev livet igennem at stå i forbindelse med Brødremenigheden. Fra hans tid berettes flg tildragelse: Dengang var det skik at holde gilde, den dag et lig lagdes i kisten, og desuden blev der våget ved den afdøde. I præstegårdens nabolag blev der engang våget ved en afdød og samtidig holdt gilde. De, som vågede, drak sig fulde og fandt på at lege blindebuk. De larmede sådan, at præsten kunne høre det. Da blev Bendixen forarget og gik hen på gården, jog de fulde gæster hjem og forbød denne uskik for eftertiden. Ved præstens ihærdighed skal det verdslige liv i sognet have tabt sig meget, og da han foruden at være energisk også var en kærlig og ydmyg mand, blev han elsket af sin menighed.

I 1778 lod han bygge et kapel opad kirkens østgavl, hvori han engang ville stedes til hvile. Det kom imidlertid til at gå anderledes. Da han i 1781 ikke følte sig rask, rejste han til Brødremenigheden i Barby og derfra til kurstedet Pyrmont, hvor han opholdt sig i 3 uger. Han følte sig efter denne kur sund og vel og agtede sig til Herrnhut.

Men i Göttingen lod han sig undersøge af en læge og fik at vide, at han led af en alvorlig sygdom. Han satte da kursen hjemad. Da han og hans ledsager, en sjællandsk student, var kommet til byen Hannover, sprang en indvortes svulst i ham. Han blev straks åreladt, men en halv time efter var han død. Han blev begravet i Nicolaikirken i Hannover.

Han får i kirkebogen det vidnesbyrd, at han »forlod dette timelige i et Alder af 57 Aar 6 Maaneder og 17 Dage, efter at han i 27 Aar havde ført sit Embede ved den Menighed, af hvilken han var hjerteligen elsket og nu des vemodigere savnes«.

Hans hustru, der var en holstensk præstedatter, flyttede efter hans død til Haderslev. Hun døde i året 1800 og blev bisat i det kapel, som hendes mand havde ladet bygge ved Løjt kirke.

11. 1782-1811 **Christian Posselt,** f Uge 2/5 1739. Forældre: Sp Bjolderup Christian P og Margaretha Eleonora Valentinsd Hübschmann. Dim 56, imm Kbh 14/4 s å, g 1) Sottrup 23/9 68 Botilla Lucia Georgsd Franzcke, f Sottrup 9/11 48, d Løjt 7/9 86. Forældre: Diakon Sottrup Georg Albrecht F og Botilla Hansen. G 2) 87 Johanne Frederikke Lützen, f Nybøl, Tønder 4/7

46, d Had 5/6 1825. Forældre: Sp Nybøl Otto Hinrich L og Christine Margrethe Petræus. 21/1 66 adj min Bjolderup, 18/7 74 sp sst, 9/1 82 sp Løjt, 98, 14/9 provst Åbenrå provsti, d Løjt 12/8 11. Fader (med 1) til sp Visby Christian A P. Svigerfader (med 1) til sp Vonsbæk N H Müller.

Provst Posselt (der får en lidt anden karakteristik i afsnittet om Bjolderup) skildres af en af sine samtidige (pastor Kier, Ø Løgum) således: »Han var en meget svag Mand, af liden Lærdom, ustadigt Sind, forfængelig og af Svaghed upaalidelig og hemmelighedsfuld«.

Han prøvede på at få Adlers agende indført i Løjt, men det gav røre i menigheden. Gårdmand Hans Petersen i Boesgård henvendte sig på 118 familiers vegne til amtshuset om at få holdt en afstemning.

De udtalte, at de foruroligedes ved at høre om den forandring i gudstjenesten, som de imødeså med »Nød og Hjerteangst«. Deres ønske blev dem tilstået, men efter at dagen for afstemningen allerede var fastlagt, tilbagekaldtes den givne tilladelse.

Så henvendte menigheden sig direkte til kongen, da de mente, at deres sognepræst havde haft en finger med i spillet. »Men hans Vilje er dog ingen Lov, Deres Majestæt, vi har ingen Ro i Samvittigheden, saa længe denne Agende bruges«, ytrer de og skildrer den bekymring, der råder i sognet.

Omsider kom en afstemning i gang, men den foregik på den måde, at de, som ønskede agenden afskaffet, skulle begive sig på amtshuset, mens de, som ikke kom, betragtedes som tilhængere af agenden.

Provsten meddeler, at 118 »Dummköpfe« gik til Åbenrå. Han udtalte, at agendens modstandere mest var småfolk, kådnere og inderster, og da der var 320 stemmeberettigede, besluttede man, at den gamle liturgi (kun) skulle benyttes hver 3. søndag. Men dermed var agendens modstandere ikke tilfredse; de krævede, at tilhængerne også skulle møde frem for at stemme. Amtmanden gav dem ret, og en ny afstemning gav stort nederlag for agenden. Allerede i 1802 fik Løjt imidlertid en præst, der fik stor betydning for det kirkelige liv i sognet. (H Hejselbjerg Paulsen, Sdj arb 1934, s 196-197).

12. 1812-43 **Andreas Christian Matthiesen,** f Fårlund, N Hacksted 25/2 1771. Forældre: Gdr Matthias Christiansen og Christine Jessen. Dim Tønder 90, imm Kiel 13/10 s å, c Gott 96 (3. kar), 12/9 1800 sp Nordmarsch, 12/3 02 diakon Løjt, 7/10 12 sp sst, d her 15/1 43.

I sit livssyn og sin forkyndelse var Matthiesen pietist, og han stod i nær tilknytning til Brødremenigheden i Christiansfeld. Gennem sin forkyndelse trodsede han den herskende rationalistiske tidsånd, men hans kirke fyldtes af en lyttende menighed ikke alene fra hans eget sogn, men også fra omegnen, især fra Åbenrå.

Han brugte det sønderjyske mål i sine prædikener og skal ofte have udtrykt sig djærvt, men det hindrede ikke, at hans tale trængte ind i hjerterne og skabte et rigt kristent liv i sognet. Også ved de møder, som han og hans søster afholdt i præstegården, og gennem samtaler mand og mand imellem skal han have øvet stor indflydelse.

Matthiesens forkyndelse var en forargelse for hans rationalistiske foresatte, generalsuperintendent Adler og provst Paulsen. Provsten skriver om ham: »Den fejlagtige og fordærvelige Paastand, at Troen alene gør salig, er for den halvdannede meget tillokkende, og er en Sovepude for Dorskhed... Derfor strømmer alle aandeligt forkrøblede Mennesker, ja Folk, der næsten er borgerlige Forbrydere til ham, derfor iler især ængstede kvindelige Sjæle til ham, og Skinhellighed og Hykleri træder mere og mere i Stedet for tro Pligtopfyldelse og sand Tilbedelse af Gud i Aand og Sandhed«.

I 1824 hedder det: »Matthiesen forbliver i sin stædige Herrnhutisme til sit Endeligt. Med usvigelig Troskab forretter han i øvrigt alt i sin Embedsgerning. Hans Tilhængeres Antal stiger stadig.«

Pastor Matthiesen fik i begyndelsen af sin embedstid oprettet en herrnhutisk kreds i Løjt sogn. Videre fik han stiftet en bibelforening og vakt interesse for hedningemission. 1820 gennemdrev han oprettelsen af en sparekasse for Løjt sogn samt en almissekasse til hjælp for trængende. Endelig udøvede han også en betydelig litterær virksomhed i form af opsatser, tankevers og oversættelser. (A P T VII, s 65, 82).

Provst Paulsen stillede i begyndelsen store forventninger til diakon Asmus Backmann, som i 1813 havde efterfulgt Matthiesen i andenpræstembedet, men skulle blive slemt skuffet (jfr ndf).

I 1835 indberetter Matthiesen: »Prædikenen og Katekisationen bliver stadig godt besøgt. Ved Højtiderne og stundom til andre Tider er Kirken fyldt med opmærksomme Tilhørere. Et lille iøjnefaldende Brist er det dog, at alle Tilhørerne ikke er samlet ved Gudstjenestens Begyndelse, men først møder mellem Indgangssalmen og Prædikenen og efter endt Prædiken, især naar denne er lidt længere end vanligt, for en stor Del forlader Kirken og ikke afventer Velsignelsen og Gudstjenestens Afslutning. ...

Til Kristendommens Frugter henregner jeg ogsaa de stille Hus- og Familieandagter, som her ikke er gaaet helt af Brug, og Nydelsen af den hellige Nadver, som stadig, paa faa Undtagelser nær, ikke forsømmes, men bruges som et sjæleligt Behov, som er nødvendigt til den sande Helliggørelse«.

I et eftermæle skrives om ham: »Overhovedet var Prædikestolen det Sted, hvor han følte sig hjemme, og svært blev det ham, naar han engang havde betraadt den, at forlade den igen. Siden han for 17 Aar siden blev rørt af et Slag, var han ellers kun legemlig svag, men paa Prædikestolen stedse kraftig og i ungdommelig Friskhed«.

Søndag den 15. januar 1843 døde pastor Matthiesen efter længere tids svaghed. Han fik sin grav syd for kirken. Endnu for år siden stod her en enkel marmorsten med flg indskrift:

Andreas Matthiesen
født 25. Febr 1771
død 15. Jan 1843
Præst i Løjt i 41 Aar
Jeg skammer mig ikke ved Kristi Evangelium,
thi det er en Guds Kraft til Saliggørelse for
enhver den, som troer.
(Biografi af U. Schrøder i: Det gamle Løjt II, 1979)

Hovedpræsteembedet blev efter Matthiesens død besat med

13. 1843-50 **Martin Henrik Kaftan,** f Nykirke, Tønder 4/9 1807. Forældre: Hrdfuldm Peter K og Anna Christina Hinrichsen. Dim Husum 32, imm Kiel 8/5 s å, c Gott 37 (2. kar m r A), g Sottrup 31/8 43 Wilhelmine Amalie Augusta Mumsen, f N Hacksted 4/5 22, d Slesvig 17/3 89. Forældre: Sp Sottrup Paul M og Abel Christina Ahlmann. 10/5 43 sp Løjt, afsat 12/8 50, d Pinneberg 19/3 53. Fader til generalsuperintendent T C H K og professor theol Berlin Julius W M K.

M H K tilhørte ligesom diakon Grauer, Backmanns efterfølger, den nye kirkelige retning og var afholdt af hele sognet, indtil den nationale splittelse kom. Begge var slesvigholstenere, og det var Grauers efterfølger, Julius Posselt også.

Efter provst Rehhoffs afsættelse som superintendent erklærede otte præster i 1850, at de ikke ville vise lydighed mod bestyrelseskommissionens anordninger. Blandt disse var begge præster i Løjt, Kaftan og Posselt.

Hvordan størstedelen af løjtingerne så på deres præsters adfærd, viser et brev, som sognefoged H C Reuter i Stollig sendte til pastor Kaftan.

I juni 1850 har H C Reuter besøgt sognepræsten og drøftet de pågældende spørgsmål med ham. Dagen efter skriver han så til ham bl a: »Paa Hjemvejen i Gaar Aftes tænkte jeg paa Dem; jeg kom til at føle mig overbeviist om, at Verdens Omdømme, Ære og Gods virkelig er Dem mindre værd end at staae beroliget over for den alvidende Gud. ... Jeg elsker Dem, Herr Pastor, og jeg antager ogsaa, at De ikke har noget imod mig, og jeg tror derfor, at De ikke vil vredes over, at jeg endnu engang beder Dem om alvorligt at prøve og overveje, om ikke De og hele Gejstligheden i Guds Øjne er paa forkerte Veje«.

Reuter stiller derpå sin sognepræst en række samvittighedsspørgsmål. Han hævder, at præsternes tilslutning til oprørerne strider mod deres edsbundne embedspligter. Frederik VII er Slesvigs retmæssige regent.

»Er det ikke vores alles, men i Besynderlighed Gejstlighedens Pligt at være den os beskikkede Regent lydig og ikke vise nogen Opsætsighed eller stivsindede Demonstrationer, saalænge det paa nogen retfærdig Maade kan undgaaes? ... Kan det antages, at Hertugdømmet Slesvig hører til Tydskland, eller har Tydskland paa Lovlighedens Viis noget i Slesvig at befale? ... Naar nu Preussen enedes med Slesvigs rette legitime Regent derhen, at en Bestyrelse blev indsat til at bestyre Slesvig som et særskilt selvstændigt Hertugdømme, indtil en naturlig Fred kunde blive istandbragt, naar den egentlige Befolkning i Hertugdømmerne forblev rolig, ... kunde da ikke ogsaa Gejstligheden have holdt sig rolig«?

Men pastor Kaftan lyttede ikke til sit sognebarns velmente råd, og i juli 1850 blev begge præster afsat. Pastor Kaftan flyttede til Holsten, men døde et par år senere i Pinneberg. Hans hustru, som var en præstedatter fra Sottrup og søster til den senere pastor Mumsen i Løjt, flyttede derfor til Husum. Deres 2 sønner blev meget ansete mænd: Theodor Kaftan blev biskop over Slesvig Stift og Julius K blev professor i Berlin.

Den ældre diakonrække

Som det var tilfældet i nogle af de folkerigeste sogne i Nordslesvig, var der i Løjt i henved 400 år to præster, dog med afbrydelser. Der var hovedpræsten og en andenpræst, som kaldtes diakonus.

1. **Thomas Bruun,** diakon Løjt samt degn, g, fader til 2.

2. 1550- **Knud Thomsen Bruun,** f Løjt, 1550 diakon her, 89 sp Ø Løgum (Aage Dahl betvivler imidlertid, at der er tale om samme person).

3. (1584) **Jens Sørensen Schiwe,** diakon Løjt g.

4. **Jørgen,** diakon Løjt, g Mette Pedersd Leck, d 1622. Forældre: Rådmd Tønder Peder L og Maria Wierckmester af Hellevad-E.

Embedet var ledigt i en årrække og betjentes af sp, der derfor till oppebar diakonatets indtægter.

5. (1636) **N N,** skulle bestyre embedet, men navnet kendes ikke.

6. 1650-73 **Rasmus Dall,** 1650 diakon og degn Løjt, g Agnethe Thomasd, d Løjt 73. Svigerfader til 7.

Fladsten-bogen beretter om ham: »Samme Aar (1650) den 24. February holdt Hr Erasmus Capellan sin første Messe«.

7. 1673-1707 **Ivar Johansen,** f Ensted 3/5 1651. Forældre: Sp Ensted Johannes Iversen og Catharina Hansd Ancharius. Dim Tønder 69, imm Kiel 23/9 s å, g 1) 8/10 (eller 8/8) 76 Margaretha Rasmusd Dall, f Løjt 10/11 56 (58?), d sst 19/6 81. G 2) Åbenrå 3/11 85 Adelheid Hansd Becker, f Åbenrå 13/5 65, d Løjt 1737. Forældre: Kbmd Åbenrå Hans B og Catharina Petersd Duborg. 73 diakon Løjt, d her 10/3 07. Svigerfader til 8.

8. 1707-60 **Knud Hansen Hübschmann,** f Ø Løgum 8/6 1685. Forældre: Sp Ø Løgum Johannes Jørgensen H og Margaretha Knudsd Bruun. Dim Åbenrå 1704, imm Kiel 11/1 s å, g Løjt 23/8 08 Catharina Margaretha Iversd, f Løjt 9/9 86, d her 30/11 65. 10/6 07 diakon Løjt, d her 21/12 60. Svigerfader til 9 og feltpr Schenefeld M Soltau.

9. 1760-1800 **Nicolaus Nissen,** f Had 26/1

1726. Forældre: Deput borger Had Mathias N og Cathrina Dorothea Bendixen. Dim Had (?) 52, imm Halle, imm Kbh 25/9 53, g Løjt 6/2 61 Hanna Knudsd Hübschmann, f Løjt 16/1 29. 5/9 60 adj min cum spe succ Løjt, 21/12 s å diakon sst, d her 22/10 (20/11) 1800. Fader til sp Åstrup Canutus N og sp Süsel Mathias N.

Pers kap 1799-1805 Canutus Nissen, se sp Åstrup.

10. 1802-12 **Andreas Christian Matthiesen,** se sp Løjt (12).

11. 1813-33 **Asmus Backmann,** f Uge 22/7 1778. Forældre: Urmager Uge Christian Petersen B og Bodil Rasmusd. Imm Kiel 30/4 1800, c Gott 03 (3. kar m r A), g Bov 16/11 09 Helene Marie Gertz, f Flensborg, d Løjt 7/5 55. Forældre: Skrivemester Flensborg Hinrich G og Marie Reimers. 11/10 09 diakon Langenhorn, 3/4 13 diakon Løjt, d her 12/9 33.

Backmann var rationalist, en fuldstændig modsætning til Matthiesen. »Værdigt opfører sig Diaconus Backmann ved Siden af denne Skændsel«, skriver provsten. B kaldes en talentfuld præst, som kunne modarbejde hint onde noget mere, hvis han ikke var indskrænket til at prædike hver tredie søndag, og hvis han ikke hengav sig så meget til kortspil i lystige fyres selskab. »Derved vækker han Forargelse blandt de svage og faar dem til at hælde over mod Matthiesen. Dennes Vandel er værdig og ren«.

1830 indberetter provsten: »Backmann har ved sit stadige Drikkeri sat al Agtelse til. Han lever i muntre Fyres Selskab og anvender ikke den fornødne Flid paa sine religiøse Foredrag«.

Pastor Backmann drak sig ihjel 1833. Om hans endeligt fortæller provst Paulsen i et brev til sønnen, forstander for døveinstituttet i Slesvig P P: »Sidste Mandag fandt Backmann saa den længe ventede Afslutning. Otte Dage før rejste han bort forsynet med 18 Flasker Vin. Dem svirede han op med Drikkebrødre paa Haderslevegnen, gik saa over til Brændevin, kom i Søndags tilbage uden Sans og Samling, fik om Mandagen delirium tremens og døde i Krampe. I Gaar blev han begravet under Udfoldelse af en uhyre Prunk (efter stedlig Skik). Mange fremmede var efter Begravelsen samlet til Spise- og Drikkegilde i Huset, hvor de drak hans Rest af Vine og udbragte allehaande Skaaler. Jeg maatte ikke holde Parentationen for at der ikke skulde blive rørt ved hans Liv og Død, men alligevel talte jeg nogle advarende Ord, som – med Guds Hjælp – ikke er talt helt forgæves«.

12. 1834-48 **Ahrend Detlef Grauer,** se sp Burkal.

Diakon Grauer fik som kirkeligtsindet et godt samarbejde med såvel pastor Matthiesen som pastor Kaftan. Han var ganske efter provst Rehhoffs ønske; hans prædiken var bibelsk og bekendelsestro, logisk, varm og levende, og hans katekisation blev stadig bedre (A P T VII, s 144, 154). Hans og Kaftans stærke slesvigholstenisme er nævnt ovenfor. Den sen sp de Richelieu fortæller i sin beretning fra 1856 om det kirkelige liv i Løjt i slutningen af 1840'rne: »Det kirkelige Liv i Menigheden havde under Oprørstiden taget Skade. Mange af dem, som ellers regelmæssigt søgte Kirken og Herrens Bord afholdt sig ganske derfra af Uvilje over den Maade, hvorpaa de daværende Præster optraadte i politisk Henseende. Altergæsternes Antal faldt fra ca 2400 til ca 1600«.

Mens slesvigholstenerne havde magten i Sønderjylland i 1848, blev den dansksindede pastor Hertel i Moltrup afsat og hans embede givet til pastor Grauer i Løjt (se s 178). Herom skriver Frederik Fischer i et brev til en unævnt 15/2 1849;

»Pastor Grauer fra Løjt er for nylig flyttet til Moltrup. Bønderne fra sidstnævnte Sogn vilde ikke opgive deres Hertel og nægtede at komme for at hente den tyske Præst. Denne maatte derfor faa nogle af de tyske Løjtinger til at kjøre sig og Bagage til sit nye Kald.

Da der imidlertid gik Rygte om, at de danske Løjtinger agtede at give deres bortdragende Præst en fortjent Afskedshilsen, fandt man det raadeligst at lægge en Commando slesvigholstenske Jægere op i Kirkeby paa den Dag, da Grauer drog bort, og saaledes gik Afrejsen da for sig uden nogen mærkelig Tildragelse« (P Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede II, 1911, s 272-273).

Pastor Grauer efterfulgtes som andenpræst af

13. 1849-50 **Julius Friedrich Andreas Posselt,** f Had 5/8 1813. Forældre: Ritmester Had Christian Friedrich P og Elisabeth Charlotte Harboe. Dim Kiel 35, imm Kbh 37, c 1/11 41 (nc), g Had 23/4 44 Nikoline Christiane Margrethe Lautrup, f Had 2/6 14, d sst 5/2 93. Forældre: Diakon Had Erasmus L og Sophie Charlotte von Foss. 28/6 43 pers kap Skårup og lærer seminariet, 11/8 49 diakon Løjt, afsat 12/8 50, 16/7 54 sp Altenburg, d Had 19/8 68.

Tiden 1850-1921

Nu drog en sjællandsk landsbypræst ind i Løjt præstegård. Han bar det sjældne navn *Louis Armand Immanuel Septimany du Plessis de Richelieu* (1850-58) og kom fra Vester Egede ved Næstved. Som navnet røber, stammede hans slægt oprindelig fra Frankrig, men gennem mange led havde hans forfædre gjort tjeneste som officerer i Danmark og Norge. Hans far havde været guvernør i Dansk Guinea, men selv var han født i København. Han var enepræst til 1852.

I sin beretning fra 1856 siger pastor R efter den tidl omtalte redegørelse for tilstanden under 3årskrigen: »Der er i Menigheden megen kirkelig Sans og saaledes ogsaa megen Anledning til præstelig Virksomhed og megen Glæde ved Arbejdet i Herrens Tjeneste«. Han roser derefter den af pastor Matthiesen stiftede bibelforening, der årlig samler sig i kirkebyens skole og glæder sig ved stor deltagelse i menigheden, og fortsætter med at berette om den interesse, der er i sognet for missionssagen.

R blev afholdt i Løjt; han får det eftermæle, at han »var en rigt begavet Aand, en Mand med sjælden Kundskabsfylde, hvis Hjerte og Haand stod aaben for den ulykkelige og trængende; som Taler havde han Ordet i sin Magt, og han besad i høj Grad de ydre Gaver, der drager Tilhørerne med sig«. Alligevel var han en ulykkelig mand og blev ret drikfældig. Men hans menighed var rede til at undskylde ham, da de vidste, at hans hustru var årsag til hans ulykke. Hun var af fornem slægt, datter af landfoged på Island Regnar Chr Ulstrup og Hedvig, f Lerche. Hun blev ikke yndet i Løjt, da man følte, hun så folk over hovedet. Hun var meget fordringsfuld og drev stor selskabelighed. Pastor Mørk Hansen i Felsted kalder hende »pjattet, letsindig og forfængelig«. Præsten kom efterhånden i stor gæld, og for at få den afviklet søgte han 1858 til Dansk Vestindien, hvor danske embedsmænd blev særlig godt lønnet. Men Richelieu tålte ikke tropeklimaet, og allerede året efter døde han på St Thomas.

Hans søn Andreas de R (1852-1932) blev admiral i den siamesiske flåde.

Andenpræst blev i 1852 *Frederik Suhm Kinch*, født i Vordingborg 1822. Han havde som frivillig deltaget i krigen 1848-50 og var blevet såret. Han fik afsked fra hæren som premierløjtnant.

Richelieus efterfølger blev *Jonas Chr Olsen* (1858-64), f 1816, der hidtil havde været præst i Hellevad-Egvad. Både Kinch og Olsen fik mange venner i sognet. Pastor Olsen skildres således af pastor Mørk Hansen: »Han var en hjertensgod og meget begavet Præst, og nu er han min tro Ven. Hans Hustru var dygtig i sit Hus, men havde et heftigt og herskesygt Sind, saa at hun aldrig kunne beholde Piger eller Lærerinder mere end et halvt Aars Tid ad Gangen«.

Beretningerne fra hhv 1859 og 1862 er meget kortfattede, men roser i øvrigt både kirkebesøget og bibelforeningens aktivitet. Det var naturligt for Olsen og Kinch at virke for danskhedens fremme i sognet. Derfor havde tyskerne et godt øje til dem. Den 12. april 1864 blev pastor Olsen og degn Mørch fængslet og ført til Flensborg, hvor de sad i over en måned. I juli blev der sat vagt uden for deres huse, som de ikke måtte forlade; og når de forrettede deres kirketjeneste, var det under bevogtning af to tyske soldater. Kort efter blev såvel pastor Olsen som Kinch afsat og udvist.

Pastor Olsen blev 1866 præst ved Søndersogns kirke i Viborg. 1871 blev han præst i S Stenderup. I 1874 tog han en tur til sit gamle sogn Løjt for at indsamle en nødvendig hjælp til pastor Kinchs efterladte familie. På hjemvejen blev han anholdt af en ridende gendarm, der førte ham for retten, sigtet for dansk propaganda; han slap dog med en streng advarsel.

Pastor Kinch blev 1867 præst i Vrejlev-Hæstrup i Vendsyssel, men døde allerede i 1874. Hans enke stiftede 1907 et legat, hvoraf renterne skulle tilfalde fattige i Løjt sogn.

Efter pastor Olsens udvisning var i nogle måneder af 1864 den 70årige *Otto Heinrich Lützen* vacancepræst i Løjt. Han havde tidligere været præst i Karlum og opholdt sig nu hos sin søn, der havde købt en gård i Barsmark. Her døde han i 1867.

Til nov 1864 blev embedet overtaget af *Julius August Michael Mumsen* (1864-96), søn af præsten Paul M i N Hacksted, sen Sottrup. Mumsen havde været rektor i Tønning i en række år og var i april 64 blevet kaldet til præst i Arnæs. Fra 1864 til 71 var han enepræst i Løjt.

I august 1867 brændte Løjt hovedpræstegård, hvorved en del af kirkebøgerne gik tabt. Der brændte alt, hvad der var forud for 1763, endvidere dåbsregistret 1833-67 og dødsregistret 1848-67. Pastor Mumsen fik lavet rekonstruktioner af de sidstnævnte kirkebøger, men disse er ret mangelfulde.

I de første år havde han svært ved at vinde fodfæste. Gensup Bertel Godt kritiserer i 1868 og 1871 både hans prædiken og katekisation meget hårdt. »Prædikenen manglede Klarhed og Dybde, Foredraget Varme og Inderlighed. Ogsaa Katekisationen lod med Hensyn til Gang og Indhold meget tilbage at ønske« (1868). I 1871 slutter B G sin næsten ligelydende kritik med: »Pastor Mumsen har ikke formaaet at tilgodese (genügen) alle Krav og Behov, og Genansættelse af en Diakon hilses med Glæde af mange«. Altergæsternes tal var fra 2360 i 1856 dalet til 1041 i 1872.

Kirkebesøget var imidlertid relativt godt. I 1867 fandtes 7 sekterere, heriblandt darbyister, og enkelte kirke- og nadverforagtere, der dog er borte i 1871. I 1871-beretningen hedder det videre, at der stadig findes mange herrnhutiske elementer i sognet fra tidligere tider, men at de kun finder liden forståelse hos sp. Pastor M klager over, at det sædelige liv står tilbage for det kirkelige.

I 1874 var dennes prædiken blevet betydelig bedre, hvorimod katekisationen stadig var middelmådig. I 1871 var en ny diakon, *Christian August Lassen* (1871-75) tiltrådt, og han blev hurtigt mere populær end pastor M. De kirkeældste klagede overfor B G over, at der herskede et dårligt forhold mellem de to præster. Årsagen hertil var, sagde de, at M var misundelig på L, der havde de fleste tilhørere og fik tildelt flest ministerialforretninger, samt at L følte sig tilsidesat (zurückgesetzt) af M. En enkelt af de ældste, kaptajn Kjær, tilkendegav sin utilfredshed med M så kraftigt, at han måtte tåle en tilrettevisning af B G.

Dette modsætningsforhold voldte imidlertid ingen særlig skade på det kirkelige liv; menigheden var nu engang kirkelig siden pastor Matthiesens tid. Lassen flyttede til N Løgum i 1875.

I 1877 prædikede pastor Mumsen ved generalvisitatsen, og den nye diakon, *Christian Nissen Jessen* (1876-80), katekiserede. Førstnævnte fik nu en betinget ros, medens sidstnævntes udførelse karakteriseredes som »stymperagtig«. M's forhold til menigheden synes nu at være blevet betydeligt bedre, ligesom han står på kollegial og

venlig fod med diakonen. Denne har dog stadig det største af det i øvrigt gode kirkebesøg. Bedømmelsen af kirkelivet afviger ikke væsentligt fra de tidligere. Metodisterne har forgæves forsøgt at vinde indpas. De nye ægteskabslove har intet ændret i de gamle skikke. Det sædelige liv står stadigt tilbage for det kirkelige. Missionssagen har gode tider, og siden 1876 har også Gustav-Adolfforeningssagen vundet tilhængere.

Diakon Jessen prædikede i 1880, og pastor Mumsen katekiserede, begge rosværdigt. B G siger: »Mumsens Stilling i Menigheden er bedre, end den har været i Aarevis (als vor Jahren); Jessen er ikke fremragende (bedeutend), men trofast og afholdt og bliver gerne hørt. Forholdet mellem dem er kollegialt og venskabeligt«.

Det gode indtryk af kirkelivet i Løjt bekræftes atter i denne sidste beretning fra B G's hånd med en lille reservation: »Dog er Kirkebesøget (der stadig er godt) aftaget, og den yngre Generation (Geschlecht) er ikke saa kirkelig som den ældre«.

1881 blev *Hans Clausen Fischer* (1881-94), f i Åbenrå 1850, andenpræst i Løjt, hvor han fik mange venner. Han blev anset for dansksindet. Til stor forargelse for hjemmetyskerne deltog han aldrig i valgene. I det helt dansksindede Fjelstrup sogn, hvortil han blev forflyttet 1894, kunne han mere åbenlyst vise sit danske sindelag.

Pastor Mumsen blev ramt af et slagtilfælde i 1894, kom nogenlunde til kræfter, men måtte dog tage sin afsked til nov 1896.

Fra pastor Mumsens tid er gennemgået 7 beretninger, 2 fra 60'erne, 5 fra 80'erne. De sidste er gennemgående lidet oplysende.

Beretninger fra 1868 og 1869

I gudstjenesteordningen er der ikke sket store forandringer fra tidligere tid (1868). Fasteprædikener – med godt besøg – holdtes *uden* katekisation. Denne foregik onsdag formiddage i tiden fra michaelis til påske, i sommertiden – dog ikke i sommerferien – i tilknytning til gudstjenesten. Om vinteren var besøget godt, om sommeren kunne det være bedre. I øvrigt ønskede sp at integrere katekisationerne i gudstjenesten, således at de foregik hver søndag uden altergang. Han forventede, at en sådan ordning ville fremkalde megen opposition (1868, 69).

Gudstjenestebesøget var eine recht erfreuliche. I 1867 – i forbindelse med valgagitationen – syntes deltagelsen at være aftaget noget, dog mente Mumsen – støttet på udsagn fra personer, der stedse havde søgt kirken – at kunne fastslå, at der atter var fremskridt at spore. Ganske vist var kirkebesøget, som det var før 1848, ikke genoprettet, men af politiske grunde havde kun meget få af mghen holdt sig fra kirken (1868). Det flg år noteres, at gudstjenestebesøget var stigende.

Altergangen havde været i svag fremgang siden 1864. (1868).

Menighedsliv. Gaver til ydre mission, hvoraf en del gik til Christiansfeld, overraktes ret ofte sp, der videresendte dem. Dog havde deltagelse i afholdte missionsgudstjenester været temmelig ubetydelig (1868). I oktober 1868 var der blevet afholdt en missionsgudstjeneste, hvis deltagere i det væsentligste havde været folk fra kirkebyen. Kollekten ved denne lejlighed indbragte 85 Rth, hvilket toges som et vidnesbyrd om, at der i hvert fald i hovedbyen var tale om missionsinteresse (1869).

Der var atter blevet oprettet en bibelforening i tilslutning til Landsbibelselskabet, hvortil et mindre bidrag var indsendt. Medlemstallet var dog ikke stort.

Der holdtes husandagt i enkelte familier, og bordbøn var ikke ganske gået af brug. Der fandtes imidlertid kirke- og nadverforagtere i sognet, og nogle af de mest ansete familier måtte regnes til denne kategori, fremfor alle den ret vidtforgrenede familie Bruhn. Foragten viste sig derved, at disse mennesker aldrig kom i kirken, hverken til gudstjeneste eller nadver, men ingen af dem kunne siges at være spottere. Blandt arbejderbefolkningen – især blandt den fluktuerende del af den – fandtes der ligeledes mange, der aldrig viste sig i kirken.

Af *kirketugt* var der kun få rester: piger, der havde født uden for ægteskab, holdt ikke kirkegang. Hertil havde Mumsen selv føjet en lille privat »tugtelse«, som flere gange havde vakt forargelse. Han lykønskede nemlig ikke mødre til »uægte« børn, der var blevet døbt, noget, han ellers altid plejede at gøre. Trods modstanden holdt han fast ved denne skik, hvilket havde haft til følge, at de fleste uægte børn blev døbt i kirken.

Konventikler. En pensioneret lærer – Paul Nissen – havde hidtil ladet mghsmedlemmer deltage i sin husandagt søndag og onsdag aften. Nissen havde været ivrig Kierkegaardianer, men havde nu skiftet sind under påvirkning af en rejseprædikant Schnell fra Elberfeld og var blevet darbyist (se om denne sekt Kirke og Folk ovf). Han havde nylig sendt sp en erklæring om, at han med nogle få trosfæller var udtrådt af Landskirken, hvilket skridt havde vakt forargelse i sognet. Mumsen mente ikke, at den ny lære ville vække videre respons, men forudså på den anden side, at Nissen ville drive en energisk propaganda. Provst Göttig, Åbenrå, til hvem sp havde henvendt sig i sagens anledning, havde henstillet, at den først blev taget op ved den tilstundende generalvisitats.

Lærer Nissens brev er vistnok det ældste – i hvert fald det hidtil eneste vidnesbyrd om darbyismens optræden i Sønderjylland. Det er derfor af en vis kirkehistorisk interesse og citeres her i uddrag: »... Vi Undertegnede i Løit-Kirkebye, Apenrade Amt: jeg Paul Nissen (68 Aar gammel) emert Degn og Skolelærer; jeg Dorothea Nissen (40 Aar gammel), Enke efter afdøde Skolelærer Jep O Nissen, med mine tvende Døttre: a) Anne Marie Christine (15 Aar gammel) b) Dorothea Christiane (13½ Aar gammel), og jeg Hans Bundesen (60 Aar gammel) Skomager og Inderstebesidder og min Hustru Anne Margrethe (46 Aar gammel) tilligemed vor lille Datter Anne Christine Dorothea (4 Aar gammel) erklære og bekjende hermed i Guds Navn for den Lutherisk-Protestantiske Stats-Kirkes Styrere og Ledere, at vi ere udtraadte af denne Statskirkes Forbindelse, og udgjøre en Forsamling, eller Menighed, der som »Brødre i Jesu« er et Lem paa det Legeme, hvorpaa Jesus Christus er Hovedet. Denne vor Forsamling eller Menighed have vi grundlagt ifølge vor Herres og Frelsers Jesu Christi Ord: Matthæus 18,20 (citeres). – Vor Rettesnor, hvorefter vi handle i vor Forsamling er efter den Hellig Aands Anviisning A-post 20,7 (citeres). Denne Brødsbrydelse foretage vi efter den Anviisning, som Apostelen Paulus giver Menigheden i 1 Corth 11, 23.24.25.26. (citeres).

Løit-Kirkeby, Apenrade Amt den 12. Juni 1868

sign Paul Nissen Dorothea Nissen

Hans Bundesen Anne Margrethe Bundesen (Med ført Pen)«.

I 1869 kunne sp meddele, at den darbyistiske mgh

trods Nissens nidkære missionsvirksomhed ikke havde haft nogen tilgang, men at skomager Bundesen med familie var udvandret til Amerika. Af biskop Godts visitatsnotater fra 1871 fremgår det, at der ikke mere var spor af darbyismen i sognet – tilhængerne var enten døde eller udvandrede.

(1868, 1871: Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, Nr 43. 1869: Åbenrå provstearkiv, nr 1062, alt i La Åbenrå, ved H P).

Beretninger 1880-87

Gudstjenesteordning: Eine dürftige Ausstattung des Gottesdienstes. Sp gør nøje rede for gangen i denne, der stort set svarer til en nutidig dansk højmesse. Ugetjenester holdtes kun i fasten. Mumsen holdt ingen børnegudstjenester, men søgte efter evne at fremme deltagelsen i katekisationerne (1887).

Gudstjenestebesøg. Forstanderskabets udtalelse (på dansk) tilkendegiver, at kirkegangen kunne være bedre (1880, 81, 82). I 1887 betegnes den som recht gut. Katekisationene havde slet besøg om sommeren, godt om vinteren (1882).

Der fandtes både orgel og kirkekor (1883).

Menighedsliv. Den private velgørenhed fortjente rosende anerkendelse (1882). I sommeren 1882 holdtes en missionsfest i det fri, ved hvilken lejlighed de to stedlige præster talte, desuden Wolf fra Varnæs og Tonnesen fra Åbenrå. I øvrigt var der ingen missionstimer, men diaconus Fischer holdt ugentlige bibeltimer i tiden november-februar i to skoler (1883). Senere (1887) kom også Mumsen med i dette arbejde. Sidstnævnte beretning meddeler, at der indkom mange enkeltgaver til Nordslesvigsk Missionsforening, Breklum og Christiansfeld, men at en samlet oversigt manglede. For Gustav-Adolfforeningen *havde* der været interesse, men den var ophørt. Heller ikke Landesverein für innere Mission nød større bevågenhed: *sp var eneste medlem.* Derimod havde en Good-Templarloge 36 medlemmer og øvede en god indsats mod drikkeriet.

(1880-83: Åbenrå provstearkiv, nr 1052. 1887: sst, nr 1053, La Åbenrå).

Mumsen blev efterfulgt af *Peter Hansen Jensen* (1896-1904), en bondesøn fra St Emmerske ved Tønder, f 1864, der kom hertil fra Skast.

Pastor Jensen var en alvorlig mand, der sluttede sig til Indre Mission. Hans embedsbroder, diakon *Karl Heinrich Andresen* (1895-1907), der også var stærkt indremissionsk, skriver i et eftermæle om ham: »Pastor Jensen har i den korte Tid, han stod i Guds Riges Arbejde, ikke saa faa Gange prædiket paa Missionsmøderne trindt omkring i vort Land. Herhjemme begyndte han snart efter sin Omvendelse i Stilhed at samle Folk om Guds levende Ord ... Han var tro i alt sit Arbejde. Med stor Flid forberedte han sig til sine Prædikener. Ofte hændte det, at Prædikenen ikke lod ham sove Natten fra Lørdag til Søndag ... Ogsaa i Sjælesorgen var han meget tro.«

De 2 præster fik en hel del betydning i deres sogn. En ret stor kreds deltog i deres møder, og i deres tid blev missionshuset bygget i 1903, og en sygeplejeforening blev dannet.

Pastor Jensen fik kun lov at virke få år i sit embede. Om aftenen den 9. jan 1902 talte han ved et missionsmøde i Hoptrup kirke. Da blev han ramt af en hjerneblødning og bevidstløs båret over i præstegården, hvor han i 14 dage svævede mellem liv og død. Han overlevede, men kom aldrig til at bestige prædikestolen mere. Til dec 1904 tog han sin afsked og bosatte sig i Haderslev, hvor han døde året efter.

Hans sammenstød med gdr Falle Lildholdt fortjener at nævnes her. Gdr *Falle Lildholdt* (1858-1926) i Løjt Kirkeby var i halvfemserne medlem af kirkekollegiet. Han blev i 1898 gift med Kjestine Margrethe Jensen, datter af den kendte Mads Jensen i Jegerup, som var udmeldt af landskirken og tilsluttet frimenigheden i Haderslev. De blev derfor viet i brudens hjem af frimenighedspræst Rasmus Thomsen fra Haderslev. Det fik til følge, at pastor Jensen afsatte ham fra hvervet som menighedsrepræsentant, og han blev frataget sin kirkelige valgret, idet de kirkelige myndigheder påstod, at vielsen ikke havde gyldighed, og at Falle Lildholdt derved havde gjort sig skyldig i en så grov pligtforsømmelse, at han ikke kunne have sæde i noget kirkeligt udvalg.

Falle Lildholdt protesterede, idet han hævdede, at eftersom pastor Thomsen var præsteviet af lederen af den danske kirke i U S A, måtte han være lige så kvalificeret som enhver anden luthersk præst. Hans protest blev imidlertid afvist af såvel Synodaludvalget i Åbenrå som af Konsistoriet i Kiel, hvorefter han sluttede sig til frimenigheden i Haderslev, sen Åbenrå.

Indtil 1902 prædikedes udelukkende på dansk i Løjt kirke, men i dette år iværksatte den tyske forening i sognet en petition om tyske gudstjenester.

Efter pastor Jensen blev i hovedpræsteembedet ansat *Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin* (1904-16). T var en prøjsisk junkertype, militærisk, hidsig og bydende, vant til at kommandere og til at blive lystret. Han var gift med en rig engelsk dame og levede højt på hendes formue. Han skal have ytret, at præsteembedet kun gav til en håndskilling. Treplin holdt fine engelske fuldblodsheste og red i rasende fart ad sognets veje og stier eller satte over diger og ind over marker. Senere fik han, som den første i sognet, motorcykel og rasede derefter rundt omkring i sognet på den til skræk og forargelse for sine sognebørn.

Kort efter udbruddet af 1. verdenskrig brugte pastor Treplin i en dansk prædiken sætningen »Tyskerne er et storsnudet Folk«! Ytringen vakte morskab hos sognets dansksindede menighed, men stor forargelse hos hjemmetyskerne. Udtalelsen blev af en tysker fra Stollig angivet til myndighederne, og Treplin kom i en slem knibe. Degn Todsen reddede ham ved at erklære, at Treplin ikke var så sikker i det danske sprog, at han helt forstod, hvad ordet »storsnudet« rummede. Han havde kun ment, at tyskerne var lovlig selvfølende og overmodige (Jes M Holdt: Glimt af Løjt sogns historie, 1976, s 76).

Nogle familier i Løjt sluttede sig i hans tid til frimenigheden i Åbenrå.

1907-10 var *Theodor Wilhelm Tiedje* anden-præst. Han efterfulgtes af *Andreas Christian Popp* (1910-15).

De to beretninger fra pastor Treplin (1909, 1915) udmærker sig ved klarhed og detaljerigdom – også på det statistiske område. De efterlader det indtryk, at der i Løjt sogn i århundredets første halvandet tiår var et intensivt mghsliv af indremissionsk tilsnit. Sp selv havde givetvis en positiv indstilling til nordslesvigsk IM, om end der ikke i beretningerne siges noget bestemt om hans tilknytning til denne retning.

Gudstjenesteordning: i hovedsagen den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Mghen begyndte lidt efter lidt at deltage aktivt i liturgien (1909, 15).

Gudstjenestebesøget angives til ca 10% af mghens voksne medlemmer. Børnene mødte fåtalligt frem, men også yngre mennesker begyndte at gå i kirke. Der var børnegudstjeneste hver søndag om sommeren, om vinteren derimod kun på 2. søndag i måneden (1909). Iflg 1915- beretningen var der nu børnegudstjeneste hver søndag i kirken, og børns og yngres fremmøde ved gudstjenesten var tilfredsstillende. Begge beretninger taler om lejlighedsvise gudstjenester på Barsø.

Menighedsliv. Søndagen holdtes mange steder ikke hellig. Bønderne lejede kun på denne dag deres heste ud til markarbejde hos »småfolk«, således at mange daglejere og arbejdere var tvunget til at dyrke deres jord på helligdagen. Sp havde i prædikener påtalt dette onde (1909). Senere forstyrredes helligdagsfreden af fornøjelser (1915).

Sognets store areal og spredte bebyggelse begunstigede lokalsamfundenes holden sig for sig selv (Eigenbrödelei) og blev derfor en hindring for fælles arbejde på det kirkelige område. En anden hindring – særlig fremtrædende mod øst – var af social natur: den bestående forskel mellem besiddende og besiddelsesløse, mellem storbønder og arbejdere. Denne sociale kløft var det svært eller umuligt at slå bro over (1915).

Men trods de nævnte hindringer trivedes der i sognet et mangesidigt kirke- og foreningsliv. Kirkens eget folkepædagogiske arbejde varetoges gennem bibeltimer i vinterhalvåret i 4 landsbyer (1909), mens der i 1915 mere ubestemt tales om bibeltimer i de større landsbyer.

Ydre mission støttedes af mange: der fandtes en hjælpeforening for Breklum, men også uden for denne kreds var der folk, der i udstrakt grad og regelmæssigt sendte gaver til missionsanstalten (1909, 15).

Nogle familier understøttede Nordslesvigsk Missionsforening, mens Brødremenighedens bestræbelser støttedes, når udsendinge fra Christiansfeld talte og foretog indsamlinger (1909).

Nordslesvigsk IM havde et missionshus i sognet, i hvilket der holdtes missionsfester, vækkelses- og samtalemøder og om vinteren bibeltimer, alt med aktiv deltagelse af sp og diaconus. Her husedes også en Jungfrauenverein – 1915 betegnet som stående på afgjort kristeligt grundlag – to gange om måneden.

For den opbyggelige litteraturs udbredelse sørgedes der ved ti cirkulationsmapper, hver indeholdende syv blade: *Et Ord med paa Vejen, Nimm und lies, Der Nachbar, Kirkeligt Søndagsblad, Sonntagsblatt fürs Haus, Sædekornet, Kirkeklokken,* alt vistnok af lavkirkeligt tilsnit. Mappernes indhold udskiftedes en gang pr uge.

Men ikke nok hermed: Gustav-Adolfforeningens agenter fandt venlig modtagelse i mghen, Landesverein für innere Missions medarbejdere tillige finansiel understøttelse. Endelig kan det nævnes, at kirkeforstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet.

Både 1909 og 1915 omtales en diakonissestation med to Flensborgsøstre.

Lidt uden for det hele stod *grundtvigianerne* og tilhængere af den nordslesvigske frimgh – i alt 4 familier, som kun drev lidt propaganda.

Afholdsarbejdet varetoges i 1909 af en »blomstrende« afdeling af Good-Templarlogen, der havde reddet mangen en dranker. I 1915 suppleredes logen af en Blåkorsforening tilsluttet det nordslesvigske forbund.

(Ovst om mghslivet i alt væsentligt fra 1909- beretningen)

De sædelige tilstande lod meget tilbage at ønske. Det hændte kun sjældent, at et par, der ønskede kirkelig vielse, kom »rent« til alteret. Desuden anrettede en kro i Kirkebyen og Åbenrås tillokkelser (karle og piger tog derind for at more sig) mange ulykker. Et lyspunkt var det, at drikkeriet ikke mere krævede så mange ofre som forhen (1909). I 1915 syndedes der fremdeles meget mod det 6. bud, ligesom der forekom en del umådehold m h t mad og drikke, og sparsommelighed var en ukendt dyd hos mange tjenestefolk. Men Treplin formodede, at krigen i disse henseender ville blive en læremester – og deri fik han jo ret.

Sociale tilstande. Husbonderne havde ikke mere nogen magt over tjenestefolkene. Også når de ville holde dem til kirkegang, lykkedes dette sjældent. Kun når den enkelte – ved omvendelse – blev revet ud af massen og tidsåndens påvirkning, var en ændring mulig i de laveste sociallag. Fandtes der endelig blandt disse mennesker kirkegængere, så var de det til gengæld af overbevisning, mens mange af de socialt bedrestillede, der endnu kom i kirke, kun viste sig af sømmelighedsfølelse (1909).

Asylforeningens arbejde blandt dårligt stillede børn støttedes med gaver og interesse (1909, 15).

(1909: Åbenrå provstearkiv, nr. 1054, 1915: samme, nr 1055, alt i La Åbenrå, ved H P).

I 1913 var antallet af tyske gudstjenester 15; de afholdtes om formiddagen og de danske om eftermiddagen de pågældende søndage.

Den sidste tyske sognepræst i Løjt var *Christian Hoeck* (1916-21). Han var præstesøn fra Augustenborg, født 1881. Pastor Hoeck var enepræst i sognet. Han var agtet og afholdt som præst og havde det tunge hverv at bringe dødsbudskabet til de mange hjem, der havde mistet en fader eller søn i krigen. Ved genforeningen udtalte han sig først for at flytte sydpå; hans hustru var fra Düsseldorf. Senere skiftede han sind og ville nok være blevet. Men da var der en del af menigheden, som protesterede, og så rejste pastor Hoeck. Han fik embede i Berkenthin i Lauenburg; senere blev han præst i Alt Rahlstedt i Holsten.

Fra pastor Hoeck findes én – udateret – beretning fra 1917.

Gudstjenesteordning. I stedet for den hidtige liturgi med vekselsang mellem mgh (kor) og præst er indført den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Børnegudstjeneste hver søndag, afvekslende på dansk og tysk. Ugetjenesterne i fasten var p g a den uopvarmede kirke temmelig dårligt besøgt.

Gudstjenestebesøget var blevet påvirket i nedadgående retning ved Treplins gentagne fravær og ved den lange vakance i diakonatet.

Menighedsliv. I modsætning til Bjolderup sogn, hvorfra Hoeck kom til Løjt, var det ham påfaldende, at der arbejdedes så meget om søndagen, hvilket muligt delvis kunne forklares af krigen med den heraf følgende mangel på arbejdskraft, men snarere var forklaringen mangel på kirkelig forståelse, gudsfrygt og fromhed. Dog var bibeltimerne afvekslende i 4 skoler sehr gut besucht.

Sædelige tilstande. Man måtte beklage det stigende

antal »uægte« Børn, der var fulgt i krigens kølvand. Men den havde som en positiv side tiltagende sparsommelighed og mådehold. Den lokale Blåkorsforening havde arbejdet til stor velsignelse: mange, der havde været forfaldet til druk, var blevet reddet ved indmeldelse i foreningen, og de holdt sig med få undtagelser helt fra spiritus.

Sociale tilstande. Modsætningen mellem fattig og rig var fremdeles stærk. Blandt de fattigere var en vis bitterhed mod de velhavende sporlig, om end den efter sps mening ikke var begrundet. De rige bønder havde gjort særdeles meget for at lindre den ved krigen indtrådte armod. Både blandt rig og fattig var der eine ganze Reihe af kirke- og sakramentforagtere.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Åbenrå, ved H P).

Tiden efter 1921

Den første danske præst i Løjt efter genforeningen blev indsat 1921. Det var *Frederik Frode Valdemar Nørballe* (1921-35), en gårdmandssøn fra Halk, født 1873. Hans fader blev udvist af prøjserne, derfor er N opvokset i Danmark. Han kom hertil fra Holme-Tranbjerg ved Århus. »Dog følte han sig stærkt knyttet til Sønderjylland, og det syntes saa selvfølgeligt, at han efter Genforeningen maatte søge herned«. De første tre år var han enepræst i sognet. 1924 blev andenpræsteembedet besat med sen sp *Hans Jacob Hansen.*

Beretningerne i Kirkelig Håndbog melder ikke om store udsving. Antallet af altergængere synker fra 500 til 360, kirkegangsprocenten lå på 5-8. De tyske gudstjenester fortsatte med én om måneden samt én ved hver af de tre store højtider. De blev indtil 1924 afholdt af pastor Friedrichsen fra Ø Løgum, derefter af pastor H J Hansen, Løjt. Gruppen udenfor partierne (i 1935 Centrum) var stærkest repræsenteret i menighedsrådet (4-5), medens IM havde 3-4. Et forsamlingshus blev oprettet i 1930, bygget på tomten af den 1929 nedbrændte »Tyske Kro«.

Pastor Nørballe døde i sit embede den 30. maj 1935 og blev jordfæstet i Sorø. Det hedder videre om ham i nekrologen i »Hejmdal«: »Hvad der prægede Frode Nørballe, var hans redelige Sind og hans Hensynsfuldhed; han havde altid den bedste Vilje til at forstaa andres Meninger.

Pastor Nørballe brugte ikke de stærke Vækkelsestoner, for ham laa de opbyggende nærmere. Hans Tale var et ærligt Vidnesbyrd, baaret af en brændende Trang til at give andre Del i det Liv med Gud, som han kendte selv. Verdens Glæder betød saa lidt for Pastor Nørballe, men han var altid forstaaende, og det laa ham fjernt at dømme andre. Hans Gerning var baaret af en stærk Kærlighed til sin Menighed; han vilde saa gerne bringe Hjælp og Trøst til hver enkelt«.

Hans Jacob Hansen (1935-59) var født 1897 i Uge. Han blev student fra Flensborg 1919 og theologisk kandidat fra København 1924, samme år som han kom til Løjt som andenpræst. Hér skulle han desuden betjene den tyske menighed.

Ved sognepræst Nørballes død i 1935 ønskede befolkningens flertal, at pastor Hansen ansattes i dette embede, selv om der også var megen modstand derimod.

Han sluttede sig nemlig omkring 1930 til Tidehvervsbevægelsen og skrev i årene indtil 1945 en lang række artikler i tidsskriftet »Tidehverv«. Heri kom han bl a med meget stærke angreb mod IM og hævdede, at denne ikke var Lutherdom. Denne påstand førte til en skarp polemik med pastor Chr Bartholdy. Ligeledes advarede han sine konfirmander mod IM. (P G Lindhardt: Kirken igår og idag, 1955, s 163-164).

Efter besættelsen ophørte han imidlertid med artiklerne i tidsskriftet, og forholdet til IM blev mindre anspændt (Beretningerne i Kirkelig Håndbog).

Det siges om ham i nekrologen i »Hejmdal«: »Pastor Hansen var en frygtløs talsmand for sine meninger. I hans yngre år stod der nu og da gny om hans navn; men han kæmpede altid med åben pande for sin overbevisning. Hjemme i sit sogn var han respekteret for sine redelige standpunkter, ikke blot på det religiøse område, men også på det rent timelige. Han var de hovmodiges revser, men de ydmyges ven. Mange har i stilhed fået hjælp hos ham«.

H J Hansen måtte som ung igennem den første verdenskrig (derved blev han måske som medlem af »skyttegravsgenerationen« disponeret for »Tidehverv«?), og i den fik han de sår, som siden plagede ham, og hvis følger lagde ham i en ret tidlig grav. Han var præst i Løjt i i alt 35 år, og han døde i juni 1959 efter nogen tids sygdom.

Oscar Bilde (1936-47) blev pastor Hansens efterfølger som andenpræst. Han var en velmenende mand, og i den halve snes år, han var i Løjt, lærte han næsten alle sognets hjem at kende gennem flittige besøg hos sine sognebørn, som han altid var rede til at hjælpe. Han holdt regelmæssige ungdomsmøder med 30-40 deltagere. I 1947 døde han i Århus efter at være blevet indlagt her for en hjernesvulst.

Theodor Kühl (1948-60) (1960-78) blev den sidste andenpræst i i Løjt. Ved hans kaldelse til sp sst 1960 blev andenpræsteembedet nedlagt.

Pastor Kühl var højkirkelig, men venlig stemt overfor IM. Han var formand for IMsamfundet og missionshuset. Sidstnævnte fejrede 50 års jubilæum 22/10 1954.

Hans overtagelse af spembedet gik imidlertid ikke ganske stille af. Før menighedsrådet efter pastor Hansens død havde foretaget indstilling, modtog det en henvendelse fra 914 af sognets ca 1300 stemmeberettigede beboere, som gik ind for indstilling om pastor Kühl som sp.

Henvendelsen medførte, at 7 af menighedsrådets 8 medlemmer med formanden, førstelærer A C Gammelgaard, i spidsen nedlagde deres mandater. Beslutningen, der blev taget i et lukket møde, blev ikke offentligt kommenteret eller motiveret. Det resterende medlem, gdr Claus Claussen, Barsmark, blev formand for det nydannede menighedsråd.

Beretningerne i Kirkelig håndbog i 1963 og

1967 taler om mange ukirkelige; altergangstallet ligger støt på 500 og kirkegangsprocenten på 2. En ny præstegård blev taget i brug 1962.

Nuværende sp er *Kaj Kjeld Friis* (– 1979 –). K K F kom til præstegerningen gennem en uddannelse som jurist og en lang højskole-lærerpraksis, som han til sidst supplerede med den teologiske tillægsprøve for akademikere i 1975. F døde pludseligt 18/10 1979.

Skolen

Der findes vidnesbyrd om, at der har været holdt skole i Løjt sogn i det 17. årh, men i øvrigt kendes meget lidt til skoleforholdene i sognet før 1700. Der var i 1750 foruden degneskolen i Kirkeby skoler i Barsmark, Skovby og på Barsø. Bodum skole blev først oprettet 1870.

Blandt lærerne er degnen *Hans Mikkelsen* særlig kendt. Han var født i N Løgum 1720 og kom til Løjt 1743. Skønt hans skolegang havde været ringe, havde han af egen drift skaffet sig gode kundskaber, især i matematik. Mest kendt blev han gennem et par bibeskæftigelser: som landmåler og som visemager. Han levede jo i udskiftningens tid og blev som landmåler anset i vid omegn. Også som visedigter vandt H M stort ry. Digtene solgte han til bogtrykker Lucander i Haderslev, der udgav dem som skillingsviser. De er djærve i sproget, og særlig blufærdige er de ikke. Viserne fik stor udbredelse, ikke alene i Sønderjylland, men langt op i Nørrejylland, og de levede langt ud over hans egen tid. 1860 samlede og udgav Fr Fischer 25 af H Ms digte og forsynede dem med et forord: »Foruden den Interesse det har at see Folkelivet og Menigmands Opfatning afskildret i kraftige, om sommetider vel drøje Fremstillinger, turde det ikke være aldeles betydningsløst... at fremdrage, at der i Midten af forrige Aarhundrede har levet en dansk Digter i Sønderjylland, der... har opnaaet, hvad vel de fleste Digtere ansee som det højeste Formaal: ved deres Poesi at leve i Folkets Munde længe efter deres Død«.

I vor tid har pastor Urban Schrøder, Varnæs, fundet et salmehæfte, som med stor sandsynlighed viser, at Hans Mikkelsen foruden de gængse viser også har en del salmer blandt sin produktion. I en artikel: »Løjtdegnen Hans Mikkelsen som salmedigter« i Sdj årb 1965, s 181-200, skriver han (s 200): »..vi har hermed forøget vort kendskab til denne digters produktion og tilmed kunnet præstere en rehabilitering af Løjt-degnen: Han var ikke kun den sprælske visedigter og synftige brændevinslovpriser, men også en salmedigter af ikke ganske ubetydeligt format«.

Hans Mikkelsen døde 1796 og fik i kirkebogen det eftermæle, at »han var en duelig og flittig mand i sit embede«.

1852 ansattes som degn i Løjt *Gjørsenius Mørch,* født i København 1814. Mørch var stærkt med i tidens nationale røre og var 1851 med til at stifte »Sønderjyllands loyale Skolelærerforening«, som han siden blev formand for. Han udgav i 1858 »Fortællinger af Fædrelandets Historie«, som blev meget brugt i skolerne. Pastor Jonas Olsen omtaler Mørch som »en særdeles begavet Skolelærer, som er nidkær i sin Gjærning og ved sit Exempel virker gavnligt paa de yngre Lærere«.

Han var naturligvis en torn i øjet på de tyske magthavere i 1864. I april s å blev Mørch sammen med pastor Olsen fængslet og sad i flere uger i arrest i Flensborg. 25. juli 1864 blev han afsat fra sit embede med tilhold om at forlade Hertugdømmerne inden 1. august.

Han fik s å ansættelse i Skelby på Falster, hvor han blev i 23 år. Han døde i København 1889.

Af førstelærerne i den tyske tid skal kun nævnes *Christian Todsen.* Han blev kaldet til degn i Løjt 1888 og røgtede sit embede i 32 år. Skønt rundet af dansk slægt, født i Felsted sogn 1853, var han stærkt tysksindet, en selvbevidst og myndig lærer. I hans første tid opførtes 1914-15 den nye store skole i Løjt Kirkeby. Over dens hovedportal sattes en pralende tysk indskrift, der fortalte, at skolen var bygget i »en stor Tid, da det tyske Sværd havde hævdet sig mod en Verden i Vaaben«. Efter genforeningen blev indskriften fjernet, og i stedet sattes Grundtvigs vers: »Ja, tal nu sandt om småt og stort og jævnt om alt det høje.«

Todsen søgte og fik bevilget sin afsked til 1. april 1920, men fortsatte efter anmodning til 1. maj.

Blandt de mange udmærkede lærere, der siden genforeningen har virket ved skolen, skal især nævnes *Oluf Hansen.* Han var født i Hillerød 1885 og kom til Løjt fra Stubbekøbing. Ved skolens 25 års jubilæum som dansk skole udtalte overlærer Hansen til »Hejmdal«: »En af de sidste, jeg sagde Farvel til, inden jeg med min Familie drog fra Falster, var Redaktør Mørch, Nykøbing F, en Sønnesøn af Førstelærer Mørch, som i 1864 blev fordrevet fra Løjt Kirkeby Skole af Prøjserne. »Nu heles Pulsaaren atter«, sagde han, idet han ønskede mig til Lykke med at skulle fortsætte hans Bedstefaders danske Skole i Løjt. Og det blev mig en stor Lykke at faa min Gerning her i Grænselandet. Dagen, den 26. Maj 1920, da de store Børn her i Løjt Kirkeby for første Gang samledes til dansk Skole, og Dannebrog gik til Tops som Indvielse, den Dag er det skønneste Minde fra min Lærergernings mange Aar«.

Oluf Hansen tog sin afsked fra skolen 1950, og han døde året efter 66 år gammel. Ved hans død bragte bladet »Hejmdal« et eftermæle, hvoraf der gengives flg: Han kom til Løjt, inden genforeningen havde fundet sted, og gjorde straks fra begyndelsen en stor indsats. Og han var den rette mand: klog, erfaren, initiativrig og i besiddelse af den evne til at forstå andre, som alt i forening danner den ideale lærer. Han så straks, at de ydre betingelser var tilstede: bygninger fandtes, og de stedlige myndigheder var velvillige. Det blev hans kongstanke at skabe en så fuldkommen skole som muligt, og det lykkedes for ham, ikke uden kampe og modgang, især i de første år, men ved sin afsked kunne han nedlægge arbejdet i bevidstheden om, at hans virke for skolen var anerkendt af hele befolkningen. For skolens indre liv betød han meget. Han var initiativtageren, igangsætteren. Børnene holdt af ham, og hans kolleger respekterede ham som den overlegne leder, der med stille, men fast myndighed styrede skolen... Gennem sit forfatterskab af anerkendte lærebøger og sin foredragsvirksomhed er han blevet kendt i skolekredse over hele landet. Den voksne ungdom havde hans store interesse, og hans arbejde for skolen for de unge var på flere områder banebrydende... Hans indsats i dansk kulturliv gennem en lang årrække belønnedes da også med, at han ved sin afsked med skolevæsenet blev udnævnt til ridder af Dannebrog«.

Omkring 1970 blev skolerne i Barsmark, Løjt Skovby, Bodum og Barsø nedlagt, så Løjt Kirkeby skole nu er den eneste i sognet. Den har 1978 511 elever og 31 lærere.

I 1925 oprettedes en tysk privatskole i Løjt Skovby. Den havde i 1935 64 elever, i 1940 62.

1941 oprettedes tillige en tysk privatskole i Barsmark, som i 1944 havde 16 elever. Begge disse skoler standsede i 1945. Skovby privatskole begyndte igen 1950 med 13 elever. 1968 blev den nedlagt som led i en centralisering af det tyske skolevæsen og blev derpå tysk børnehave.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 IM, 5 up; 1934 1 IM, 4 C, 3 s; 1945 5 up, 1 IM, 2 KC, valg; 1953 3 s, resten up; 1965 5 fælleskirkel, 3 s. Sidst kendte fm gdr Cl Claussen, Barsmark.

Antal altergæster 1926 500, 1934 360, 1942 360, 1954 500, 1965 500,

Af kirkelige aktiviteter omtales i K H 1967 IMsmf (sidst kendte fm sp), kvindekr, IM og YM, FDF, K-spejdere, gymnastik- og foredragsforen.

Folketal 1860 3057, 1910 2575, 1921 2424, 1960 2592, 1978 3078.

Kirkebygningen

Løjt kirke er i sin kerne en romansk kampestensbygning fra det 12. årh, men senere slægtled har udvidet og omformet den, så den nu står som en meget stor landsbykirke. Kirkens ældste dele er skibet og korets vestlige del, bygget af ukløvet kamp. Allerede i 1200tallet er koret udvidet mod øst. I det 15. årh blev tilføjet et sakristi mod nord og et våbenhus i syd samt et tårn i vest. Dette bærer et spir mellem 4 gavle, der oprindelig har været firesidet som de tørninglenske tårne, men ved en restaurering i 1883 blev gjort ottekantet.

Fra kirkens loft kan over koret ses 5 gamle romanske vinduer, nu tilmurede. Af kirkens oprindelige indgange kan på skibets nordside skimtes den gamle kvindedør; måske er våbenhusdøren ind til kirken den oprindelige mandsdør. I en have nærved ligger to søjlebaser af granit; sandsynligvis hidrører de fra en af kirkens gamle døre.

Omkring 1500 blev kirken stærkt udvidet derved, at der tilbyggedes tværfløje mod nord og syd, så den fik skikkelse af en korskirke. Ved den tid har også kirken på nær våbenhuset fået hvælvinger.

Den yngste tilbygning er et gravkapel med halvtag, bygget op ad korets østgavl. Det er opført 1778 af pastor Bendixen, der (jfr ovf) havde ventet at få sit sidste hvilested hér.

Korets hvælvinger blev omkring 1520 prydet med kalkmalerier, der forestiller grenværk og fantastiske blomster. Magen til disse findes i Holbøl, Sottrup og Tandslet.

Døbefonten er en glat granitkumme på firsidet fod og helt uden udsmykning. Men et pragtstykke ejer Løjt kirke i sin altertavle, den største og pragtfuldeste i Sønderjylland. En plattysk indskrift beretter, at den er lavet i 1520, da Johan Tamsen (Johan Tamm) var præst.

Om denne altertavle skriver Carsten Petersen (Kirker i Aabenraa Provsti. Sdj årb 1941, s 196): »Da jeg traadte ind i denne Kirke for at tage det hele i Øjesyn, begyndte jeg straks ved Døren og gjorde, som jeg plejer, mine Optegnelser, idet jeg roligt og langsomt skred frem fra Orgel til Prædikestol, fra Skib til Kor. Men da jeg stod foran Altret puttede jeg uvilkaarligt Papiret i Lommen. Skrev ikke mere, men bare saa. Fra Enkelthederne til Helheden og atter fra Helheden til Enkelthederne. Saadan altsaa stod Værket færdigt for 400 Aar siden, saaledes gennemstraalede dets Guld den hele Kirke endnu længe efter, at Evangeliets klare Dag havde sendt sine Straaler ud ad dens Vinduer. Saadan fremstod det paany i en Tid, da Kirke og Middelalder synes at være Beter i Dagens larmende Spil. Det har ikke kunnet dø«.

Tavlens midtparti rummer en mængde udskårne figurer, strålende i guld og farver, og viser samtidig vandringen til Golgata, korsets rejsning, Jesus på korset og gravlægningen, således at korsfæstelsen er den dominerende scene.

På begge sider af hovedfeltet står større statuer af Johannes Døber og Skt Erasmus. Tavlens fodstykke har i midten en udskåret gruppe af Skt Anna og Jomfru Marie med Jesusbarnet og ved siden af denne gruppe malede helgenbilleder.

Altertavlen har tredobbelte sidefløje, af hvilke de to yderste par kan lukkes om, så de dækker midtfeltet. De yderste fløje bærer på forsiden udskårne figurer af de tolv apostle. Lukkes disse fløje om, viser sig otte billeder fra Kristi lidelseshistorie, malet på de forreste fløjes bagside samt på de midterste fløjes forside. Endelig viser midterfløjenes bagside og de bageste faste fløje en række helgen- og martyrbilleder.

Altertavlen er sandsynligvis fremstillet i Tyskland.

Prædikestolen er fra 1557; dog er der af den oprindelige stol kun rammeværket tilbage. Efter den sidste restaurering fremtræder prædikestolen i den skikkelse, den fik i 1787: grå marmoreret med malede blomstervaser i fyldingerne.

Trods kirkens store udvidelse i den senere middelalder måtte man i det 18. årh skaffe mere plads til menigheden. Først fandt man på at borthugge en del af pillerne mellem hvert hvælvingsfag. Det pyntede ingenlunde på kirken, men gav lidt mere plads i bænkene nærmest pillerne. Og så blev der bygget pulpiturer. Det første opførtes 1728, idet ejeren af gården Høgebjerg, Bendix Kamphøvener, fik tilladelse til at bygge sig et stolestade over den vestre kirkedør og gennembryde muren fra »dem sogenandten Catharinen- oder Karnhause«, så at han fra våbenhuset ad en trappe kunne komme op til sin kirkestol. Denne findes endnu, men er lagt sammen med orgelpulpituret, der opførtes omkring 1760, da kirken fik sit første orgel. I 1785 blev bygget pulpiturer i begge korsfløje. På disses sider har Åbenråmaleren Jes Jessen malet bibelske billeder, magen til dem i Bjolderup kirke. Samtidig blev stolestaderne fornyet; på disses døre har Jessen malet kønne blomsterbilleder.

På skibets nordvæg hænger et stort riffelbillede, som set fra den ene side viser Jesus på korset og fra den anden side Opstandelsen. Billedet er omkring 1750 skænket kirken af borgmester Hans Iversen Loyt i Flensborg, en præstesøn fra Løjt.

En skibsmodel i kirken har en af sognets kaptajner skænket i 1845.

Efter genforeningen har kirken gennemgået flere restaureringer. Kort efter 1920 fjernedes stolestaderne i koret, og dettes gulv blev hævet.

Omkring 1930-40 blev altertavlen restaureret af konservator Termansen, og endelig gennemgik hele kirken en grundig restaurering 1943-44. Indgangsdøren i nordre korsarm blev tilmuret; stolestaderne blev ombygget, dog blev de fleste stolegavle og dørene bevaret. Yngre farvelag på stolestader, pulpiturer og prædikestol fjernedes, så Jes Jessens farver fra det 18. årh atter kom frem.

Kirken har 2 klokker. Den største er fra 1865; en anden, støbt 1827, måtte 1917 ofres til krigsformål. I dens sted fik kirken skænket en »Genforeningsklokke«.

Den gamle kirkegård omkring kirken blev nedlagt i 1878 og en ny blev indviet halvanden km syd for kirken.

På den gamle kirkegård rejstes 1922 et mindesmærke for 96 mænd, som sognet mistede i krigen 1914-18. Ved Barsøvejen står en mindesten over en engelsk flyver, skudt ned i anden verdenskrig.

Som Løjt sogn havde 2 præster, var der 2 præstegårde. Hovedpræstegården ligger 1 km syd for kirken og er opført efter branden 1867, og andenpræstegården, »diakonatet«, ligger nærmere kirken og er en smuk bygning fra 1765.

I 1962 kasserede menighedsrådet begge disse præstegårde, og der opførtes en ny øst for kirken.

Den nyere sognepræsterække

Præsteløn 1907 5023 RM (H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948, s 41), 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

14. 1850-58 **Louis Armand Immanuel Septimany du Plessis de Richelieu,** f Kbh 29/7 1821. Forældre: Guvernør Guinea Johann Christopher de R og Cathrine Marie Bang. c Kbh 43, g Hillerød 6/6 48 Frederikke Karen Elisabeth Christiane Ulstrup, f Reykjavik 12/2 29. Forældre: Landfoged Island Regner Christopher U og Hedwig Louise Augusta Lerche. 45 lærer Frederiksborg skole, 49 sp V Egede, 12/1 50 sp Løjt, afsk 27/1 58, s å pr St Thomas og St Jan, d St Thomas 18/6 59 (Arends II, s 199).

15. 1858-64 **Jonas Christian Olsen,** se sp S Stenderup.

16. -1864- **Otto Henrich Lützen,** f Uge 4/3 1794. Forældre: Sp Uge Samuel L og Anna Sophie Hansen. Dim Tønder 1815, imm Kiel 22/10 s å, c Gott 19 (3. kar m s r A), g Marie Lorenzen Collund, f Flensborg 96, d Åbenrå 83. Forældre: Heinrich Lorenzen C og Ingeborg Hansen. 17/4 21 sp Stedesand, 17/5 31 sp Karlum, afsk 13/10 55, 8/8 64 cst Løjt, afsk 20/11 s å, d her (Barsmark) 17/3 67.

17. 1864-96 **Julius August Michael Mumsen,** f N Hacksted 5/11 1826. Forældre: Sp Sottrup Paul M og Abel Christine Ahlmann. Dim Flensborg 46, imm Kiel 25/10 s å, c Flensborg 12/9 53 (2. kar m r A), g 1) Sønderborg 22/8 56 Christine Elise Biehl, f Sønderborg 15/7 30, d Løjt 70. Forældre: Kbmd Sønderborg Friedrich Carl B og Benedicte Charlotte Ahlmann. G 2) Tønder 26/11 73 Marie Louise Friedericke Ebsen, f Lebrade 15/1 47, d 20/8 1911. Forældre: Sp Lebrade Ebbe Edlef E og Doris Ariens. 11/4 56 rektor Tønning, 27/4 64 sp Arnæs, 1/9 cst diakon Løjt, 12/10 s å sp sst, afsk 1/11 96, d Lübeck 22/4 01.

18. 1896-1904 **Peter Hansen Jensen,** f St Emmerske, Tønder 31/8 1864. Forældre: Gdr Jens J og Anne Kjestine Andersen. Dim Had 86, imm Berlin, Leipzig og Kiel, c 90 (2. kar m A), g 28/6 92 Maren Beier. 6/2 91 sp Skast, 5/9 96 sp Løjt, afsk 04, d Had 29/9 05. Fader til sp Gårslev Carl C J.

Adj min 1) 1902-04 Christian Hansen Lousen, se sp Ketting,

2) -1904- Karl Gustav Vogel, se sp Holbøl.

19. 1904-16 **Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin,** se sp Rømø.

20. 1916-21 **Christian Hoeck,** f Augustenborg 10/7 1881. Forældre: Sp Augustenborg Friedrich Heinrich Carl Ludwig H og Maria Cæcilia Catharina Schmidt. Dim Had 1900, c Kiel 06 (h), g Martha Stinshoff, f Düsseldorf. 15/11 08 provinsialvikar Nustrup, 13/2 09 sp Bjolderup, 29/8 16 sp Løjt, 21 sp Berckentin, Lauenburg, 27 sp Alt Rahlstedt.

21. 1921-35 **Frederik Frode Valdemar Nørballe,** f Halk 27/3 1873. Forældre: Gdr Halk Anders Hansen N og Cathrine Marie Thede. Dim Kbh 90, c 16/6 97 (1), g Skagen 2/10 1901 Signe Petra Jensen, f Ølsted, Horsens 5/5 78. Forældre: Gdr Ølsted Hans Peter J og Caroline Cecilie Jørgensen. 1/9 97-28/2 98 sekr K F U M Frbg, 16/4 s å prv medhj Esbjerg, 1/9 99-30/6 00 vikar Ål, 1/7-30/9 s å vikar Husby-S Nissum, 1/11 00-30/4 01 vikar Naur-Sir, 10/7 s å sp Skagen, 24/8 10 sp Holme-Tranbjerg, 25/9 21 sp Løjt, d her 30/5 35.

22. 1935-59 **Hans Jacob Hansen,** f Kastvrå, Uge 7/7 1897. Forældre: Gdr Kastvrå Hans Jacob H og Louise Jessen. Dim Flensborg 1919, c Kbh 24 (h), g 24/10 s å Anna Møller, f Fausbøl, Uge 28/8 98. Fader: Gdr Rasmus M. 2/9 24 2. pr Løjt, 16/12 35 sp sst, d her 21/6 59.

Udg: Art i »Tidehverv«.

Hjpr 1936-37 Anton Andersen Kjærgaard, se sp Frederiks-Karup.

23. 1960-78 **Theodor Kühl,** f Århus 23/10 1908. Forældre: Fabrikmester Århus Didrik Heinrich K og Kristine Marie Pedersen. Dim 31, c 38 (h), g Kbh 1/12 45 Henny Marie Christiane Bang, f Kbh 28/10 21. Forældre: Overlærer Aage B og Ingeborg Anna Emilie Sparre-Petersen. 14/6 39 hjpr Kbh St Stefans K, 13/4 44 hjpr Houlbjerg-G, 45 cst sp Utterslev, 47 cst sp Alslev-H, 31/8 48 2. pr Løjt, 6/1 60 sp sst, afsk 78.

Skr i »Højkirkeprædikener« 63. Prædiken til Marie Bebudelse (to Hilsner); medudg 64 »Kirkens Ja og Nej«; medudg 65: »Hvad den Danske Kirke står for«. (Kirkelig Håndbog 1975, s 1036).

24. 1979- **Kaj Kjeld Friis,** f Frbg 20/6 1925. Forældre: Peter Viggo F og Aase Edith Romlund. Dim 44 Gl Hellerup Gym, c jur 52, g Kbh 29/12 51 lærerinde Ella Stage, f Malaya 2/3 22. Forældre: Carl Joh Gottlob S og Mehr Chorn Phradet. 54 viceforst den civile tjenestetidsundervisn ved flyvest Værløse og garnison Farum, 1/4 56 forst ved det internat studentercenter Hald hovedgd, Viborg, højsklærer Engelsholm, 1/4 62 forst Vestbirk højsk. 1962-75 theol studier, 20/6 75 tillægsprøve i theologi for akadem, 13/11 78 hjpr Skanderborg-Skanderup-Stilling, 1/7 79 sp Løjt, d 18/10 79. (Tage Holmboe: Juridisk Stat 1965, s 141 og oplysn fra bispekontoret Had).

Den nyere diakonrække (andenpræsterække)

Præsteløn 1907 2700 RM, 1924 4. kl, 1930 2. kl, 1947 3. kl.

14. 1852-64 **Frederik Suhm Kinch** se sp Vrejlev-Hæstrup.

15. -1864- **Julius August Michael Mumsen,** se sp Løjt.

16. 1871-75 **Christian August Lassen,** se sp Skærbæk.

17. 1876-80 **Christian Nissen Jessen,** se sp Bjolderup.

18. 1881-94 **Hans Clausen Fischer,** se sp Fjelstrup.

19. 1895-1907 **Karl Heinrich Andresen,** se sp Agerskov.

20. 1907-09 **Theodor Wilhelm Tiedje,** se sp Ravsted.

Kompastor

21. 1910-15 **Andreas Christian Popp,** se sp Hygum.

Andenpræst. Embedet nedlagt 1960.

22. **Hans Jacob Hansen,** se sp Løjt.

23. 1936-47 **Oscar Michael Bilde,** f Århus 10/2 1901. Forældre: Tømrermester Søren B og Sidsel Marie Jensen. Dim Kbh 21, c 25/1 30 (h), g Bjergager 4/12 36 Johanne Kjersgaard, f Bjergager 12/5 01. Forældre: Gdr Bjergager Niels Rasmussen K og Cecilie Kristine Jensen. 13/11 30 hjpr Hodde-Tistrup, 32 hjpr Øde Førslev-Sneslev, 33 hjpr Buderup-Gravlev, 34 hjpr Kbh Vanløse K, 2/11 36 andenpr Løjt, d Århus 22/8 47.

24. 1948-60 **Theodor Kühl,** se sp Løjt.

Litt: Trykte kilder: Jes M Holdt: Glimt af Løjt sogns historie, 1976; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Mouritz Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968. Hans Mikkelsen: Digte. Samlede og udgivne af Fr Fischer, 1860; P Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede II, 1911; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelserne i Danmark 1800-1850, bd VII, 1977; P G Lindhardt: Kirken igår og idag, 1955; Otto Fr Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten, 1932; Kirkelig Håndbog 1923-75; Tage Holmboe: Juridisk Stat 1975; H Hejselbjerg Paulsen: Embedsmænd i det gamle Aabenraa. Vor Hjemstavn, 1927; samme: Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Sdj årb 1933-36; nekrolog over pastor Matthiesen. Religionsblatt 1843; Jens Holdt: Præst og Befolkning under Oprøret i 1848-50. Sdj Maanedsskr 1939; nekrolog over pastor Richelieu. »Freia« 1859; N Hansen: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig. Sdj årb 1913; pastor K H Andresen: Nekrolog over pastor P H Jensen. »Sædekornet« 17/12 1905; »Hejmdal«: Nekrolog over pastor F Nørballe 3/6 1935, over pastor H J Hansen 22/6 1959, over pastor O Bilde, aug 1947, over overlærer Oluf Hansen 27/3 1951; Carsten Petersen: Kirker i Aabenraa Provsti. Sdj årb 1941; Urban Schrøder: Løjt-degnen Hans Mikkelsen som salmedigter. Sdj årb 1965. Utrykte kilder: »Fladstenbogen«; generalsuperintendentens arkiv 1824 (indberetning fra provst Paulsen), 1856 (fra pastor Richelieu), 1859, 1862 (fra pastor Jonas Olsen), 1868, 1871, 1874, 1877, 1880 (fra gensup Bertel Godt); Åbenrå provstearkiv 1835, 1856, 1868, 1869, 1880-83, 1887, 1909, 1915, alt i La Åbenrå; provst Peter Paulsens privatarkiv, Landesarchiv Gottorp; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

ØSTER LØGUM

Af J W O og H P

Areal 7136 ha. Ø Løgum sogn grænser til Løjt, Rise og Egvad sogne i Åbenrå provsti, til Bevtoft sogn i Tørninglen provsti, til Vedsted sogn i Vojens-Christansfeld provsti og til Hoptrup sogn i Haderslev domprovsti. Endelig har det en kystlinie mod øst langs Genner bugt. Denne består af en død klintkyst med en smal strandkant, som mod syd går over i en strandeng, der fortsættes i Kallesdal.

Landskabsformerne i sognet er meget forskellige. Langs nordgrænsen findes et storbakket område mellem Genner bugt og Hovslund. Højeste punkt er Knivsbjerg, 97 m, men talrige bakker er over 80 m. De er oftest kun et par hundrede m brede og adskilles af dybe render og huller.

Mod vest og syd ændrer landskabet karakter, først over store mosestrækninger (højmoser), dernæst til sandede og grusede områder vest for Ø Løgum by. I sydøst fortsætter det storbakkede land over grænsen mod Løjt som en ca 2 km bred zone, der har karakter af randmoræne.

Den nordvestlige del af sognet har en ganske anden landskabstype. De dominerende højder er ganske vist almindeligvis over 70 m, men er kuppelformede med en bredde af ca 3 km. Ved foden af kuplerne ligger moseklædte flader i højder på ca 50 m.

Bebyggelsesmønstret var tidl på en iøjnefaldende måde indpasset i denne mosaik af de forskellige landskabsmæssige elementer. Systemet er imidlertid stærkt under omformning, hvortil de nye vejforbindelser Åbenrå-Gram-Ribe, tørvegravning, grusgravning og en opblomstrende industri har bidraget.

Hovedfærdselsårer er hovedvej A 10, motorvej fra denne til Frøslev, vejen Åbenrå-Toftlund-Ribe, der passerer Ø Løgum by, og længdebanen. Det middelalderlige system af okse- og hærvej går igennem sognet fra nord til syd.

Byer Ø Løgum med kirke, prg, kro og maskinfabr; Hovslund; Hovslund stationsby med skole, fh, kro, sportspl, jernbanestation og sparekassefilial; Genner med kirke, skole, fh, 2 kroer og sportspl; Rugbjerg; N Hjarup.

Bebyggelser Genner strand med drengehjem og restauration; Andholm, Lerskov, Damgård, Tyrholm, Samletgde, Østermark, Hesselbjerg, Nørrehede, Nørreskov, Hjaruplund, Stenhøj, Barlund, Østerhede.

Gårde Kopsholt, Annesminde, Sandkro, Kobbelgd, Strygdamshus, Havgd, Slibemølle, Blåsgd, Madskovgd, Skønhavn, Østergd, Møllergd, Gammeldelgd, Skelkær, Bøgelund, Lundsgd, Styrtom, Grønnebækgd, Rævekær, Nygd.

Skove de 2 betydeligste plantager, Rugbjerg og Lerskov p, tilhører staten (Åbenrå skovdistr). Herulf plantage tilhører A/S Plantningsselskabet »Sønderjyl-

land«. Videre hører der 114 ha plantage til præsteembedet, og i øvrigt findes der en del privat skov og beplantning.

Fredede *oldtidsminder* 1 langdysse (kæmpekisterne mod nord), 1 dyssekammer vest for Knivsbjerg, 3 langhøje og 48 høje. Ved oksevejen nær Hovslund står runestenen Hovslundstenen, der blev ført til Berlin i 1864 og først vendte tilbage i 1951. Inskriptionen, der stammer fra vikingetiden, består kun af mandsnavnet Hærulv.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Åbenrå herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med en del af Åbenrå forstgodsdistrikt Ø Løgum amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Andholm, Genner, Hovslund, N Hjarup, Rugbjerg og Ø Løgum. Efter omlægningen i 1970 hører den tidl sognekommune under Rødekro storkommune, Sønderjyllands amt.

Stemmetal ved flg tyske rigsdagsvalg (Ø Løgum udgjorde imidlertid sammen med Løjt én valgkreds indtil folkeafstemningen 1920) 1871 511 da, 117 ty; 1884 352 da, 123 ty; 1912 439 da, 251 ty, 71 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 869 da, 181 ty (tilrejsende 131 da, 58 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 493 da, 70 ty, 21 s; 11/4 1924 378 da, 63 ty, 134 s; 16/11 1932 529 da, 91 ty, 156 s; 3/4 1939 812 da, 116 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 810 da, 59 ty; 14/5 1957 740 da, 77 ty; 23/1 1968 961 da, 44 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

-1474- **Jens Bruun.**

1. 1570-1608 **Knud Thomsen (Canutus Thomæ, Bruun),** f Hygum. Forældre: Sp Hygum Thomas Knudsen og Anna Hansd. Imm Rostock 1563, imm Wittenberg 64, g Agnete Thomsen. Fader: Diakon Løjt Thomas. 70 sp Ø Løgum, d her 25/11 08. Svigerfader til 2.

2. 1608-18 **Erik Petersen Bruun,** f Snogbæk 1580. Forældre: Sp Sottrup Peter Petersen Bruno og Agnethe Eriksd. Dim Flensborg, imm Leipzig 23/4 1605, imm Rostock 06, g Ø Løgum 17/6 10 Anna Knudsd, f sst 94, d her 29/4 48. 07 diakon Åbenrå, s å till rektor her, 08 sp Ø Løgum, d her 14/3 18. Fader til 4.

3. 1618-40 **Andreas Jacobsen Spandovius,** f Ullerup 1592. Forældre: Diakon Ullerup Jacob S og Dorothea. Imm Rostock 1615, g enke efter 2. 18 sp Ø Løgum, d her 24/11 40.

4. 1641-88 **Knud Eriksen Bruun,** f Ø Løgum 2/3 1611. Imm Rostock 35, imm Kbh 5/11 s å, g 46 Maria Duborg, f Åbenrå 28/11 27, d Ø Løgum 27/5 98. Forældre: Rådmd Åbenrå Nis D og Trincke Petersd Becker. Kantor Åbenrå, 14/4 41 sp Ø Løgum, d her 8/5 88. Svigerfader til 5 og diakon Åbenrå A Ravn.

K E B har givet en malende skildring i kirkebogen af sognets elendighed under svenskekrigene. I løbet af årene 1657-60 døde 442 personer af pest. Selv måtte han flygte med familie til Åbenrå (C P, s 337-338). Videre har han efterladt sig en del interessante topografiske optegnelser (Johan Hvidtfeldt: Fra Øster Løgum Præstens Optegnelsesbog omkring 1650. Sdj Månedsskr 1937-38, s 155 ff).

5. 1688-97 **Johannes Jørgensen Hübschmann,** f Åbenrå 25/9 1647. Forældre: Sp Åbenrå og provst Åbenrå provsti Jørgen H og Margaretha Hansd Generanus. Imm Kiel 28/8 68, g Ø Løgum 18/7 82 Margaretha Knudsd Bruun, f sst 30/7 61, d her 1738. 79 adj min cum spe succ Ø Løgum, 8/5 88 sp sst, d her 2/3 97. Det fortælles, at han tog sin død over, at han i skriftestolen blev hårdt og uforskammet overfuset af en hyrdekone fra Rugbjerg (C P, s 273).

6. 1697-1747 **Peter Lorenzen Tode,** f Østergårds Mølle 31/12 1673. Forældre: Møller Østergårds Mølle Lorenz T og Marine Hansd Eisbøll. Dim Had 92, imm Kiel 24/9 s å, g 7/9 99 enke efter 5. 21/11 97 sp Ø Løgum, d her 22/9 1747.

P L T skildres som en mand med en forbavsende legemsstyrke, men uden overvættes begavelse. Han forsøgte forgæves at slippe fra sit løfte om at ægte forgængerens enke. Teologisk skal han have været pietist, men kom alligevel i sine seneste år i modsætningsforhold til provst Schmid, der hældede til pietismen (Nis H Callesen: Præsten Peter Tode. Sprogforeningens Almanak 1904, s 33-35).

7. 1748-73 **Johann Christian Johansen Meyland,** f Marstrup, Hoptrup 12/5 1722. Forældre: Sp Hoptrup Johann Petersen M og Elsebeth Christine Madsd Lange. Dim Had 39, imm Jena 20/4 s å, c Had 46, g Ø Løgum 8/10 51 Anna Margaretha Bredal, f Ultang, d Jylland. 8/1 48 sp Ø Løgum, d her 16/1 73. Svigerfader til 8.

8. 1773-77 **Johann Christian Klincker,** se sp Varnæs.

9. 1778-80 **Johann Samuel Dyrhoff,** f Kbh 14/6 1750. Forældre: Sp Vilstrup Matthias D og Birgitte Christiane Jochumsd. Dim Had 68, imm Kiel 8/8 s å, c Had 17/6 71 (h), g Ø Løgum 5/6 76 Frederikke Conradine Poulsd Zoëga, f Ravsted 49, d Åbenrå 1/9 1822. Forældre: Sp Ravsted Poul Christian Johansen Z og Catharina Jensd Gregersen. 15/2 76 rkp Emmerlev, 4/3 78 sp Ø Løgum, d her 29/5 80.

J S D var vistnok pietist og i nær forståelse med herrnhuterne. Men hans trang til muntert selskab medførte, at hans økonomi blev aldeles ødelagt, så hans dødsbo udviste en gæld på 7000 mark (Nis Callesen: Overleveringer om Præstefamilier i Øster-Løgum i Tiden fra 1777 til 1801. Sprogforeningens Almanak 1917, s 38-41).

10. 1781-1801 **Thue Ole Gertsen Ravn (Ole Tyge Ravn),** f Århus 1726. Forældre: Parykmager Århus Gert Olesen R og Vibeke Christine Hoffgaard. Dim Århus 47, c 12/9 50 (nc), g Ø Løgum 17/6 81 enke efter 9. 56-59 kat Vestindien, 6/2 72 diakon Skærbæk, 17/1 81 sp Ø Løgum, afsk 16/10 01, d Åbenrå 6/3 08.

O T R er blevet forskelligt vurderet. Nogle har fremhævet, at han var hidsig, mistroisk, selvhævdende og skinsyg; andre har sat ham højt p g a hans dybe pietisme og modstand mod den frembrydende rationalisme. A Struensee giver en koncentreret karakteristik af ham ved generalvisitatsen i 1783: »Han taler ikke et ord tysk, hans væremåde (Umgang) har i den tid, jeg har

talt med ham, været høflig og beskeden. Han fører en stille og tilbagetrukken livsvandel, og hans prædikener er opbyggelige. Efter sit naturlige temperament er han mistroisk (argwöhnisch) og påståelig (besteht auf seinem Sinn)«.

Hans forhold til biskop Adler blev naturligvis ikke godt. Amtmand v Schmettau ytrede betænkelighed ved O T R's eventuelle holdning over for agendens indførelse 1797, og pastor Ravn tog også offentligt til orde mod den ved en senere generalvisitats. Følgen blev, at han måtte søge sin afsked.

Medens der ikke var teologiske kontroverser mellem præst og menighed, var menigheden misfornøjet med hans alt for lange prædikener, der kunne strække sig over 2 timer. Tilhørerne faldt i søvn om sommeren og frøs og var uopmærksomme og urolige om vinteren. I et brev til ham af 7/5 1786 fra samtlige kirkeværger og tolvmænd opfordres han til at vende timeglasset ved sin betrædelse af prædikestolen og til at træde ned, når det er udløbet.

O T R's privatliv var næppe lykkeligt. Til sidst kom han i disput med sin efterfølger, jfr ndf. (H Hejselbjerg Paulsen, Sdj årb 1934, s 173, 175; Peter Kier: Min rejse gennem jordelivet, 1968, s 140, 256, 265, 267-273).

11. 1802-34 **Peter Kier,** f Hovslund, Ø Løgum 23/12 1771. Forældre: Gdr Hovslund Hans Petersen K og Jing Hansd. Dim Åbenrå 96, imm Kiel 14/5 s å, c Gott 99 (2. kar m r A iflg selvbiografien, s 263), g Ø Løgum 24/4 1802 Anna Kirstine Bonnichsen, f Tinglev 28/5 78, d Ø Løgum 20/7 53. Forældre: Snedker og møllebygger Tinglev Bonnich B og Anna Magdalene Paulsen. 99 prv medhj Burkal, 29/1 02 sp Ø Løgum, d her 14/1 34 (selvbiografi, s 301).

P K har givet et godt billede af sig selv i sin selvbiografi »Min Rejse gennem Jordelivet« (Meine Reise durch das Erdenleben), oversat og udgivet af Jens Holdt og H Hejselbjerg Paulsen, 1968.

Han kom fra jævne bondekår, men fattede tidligt en ubetvingelig lyst til læsning. Forældrene døde imidlertid, inden han var myndig, hvorfor han og broderen kom under formyndere, der ikke billigede en sådan interesse. Hovslunds fædre lejede ham imidlertid som skolelærer en tid efter konfirmationen.

Da han havde nået myndighedsalderen i 1793, overlod han gården til den yngre broder, fik sin arvepart udbetalt og rejste til Åbenrå for at forberede sig til det teologiske studium ved Kiels universitet hos diakon, sen sp Brede, I C Lautrup. 1796 blev han immatrikuleret ved universitetet i Kiel, som han imidlertid forlod i 1799 p g a pengemangel, og eksamen blev i stedet aflagt på Gottorp. Efter ca 2 år som pers kap hos sp Prætorius i Burkal, hvor han bl a mødte en del herrnhuter, der ikke huede ham, blev han i jan 1802 valgt til sp i sit fødesogn Ø Løgum.

Her blev han ramt af økonomiske sorger. Den tidligere sp, Thue Ravn, forlangte en meget høj indløsningssum for de helt forfaldne præstegårdsbygninger, hvorved P K kom i en gæld, han aldrig nåede at få nedbragt, endsige afbetalt. Han fik imidlertid alligevel et godt forhold til O T R i dennes sidste år. Det var økonomisk set et dårligt kald, så han måtte stadig supplere sin indtægt ved at give billig undervisning til sønner af kendte folk i omegnen. Han forsøgte flere gange forflyttelse til andre, mere givtige sogne, men faldt altid igennem ved valgene. Uheldene forbitrede hans sind og fik ham til at se »korruption« alle vegne.

Imidlertid havde han altid et godt forhold til sin menighed. Teologisk indtog han det supranaturalistiske standpunkt mellem den yderliggående rationalisme og såvel den gamle pietisme som den Harms'ske nye kirkelighed. Hans selvbiografi er fyldt med mange dogmatiske reflektioner, der viser, at han stadig tog sin stilling op til nyvurdering.

P K er nok mest kendt for sine historisk-topografiske arbejder over Ø Løgum sogn. Af disse blev i 1812 udgivet *»Udtog af Hr Pastor Kiers Indberetning om Oldsager i Østerlygum Sogn i Sønderrangstrup Herred i Hertugdømmet Slesvig«*. Der ligger imidlertid meget andet i manuskript. Dette kan groft inddeles i 1) *Østerlygum Sogn kort beskrevet ved P Kier 1820-22,* 2) *Østerlygum Menigheds Annaler, samlede og fortsatte af P Kier 1815-32,* 3) *Atlas over Østerlygum Sogn 1813,* 4) *Sjæleregister 1-3,* 5) *Collectanea rerum in parochia Osterlygumensi gestarum ad descriptionem ejus pertinentia, quae congere coepit P Kier, pastor. Anno MDCCCIII,* 6) *Dagbøger,* 7) *Selvbiografier* (heri ms til Meine Reise durch das Erdenleben I-II), 8) *Prædikener* og andet homiletisk materiale (selvbiografien, s 300-302).

Men også på skolevæsenets område ydede han en betydelig indsats. I 1804 udkom *Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales.* Bogen var påkrævet, fordi skolemestrenes kvalifikationer var yderst ringe, men han var ikke særlig tilfreds med den.

I 1810 udkom *Verdensbeskrivelse, en Lærebog for Ungdommen paa Landet,* en ejendommelig kombination af geografi (og kosmografi), verdenshistorie og (materiel) statistik. Denne bog var han tilfreds med, og den fik også stor afsætning og anvendelse i mange skoler. Han planlagde flere andre skolebøger, men de nåede kun til manuskriptstadium.

Det var på P K's initiativ, at provst Paulsen oprettede en læseforening blandt præster i 1818 i tilknytning til det samtidig indstiftede konvent (selvbiografien, s 214; A P T VII, s 141).

12. 1834-39 **Christian Christiansen Schmidt,** f Skærbæk 9/5 1796. Forældre: Boelsmd Skærbæk Christian Christensen S og Anna Mikkelsd. Dim Flensborg 1821, imm Kbh 20/10 s å, c 18/7 26 (h), g Åbenrå 2/9 31 Cathrine Hedwig Møller, f sst 10/9 98, d 4/1 81. Forældre: Rebslager Åbenrå Peter M og Margrethe Hedwig Lorentzen. 30 rektor Åbenrå, 22/7 34 sp Ø Løgum, d her 8/11 39.

Om ham ved vi kun fra provst Rehhoffs beretning fra visitatsen i 1838, at han var svagelig og ikke meget bevendt som præst (A P T VII, s 154).

13. 1840-48 **Hans Peter Prahl,** se sp Gl Had, s 120-121. Dataene dér er imidlertid ufuldstændige. F Vedsted 3/11 1808. Forældre: Sp Tønder, provst Tønder provsti, Peter Rasmussen P og Theodora Holm. Dim priv 30, imm Kiel 1/5 s å, c Gott 35 (2. kar m r A), g Broager 6/11 40 Botilla Cæcilia Schlaikier, f Egernsund 16/4 15, d Tønder 23/11 78. Forældre: Premierløjtn, teglværksejer Egernsund Hans v S og Margarethe Hedwig Henningsen. 10/6 40 sp Ø Løgum, afsk 30/7 48, samtidig sp Øsby og provst Had provsti, afsat 10/1 50, 23/9 51 2. pr Wetzlar, 2/7 64 sp Gl Had og provst Had provsti, d her 12/12 69. Fader til ty pr Gl Had Hans Schlaikier P.

De uheldige forhold fra Schmidts tid ændredes helt efter H P P's tiltrædelse. Han hørte til den nye kirkelige retning og vandt straks provst R's fulde bevågenhed ved sin embedsiver, grundighed, besindighed og praktiske dygtighed. Også gensup Callisen fremhævede ham som provsteemne i sin beretning fra 1840. Folk kom atter flittigt i kirke, endda til fasteprædikenerne, som næsten var helt mislykket for Schmidt, og altergæsternes tal voksede fra 1190 i 1840 til 1417 i 1847. Også skolevæsenet gik stærkt frem. I den forbindelse kan nævnes, at H P P i 1846 udsendte en dansk bearbejdelse af Calwer-Bibelhistorien under titlen *Udtog af Bibelhistorien.*

Pastor Prahl blev efterhånden stærkt slesvigholstensk sindet. Han underskrev ikke den første petition af 1840 mod danskuddannede præster, men derimod den anden fra 1844, der var skarpere i tonen. Denne nationale holdning blev afgørende for hans videre skæbne (A P T VII, s 155, 158, 301, 363).

14. 1848-50 **Lorenz Poulsen,** f Visby, Medelby 7/6 1810. Fader: Landmd Poul Jessen P. Dim Flensborg 30, imm Kiel 29/4 s å, c Gott 36 (2. kar m A), 14/5 37 sp Valsbøl, 20/12 48 sp Ø Løgum, afsat 27/7 50, 55 Pfarrverweser Brunsbüttel, 27/1 56 diakon Neundorf, 23/6 64 sp N Hacksted, afsk 12/1 76, d Leck 11/1 82.

I 1848 skete der en dansk national vækkelse i Ø Løgum, hvor danskheden navnlig var blevet indplantet af Rasmus Callesen, Lerskov, og hans hustru Anna Eugenia, datter af pastor Peter Kier. L P beklagede i høj grad denne udvikling (iflg præsteberetn til provst Rehhoff 1848-49).

Tiden 1850-1920

Den første sp efter treårskrigen blev *Otto Binzer* (1850-64). Han var ikke nogen markant skikkelse, men afholdt af menigheden. Han omtales hos P N III, s 374-375 som en brav og dygtig embedsmand uden nogen særlig teologisk holdning (St Jørgens-Sørup sogne). De 3 beretninger fra hhv 1856, 1859 og 1863 giver ingen anden oplysning om tilstanden i sognet, end at kirkegangen er god. Da han blev afskediget i 1864, sendte menigheden en deputation til civilkommissærerne for at beholde ham, men forgæves.

Han efterfulgtes af *Peter Oswald Kier* (1864-87). Gensup Bertel Godt er ret kritisk over for såvel hans prædikener som hans katekisationer. I beretningen fra generalvisitatsen i 1874 hedder det, at selv om prædikenen var tilfredsstillende disponeret og udarbejdet, var den meget lidt konkret og noget overfladisk. Foredraget var uden hjertevarme (fühlbares Herz) og stemmen tynd og til tider skrigende. Prædikenen var hverken vækkende eller opbyggelig. Om katekisationen siger han: »Kjer har ingen Idé om at katekisere«.

B G mener ikke, at han er ubegavet, men hans grundfejl er, at han er for overfladisk og udadvendt (1871). En uge før visitatsen i 1874 havde han begravet sin gamle mor og på selve visitatsdagen sit godt toårige barn, nr 3, der var død for ham. Disse begivenheder syntes ikke at have gjort så stærkt indtryk på ham eller hustruen, som man skulle have forventet. B G skynder sig dog at tilføje: »Dog, hvem kan skue i Hjertet (das Herz suchen)«? Han slutter med et ønske om, at P O K dog måtte vende sig noget mere mod det indre.

I 1877 kunne B G spore fremgang: »Denne Gang synes Kjer virkelig at være kommet videre«. Bedringen holdt sig i 1880, hvor det udtales, at pastor K nu har fået et godt virke og en god stilling, ligesom han også kirkepolitisk er blevet mere positiv. Igennem disse år steg også kirkebesøget, men i øvrigt fortæller beretningerne ikke om store begivenheder i sognet. Menigheden er ret kirkelig og sædelig undtagen i Genner, hvor der stadig bosætter sig flere uheldige elementer (1877). Baptister har gjort svage forsøg på at vinde indpas, men forgæves (1880). Pontoppidans salmebog blev anvendt lige til indførelsen af Den sønderjydske Salmebog 1890. Om P O K's senere virke som sp Tønder og provst for Tønder provsti se P N IX B, s 1106 og Særudgaven, s 256.

Fra P O Kier, der i Særudgaven omtales som lærd og travl (han var lic theol og blev dr theol), er gennemgået 5 beretninger til synoden i Åbenrå, 2 – fra hans tidlige embedstid – til hhv general- og specialvisitats. De 2, fra 1868 og 1869, er ganske fyldige, de senere fra firserne ret tynde. Teologisk set lader sig kun det negative udlede af disse kilder, at han *ikke* følte sig knyttet til den i hovedsagen pietistiske kreds omkring bladet *Elias* (se s 29), mens Særudgaven placerer ham på linie med biskop Th Kaftan.

Beretningerne deles i 2 grupper, der behandles særskilt, de 2 ældste for sig, de 5 yngre for sig.

Gudstjenesteordning. Alterbog for Danmark havde været i brug siden 1850, og Kier fortsatte traditionen, således at både altertjeneste, sakramentforvaltning og kirkelige handlinger fandt sted efter denne bog ohne irgend bemerkenswerthe Veränderungen (1868, 69).

Gudstjenestebesøg. Indtil 1848 havde det været skik i sognet, at hver husbond selv kom til kirke hver 14. dag, mens hans tjenestefolk gik til gudstjeneste på de dage, da han ikke selv var til stede. I tiden siden da var skikken delvis gået i forfald (men iagttoges stadig i visse familier), således at nogle af dem, der i sin tid

fulgte den, nu sjældent eller aldrig viste sig i kirken (1868). Gudstjenestebesøget var trods ændringen i de nedarvede vaner dog ingenlunde sparsomt, betegnes i 1869 som temmelig talrigt, og begge beretninger samstemmer i at angive deltagelsen siden 1864 som stadig stigende.

Der holdtes ingen særtjenester.

Altergang. Mens altså de gamle kirkegangssædvaner var i opløsning, holdt skikkene om nadveren sig uforandrede: man gik til alters 2 gange pr år. Ganske vist havde krigen voldt noget afbræk heri, så gnsntallet for altergæster før 1864 endnu ikke var nået, men tallene viser jævn deltagelse med lidt stigende tendens fra 1865 til 1868 (1868, 69).

Menighedsliv. I sognet holdt man efter sædvane katekisation efter prædiken på 5 fasteonsdage. Børnene kom flittigt ved disse lejligheder (deres besøg nedtegnedes i skoleprotokollen!), voksne sjældent, således at fastetjenesterne i hovedsagen var børnegudstjenester. Deres antal var blevet reduceret til 4, efter at sp havde begyndt at eksaminere konfirmanderne sidste onsdag før palmesøndag. Til gengæld havde han indført en nyhed: katekisation med de fremmødte børn på sommersøndage uden altergang. Forældrene opfordredes til at sende deres børn til kirke på disse dage (1868, 69).

Skikkene omkring husandagt og bordbøn var i almindelighed gået af brug. Men, som Kier skriver, »naturligvis findes begge i enkelte religiøst opvakte familier; hos andre oplæser vel husbonden en prædiken, i det mindste på de søndage, da kirken ikke kan besøges« (1868).

Der var *ingen organiseret virksomhed for ydre mission.* Men sp havde en bestemt formodning om, at hvis blot der oprettedes en nordslesvigsk missionsforening, ville ikke få af mghens medlemmer tage del i dens arbejde (1868).

Det flg år skrives om Eliaskredsens virke: »Indre Mission arbejder også hos os på det religiøse livs fremme, dels gennem det udbredte blad »Elias«, dels ved kolportør og »forsamlinger« (den danske benævnelse benyttes). Indflydelsen fra sidstnævnte kan vel ikke antages at være stor. Følger til en tid flere på hinanden, så rører oppositionen på sig, og jeg har endda bemærket had imod dem, men i det mindste kun fra kirkeligegyldig side. Personlig har jeg ingen del i Den indre Mission, men har altid i sådanne tilfælde frikendt den«.

Der holdtes *ingen konventikler,* men für die sogenannte »innere Mission« var der spredt interesse i sognets vestlige del.

For et par år siden havde en ung baptistmissionær holdt foredrag i en beværtning hos et fromt beværterpar, uden at gæstgiverens og den ret talrige forsamling var kommet under vejr med, at prædikanten var baptist. Begivenheden havde en tidlang været emne for sognesnakken, men var nu glemt (1868).

Af *kirketugt* var kun den rest tilbage, at deflorerede brude blev viet uden krans. Kier bemærker hertil pessimistisk: »Jeg er sluttelig kommet til den bedrøvelige overbevisning, at en brud kun undtagelsesvis fortjener sin krans« (1868).

Sædelige tilstande. Drikkeri, banden og sværgen var udbredte fænomener. Det af sp kendte antal af både mandlige og kvindelige drankere var stort. Dog kunne man ikke sige, at sognefolkene gik i overdreven grad på værtshus, slet ikke da i sognets vestlige del, snarere i dets østlige – Genner var i så henseende værst (1868, 69).

Politiske forhold. Skoleungdommen var gennemgående velopdraget, og de unge mennesker var – bortset fra lejlighedsvise politiske vildfarelser, ved valg o l – på ingen måde af natur »særlig stridslystne og rå«. Man kunne derfor håbe på, at den politiske strid ville tage af, måske lidt efter lidt helt dø hen. Den havde allerede, syntes sp, anrettet skade nok (1868). Det flg år kunne han konstatere, at politikken bestandig opvakte mindre strid, skade og uro, og at Guds ord og gudstjenesten navnlig på hans egn das Einigende ausmacht (1869).

Som ovf bemærket er Kiers beretninger fra firserne magre, og der kan følgelig kun gives et højst ufuldstændigt billede af kirkelivet i Ø Løgum i dette decennium.

Gudstjenesteordningen hvilede endnu i 1887 i det væsentlige på *Alterbog for Danmark* og var liturgisk set kun sparsomt udstyret (1887). At det forholdt sig således, *kan* skyldes, at der hverken fandtes orgel eller kirkekor. Trods dette synes kirkesangen at have været ganske god (1883).

Kinderlehre holdtes på fasteonsdage og på sommersøndage uden altergang. Der var gnsn 100 deltagere i fasten, kun 8-12 i sommertiden (1882, 83).

Kirkebesøget karakteriseres almindeligt som recht gut (1880 et passim), yngre mghsmedlemmer mødte ret flittigt op, børn noget mindre (1887).

Menighedsliv. Husandagt kendtes kun ganske enkelte steder, bordbøn var ved at være forsvundet. Trods dette havde Kier til sin glæde erfaret, at sansen for Guds ord ikke var død. Dette var sket, da han i efteråret 1880 begyndte at holde *bibeltimer* i en landsby (formentlig Genner), hvis beboeres kirkebesøg var blevet stadig ringere. Til bibeltimerne kom man flittigt, og taknemmeligheden var stor (1881). Det flg år havde det overmåde gode besøg ved bibeltimerne vist, »at der er lyst til Guds ord til stede«.

1883- beretningen fortæller, at der blev holdt bibeltimer i skolen i Genner hver 14. dag fra oktober til palmesøndag, og 1887 meddeles det, at der i nogle år havde været holdt bibeltimer i 2 skoler med godt besøg. De var bortfaldet i vinteren 86/87, da sp havde været forhindret.

Hele mghen udgjorde en bibelforening (1883), og denne, der havde eksisteret i årevis, havde forsynet særdeles mange familier, skolebørn og konfirmander med hellige skrifter (1887).

Bortset fra bibelforeningen synes det at have været yderligt småt med *foreningsliv.* Provinsialforeningen mod misbrug af stærke drikke havde en afdeling i sognet, men den led af mangel på frugtbare opgaver, da der var ringe lejlighed til drikkeri. Desuden var der ganske enkelte Good-Templars – det var alt (1887).

Der holdtes ingen missionstimer (1883), men der gik enkelte gaver til ydre mission, navnlig til nordslesvigsk missionsforening. Diakonisseanstalten i Flensborg måtte nøjes med et enkelt bidrag (1887).

En enkelt *social foranstaltning* nævnes: syge, navnlig børn, der måtte på hospital, underholdtes ved gaver, der især indkom ved et høstoffer, men der samledes også ind til formålet ved andre lejligheder (1883).

Sektvæsen. En enke og en ung pige i Genner var overgået til baptismen i 1882. Pigen døde snart efter og blev begravet af sine trosfæller uden gejstlig medvirkning. Der holdtes enkelte forsamlinger i enkens hjem, men ingen blev vist »omvendt« (1883). I 1887 meddeles det, at 2 kvinder »i lange tider« havde holdt sig til baptisterne uden dog at være trådt ud af kirken.

Også bornholmerne gjorde strejftog i sognet. De drev kolportage, men havde kun én gang holdt forsamling i et privathjem, ved hvilken lejlighed sp havde afslået at være til stede (1883).

(Generalsuperintendentens arkiv, abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1052, 1053 og 1062, La Åbenrå).

Næste sp blev *Heinrich Wilhelm Petersen* (1887-97). Han var i familie med den kendte lokalpolitiker og hjemstavnsforfatter Nis Callesen på Lerskov, men lige så tysk, som denne var dansk. Han giver selv en skildring af sin tid i Ø Løgum i Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1922, s 109-112. Den må dog nok tages med betydeligt forbehold.

Han nærede frygt for, at hans manglende rutine i at tale dansk skulle blive en hindring for hans valg, men da menigheden alligevel forstod hans valgprædiken bedre end de 2 andre kandidaters, viste frygten sig ugrundet. Han var videre blandt de nordslesvigske præster, der gik ind for 2 danske sprogtimer efter 1888-reskriptets gennemførelse. Da kravet ikke gik igennem, smuglede han danskundervisning ind i konfirmationsforberedelsen.

Men forskellige uoverensstemmelser med Nis Callesen, der var kirkeældste, medlem af provstisynoden og gennem sin svigersøn Hans Friis, Kopsholt, præpareret for den grundtvigske frimenighed, foranledigede ham til at søge forflyttelse til Starup-Grarup. N C måtte i øvrigt fratræde som kirkeældste i den anledning.

Tilsyneladende skete der ingen indgribende forandringer i sognet i hans tid. En beretning til provstevisitatsen i 1890 fortæller, at interessen for såvel ydre som indre mission er behersket. Lægmandsbevægelsen (Lars Birk) har ladet menigheden næsten urørt (Om Nis Callesen se også Biolex IV, s 481-482).

Fra pastor H W Petersen findes kun én – kortfattet – beretning fra 1890 i provstearkivet, de øvrige er fjernet.

Af kirkeligt nyt meddeles kun, at der i 1888 blev afholdt en godt besøgt missionsfest, og at der hverken ønskedes eller holdtes tyske gudstjenester. En enkelt tysktalende familie betjentes dog ved nadveren på tysk.

Den vigtigste meddelelse er den, at tysk ikke i nogen skole i sognet var eneste sprog i religionsundervisningen, således at 4 timer var på dansk, 2 på tysk – som forudset i forordningen af 1888.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053, La Åbenrå).

Den sidste sp inden genforeningen var *Broder Jacob Friedrichsen* (1898-1929). Han var sydslesviger (friser), men ikke særlig tysknational i sin gerning. I slutningen af århundredet indførtes tysk altergang af de kirkelige myndigheder 1-2 gange årligt. Den blev udvidet til 6 gange med katekisation på begge sprog i 1905. Disse nyordninger var et led i den almindelige fortyskningsproces.

B J F gik imidlertid ikke særlig kraftigt ind for den sag. Hans prædiken- og katekisationsudkast til brug for visitatserne er alle udarbejdet på dansk. Videre understøttede han på provstisynoden i 1909 et andragende til fællessynoden om at foranledige udgivet en ny melodisamling til salmebogen for de dansktalende menigheder.

Noget egentligt retningspræg havde han ikke, hvilket passede meget godt til menigheden, der i det store hele var upåvirket af både IM og grundtvigianismen. En undtagelse var Genner, hvor sidstnævnte retning vandt indpas, og et forsamlingshus blev bygget i 1907 ved arkitekt Jep Fink. Ellers hørte i 1904 kun familierne Callesen og Friis til den grundtvigske frimenighed.

Pastor F var ret interesseret i kirkelig statistik og fik på synoden i 1905 vedtaget et forslag om at lade kirkegængernes antal registrere hver søndag. I 1907 blev hans forslag om at gøre denne regel permanent imidlertid forkastet.

I det hele taget blev han opfattet som en vennesæl person, der færdedes meget i sognet, ikke mindst fordi næsten alle dåbshandlinger stadig foregik i hjemmet, og fik mange gode kontakter. Kun under krigsårene 1914-18 var hans sind mere trykket. Han mistede også selv en søn (Åbenrå provstearkiv; pastor Tage Morsings optegnelser).

Pastor Friedrichsens ovf omtalte interesse for tal giver sig naturligvis til kende i hans 3 indberetninger til synoden i Åbenrå (1909, 15, 17). Beklageligvis findes det statistiske bilag til 1915-beretningen ikke mere i provstearkivet.

Gudstjenesteordning. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede liturgi siges i 1909 at have været gennemført i hovedtjenesten i årevis. Ved de tyske Nebengottesdienste – 6 pr år – brugtes en afkortet form. I faste- og trinitatistiden var der katekisation med børnene om søndagen (1909, 15).

Gudstjenestebesøget – opgjort på grundlag af nøjagtige tællinger – var svagt faldende fra 1909 til 1915, hvorefter det faldt stærkt i 1916. Ved de tyske tjenester var besøget (1909) sehr dürftig, senere (1915) betegnes det som ringe.

Menighedsliv. Hver vinter holdt sp bibeltimer og passionsandagter i skolerne. I 1915 betegnes besøget som godt. Selv i vinteren 1916/17 fortsattes denne virksomhed, nu suppleret med Betstunden (1909, 15, 17). Desuden var der i sommerhalvåret månedlige konfirmandforsamlinger i prg (1909, 15, 17).

Helligdagsfreden respekteredes almindeligvis (1909, 15), men sp klager i de samme beretninger over de lange kirkeveje – henad halvdelen af mghen havde 6 km til kirken, der desuden endnu i 1909 ikke kunne opvarmes (de flg beretninger antyder ingen bedring m h t varmen). Alt dette var selvfølgelig til hindring for kirkegangen.

For *ydre mission* virkedes der især ved gaver til Breklum, men også nordsl missionsforening nød nogen støtte. Når det var muligt, holdtes der årligt en lille missionsfest. For Gustav-Adolfforeningen var interessen ringe (1909, 15).

Rent en passant meddeler 1915- beretningen, at der gennem nordsl forening for IM holdtes mange forsamlinger i sognet, men mere erfares ikke om denne sag.

Diakonisseanstalten i Flensborg – kendt gennem menighedssøstrenes arbejde – havde mange venner (1909). Ikke mindre end 6 unge piger fra Ø Løgum var blevet diakonisser. – Andre anstalter var ukendte (1915). Dog fik vajsenhuset i Kropp nogle gaver (1909), og asylforeningen havde nogle medlemmer (1915).

For afholdssagen arbejdede Good Templar i Genner (1909), senere kom en Blåkorsforening til, men hidtil havde den ikke haft succes (1915). Måske skyldtes dette, som samme beretning fremhæver, at mådehold og sparsommelighed var fremherskende dyder i sognet, og druk var sjælden.

Egentligt *sektvæsen* fandtes ikke, men 5 familier (10

personer) var grundtvigianere (1909), og de tog overhovedet ingen del i det sognekirkelige liv. Iflg 1915-beretningen søgte de at vinde tilhængere, og nu siges det, at de *næsten ikke* tog del i kirkelivet.

De sociale tilstande betegnes som ret gunstige. Der var kun lidt virkelig armod (1909, 15). Den hyppige skiften bopæl ved handel havde vel en uheldig indflydelse på kirkelivet (1909).

Krigen præger så at sige ikke Friedrichsens beretninger fra 1915 og 1917. Den sidste meddeler kun, at der var holdt militærgudstjenester 4 steder: i kirken, skolen i Genner og 2 fangelejre.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, 1055, La Åbenrå).

Tiden efter 1920

Afstemningen om valg af ny præst eller ikke fandt sted i Ø Løgum søndag før julen 1920; det var det sidste sogn i provstiet, hvori der skulle træffes afgørelse om præstevalg. B J F havde ikke lagt skjul på, at han gerne ville blive, og han regnede formentlig med at få flertal for sin forbliven. Alligevel var der under krigsårene vokset en ret stor kreds op, der var utilfreds med det kirkelige dødvande, sognet befandt sig i, og som håbede på et nybrud med en dansk sognepræst. Resultatet blev, at pastor Friedrichsen fik et meget knebent flertal for sin forbliven, 267 stemmer mod 260.

Dette udfald vakte imidlertid betydelig modvilje. Provst Marius Nielsen, sp Ensted, skal have sagt bagefter: »Det er det mest tragiske, jeg har været med til, for de andre steder, hvor en tysksindet præst var blevet genvalgt, var der dog altid en fraktion, der viste glæde over at stå som sejrherre og slog kreds om manden, de fik lov at beholde. Men her var der ikke et menneske, der viste glæde over resultatet, ikke engang tyskerne« (Jens Kristensen: Dansk lærer i Øster Løgum. Sdj månedsskr 1973, s 347-359). Mindretallet på de 260 nedsatte et udvalg, der henvendte sig til den lige tiltrådte sp N P Nielsen, Vedsted, med opfordring om at han måtte blive dets præst. Disse menighedsmedlemmer havde nemlig fået den fejlagtige opfattelse, at de som et dansk mindretal måtte have samme krav på støtte i kirkelig henseende som et tysk. I nabosognet Løjt betjente således Friedrichsen et sådant mindretal uden udgifter for det. Det lykkedes imidlertid ikke udvalget at overbevise kirkeministeriet om lovmedholdeligheden af denne analogi, men det strakte sig dog efter provst Nissens og provst Nielsens anbefaling til at yde halvdelen af udgifterne til den fremmede præst. Sp N P Nielsen indvilligede i det ønskede, og ordningen med de 2 præster fortsatte med pastor Friedrichsens indforståelse indtil dennes afsked i 1929 (N P Nielsen: Fra bondedreng til grænsepræst. Erindringer og oplevelser fra et langt liv, 1966, s 212-214). N P Nielsens tilstedeværelse betød utvivlsomt en gevinst for grundtvigianismen i disse år, som det også fremgår af Kirkelig Håndbog. En KS-gruppe lededes af Cl Good, Genner. IM bestod af en fasttømret kreds på 50-60, der også fik en fast ordning med en gudstjeneste hver tredje søndag i måneden med tilkaldt præst indtil 1929 (J K i Sdj månedsskr 1973, s 419).

Pastor Friedrichsens efterfølger og Ø Løgum sogns første danske sp blev *Johannes Ravn* (1929-42). Omtrent samtidig med hans tiltræden gik 20 familier over til den tyske frimenighed i Åbenrå. Et lignende antal søgte dertil endnu i slutningen af 1960'erne. I 1934 fik sognet sit andet forsamlingshus i Hovslund, ligeledes ved arkitekt Jep Fink. Året efter indviedes Genner kirke, et længe næret ønske hos den del af sognebefolkningen gik i opfyldelse (se ndf).

Altergangstallet, der i 1920'rne, formentlig som følge af pastor N P Nielsens indsats, havde ligget omkring 800, faldt til ca 550, et tal, der blev fastholdt de kommende 15-20 år. Kirkegangsprocenten er i 1931 opgjort til 5, og den ændrer sig ikke i de resterende år, der haves oplysninger fra, bortset fra slutningen af 1930'rne, hvor den stiger til 8 for Genners vedkommende.

Lige efter genforeningen bestod menighedsrådet af 7 medlemmer, der fordelte sig med 3 (nærmest) grundtvigske, 3 (nærmest) Centrum og 1 IM. I slutningen af 1930'rne tabte det grundtvigske islæt terræn, medens IM gik frem. C omdannedes til sognekirkelige. Kort før krigen fik ét nazistisk medlem plads i menighedsrådet, men det gled naturligvis ud igen efter besættelsens ophør.

Pastor Ravn døde midt under denne. I nekrologen i Hejmdal 27/11 1942 hedder det om ham: »I Ø Løgum lærte man ham snart at kende som en nidkær præst, der gik op i sin gerning og ofrede sig for det, der havde hans kærlighed og interesse. Han deltog også stærkt i egnens folkelige liv, og da man i 1935 kunne tage den nye smukke annekskirke i brug i Genner, var det pastor Ravn, der havde trukket en stor del af læsset for at få denne sag ført frem. En virksom og vågen præst var han, som også ville gøre et arbejde i den danske sags tjeneste.

Pastor Ravn var grundtvigianer, men dog så moderat, at han kunne synes højkirkelig. Hans barndomshjem var grundtvigsk præget, som også hans hustrus var det, og påvirkningen herfra i forbindelse med to års ophold på Askov havde talt til hans hjerte, så han gerne virkede for disse tanker«.

Den næste sp var *Peter Pedersen* (1943-66). Der foregik ingen dramatiske begivenheder i sognet under besættelsen. Der skete en stigning i altergangstallet fra 550 til 650, heraf de 200 i Genner. P P skriver i 1943, at det kirkelige liv er for svagt, at stilfærdig gudsfrygt præger sognet, der dog i øvrigt er en god arbejdsmark. 10 familier er gået over til Jehovas vidner. Menighedsrådet, der blev udvidet med 6 medlemmer i Genner, fik efterhånden sammensætningen 2 IM og 11 grundtvigske eller uden for partierne, der holdt sig nogenlunde uforandret gennem årene. Nuværende sp er *Tage Morsing* (1967-).

Skolen

Skolevæsenet indtil 1920

Degneskolen i Ø Løgum by er formentlig den ældste skole i sognet, men dens oprindelse kan ikke tidsfæstes. Den omtales i kirkebogen af sp Knud Bruun (4) omkr 1650, hvor han fortæller, at genvordighederne under Wallensteininvasionen 1627 medførte standsning i skolens aktivitet. Den blev genoptaget i 1649.

Samtidig bestod imidlertid bi- eller klipskoler i Genner, Hovslund, Rugbjerg og N Hjarup med lejede lærere. Myndighederne forsøgte ligesom i andre sogne at få disse nedlagt og børnene samlet til undervisning i degneskolen, men forsøget mislykkedes også her. Dog blev skolen i Genner formelt anerkendt p g a den lange vejstrækning på sp Bruuns initiativ.

Provst Troels Arnkiel udstedte 1704 en forordning om, at klipskolerne i Åbenrå provsti skulle lukke og undervisningen centreres i degneskolerne. Han forsøgte videre at finansiere disses forbedring ved en særlig afgift på altergæster, men begge bestræbelser mislykkedes, så alt blev ved det gamle.

Sp Johan Christian Meyland (7) var stærkt interesseret i skoleundervisningen og sendte 1760 en beretning til provst Schmid om skoleforholdene i sognet, hvori han fremhæver de forskellige mangler, herunder ikke mindst lærernes uduelighed og fortrykte kår. Han vedlagde også en plan til en mere hensigtsmæssig skolefordeling. Beretningen fik ingen virkning. De få lærebøger, der blev anvendt, var alle på tysk.

Pastor P Kier interesserede sig som omtalt også meget for skolevæsenet. Hans danske regnebog og verdensbeskrivelse blev indført. Religionsundervisningen drog samtidig nytte af indførelsen af provst Prahls danske bibelhistorie.

De nye skoleordninger i begyndelsen af 1800-tallet vakte stærk modvilje hos beboerne, navnlig voldte sikringen af lærernes indtægter i penge og naturalier stort besvær.

Den indbyrdes undervisning var i årene 1830-50 i gang i alle sognets skoler. I 1840'rne førte den nationale spænding i Ø Løgum, Rugbjerg og Genner til demonstrationer fra elevernes side mod deres tysksindede lærere (Jes M Holdt: Af Øster Løgum sogns skolehistorie. Utr ms).

Lærerfortegnelse, Ø Løgum skole

Arendt Wieding (1732-1802) (1780-1802). Iflg pastor Kier sang han ypperligt, men havde ingen musikalsk kundskab. Han forstod nok at holde skole, men var noget skødesløs i sit embede.

Jørgen Hansen (1766-1827) (1803-27). Han blev i 1823 ramt af et slagtilfælde og delvis lammet, så hans svigersøn lærer Backmann i Hovslund måtte overtage kirketjenesten.

Hans Peter Backmann (1792-1843) (1827-38). Da han var lærer i Hovslund, blev han meget rosende omtalt, men da han var blevet degn i Ø Løgum, blev han drikfældig og af den grund afskediget.

Jørgen Andresen (1806-83) (1838-49) var ivrig slesvig-holstener, men søgte degnekald i Ullerup midt under treårskrigen. Herfra blev han afskediget i 1850. Han blev dog s å degn i Burkal og fortsatte her til 1876.

Jes Dall (1813-92) (1849-86). J D skrev som lærer i Hovslund under på takkeadressen for sprogreskriptet af 1840, men blev senere ivrig slesvig-holstener.

I sin beretning ved visitatsen i 1868 siger Bertel Godt om ham, at han giver meget inderlig (innig) undervisning. Alle skolerne i sognet står i øvrigt efter samme beretning på det for provstiet som sådan og for Nordslesvig i det hele taget gennemsnitlige standpunkt.

Lærerne klager mindre over dårlig skolegang end over mangelen på en dansk læsebog og en større katekismus. De ønsker Balslevs, der findes i alle hjem, taget i anvendelse. B G vil imidlertid ikke strække sig videre end til at erklære, at han intet har at erindre mod den.

D roses igen for sin katekisation i 1871, men betegnes samtidig som en middelmådig sanger, hvorfor den meddelte sangundervisning er mangelfuld. Den samme bebrejdelse rammer i øvrigt også de andre skolelærere.

Rosen gentages i 1874, men i 1877 må såvel han som de øvrige lærere modtage en formaning om at drive undervisningen mere metodisk og anspore børnene til selvstændig tænkning og tale. I 1880 kan B G dog konkludere, at hans opfordring er blevet fulgt og har båret frugt, og anerkendelse heraf bliver givet. Han slutter dog med at sige, at der må ske mere endnu!

Christian Friedrich Buchhard (1844-1918) (1887-1900).

Johann Markussen (1900-20). J M blev ved genforeningen foreslået en forflyttelse til et nordligere sogn af skolerådet. Begrundelsen herfor var, at dér ville hans tyske sindelag ikke være så stor en belastning i forholdet til elever og forældre. Han foretrak imidlertid selv i stedet at flytte til Rendsborg (Jes M Holdt, anf ms; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Jens Kristensen, Sdj mdskr 1973, s 420).

Lærerfortegnelse, Hovslund skole

Lauritz Høg (1776-79)
Lauritz Dahm (1779-82)
Frelle Lorenzen fra Neder Jerstal

Pastor P Kier har kort beskrevet dem alle 3 i Ø Løgums annaler. L H bekymrede sig kun lidet om undervisningen. Han gennemgik udelukkende bibelen, og de større drenge gik ud af skolestuen, uden at han i begyndelsen opdagede det. P K fik overhovedet intet ud af hans undervisning. L D var derimod dygtig og energisk, omend uden tilstrækkelig viden. Endelig var F L uvidende, udygtig, umoralsk og sorgløs (selvbiografien, s 55 ff).

Falle fra Vejstrup
P Kier (1786-89) (1791-93)
Rasmus Hansen Dahm (1745-1821) (1800-10)

Heller ikke han får nogen god karakteristik af P K, der siger: »Han var stridbar, herskesyg og ilde lidt og spottede religion og moral«. Alt gik dårligt for ham. Han var oprindelig landmand, men det gik tilbage for ham, hvorfor han søgte lærerstillingen. Efter 10 års forløb kedede dette arbejde ham dog så meget, at han frivilligt søgte sin afsked og døde i stor fattigdom. Hans efterfølger blev *Hans Peter Backmann* (1810-27), der var den første lærer i H under den nye skoleordning. Han bliver rosende omtalt af P K, der selv havde undervist ham, men senere skejede han ud som degn i Ø Løgum by, jfr ovf.

Nis Jepsen Taagholm (1802-39) (1827-39)
Jes Dall (1839-49)
Hans Hansen Jensen (1820-1905) (1849-82)
Carl Frederik Pedersen (1854-1913) (1882-87)
Hans Petersen (1860-1929) (1887-99)
Magnus Degn (1873-1937) (1899-1909)
I hans tid fik Hovslund skole ny bygning i 1908.
Hans Nikolaus Erichsen (1882-1960) (1909-13)
Heinrich Krüdener (1913-19)
Jørgen Henrik Henriksen (1919-21)

Rugbjerg

I begyndelsen af 1800-tallet skulle der, ligesom i Hovslund, ansættes en fast lærer ved den nybyggede skole i R. Det blev *Søren Elias Holm* (1776-1840)

(1803-14), der i kort tid havde været løs lærer i Hovslund. Han var iflg P K dygtig og tegnede og fik udgivet et atlas, der blev brugt i mange skoler også uden for sognet. Landkortene i Kiers verdensbeskrivelse er ligeledes tegnet af H. Siden blev han sindssyg, måtte afskediges og levede sammen med sin familie i sine sidste 25 år i dyb fattigdom.

Men i øvrigt skiftede lærerne ved Rugbjerg skole så hyppigt, at det næppe har nogen interesse at give en opremsning af dem. En ny skolebygning blev opført i 1893.

N Hjarup

Der skal have været biskole i N Hjarup allerede i 1600-tallet, men den blev på et ikke nærmere bestemt tidspunkt nedlagt og børnene overtaget af skolen i Rugbjerg. Føst i 1893 blev den genoprettet og fik ny bygning. Lærerrækken forbigås dog p g a den hyppige vekslen. Den sidste, *Hans Andersen Iversen* (1919-55) fungerede lige til sammenlægningen i 1955.

Genner

Den sidste af de oprindelige klip- eller biskoler i Ø Løgum er skolen i Genner. Der tales om et skolehus allerede i 1704, der dog blev ombygget og udvidet i 1769. Pastor Kier fortæller om en af de første kendte lærere, *Niels Jokumsen (Donner)*, der i hvert fald fungerede i 1780'erne, at han var en lærd mand, der også underviste i aritmetik og geometri. Genner synes ikke at have været så dårligt forsynet med kvalificerede lærere i den tid som de andre landsbyer. Skolen blev 2-klasset i 1862.

Den første lærer efter 1864 var *Claus Jørgen Marxsen* (1836-88) (1861-75). Pastor P O Kier giver ham og andenlæreren, *Erik Pedersen Morthorst* (1840-1908) (1862-66), følgende karakteristik: »Læreren for 1. klasse i Genner, Marxsen, er rolig, velvillig og klar og er just gennem disse egenskaber egnet til at give børnene de velbegrundede kendskaber til religionen, som jeg har glædet mig over ved den sidste konfirmation. Lærer Morthorst er måske endnu mere duelig end sin kollega til fuldstændig at udtømme et emne fra katekismen og at udvikle dogmatiske sætninger med logisk klarhed« (de samme kilder som før).

Der foreligger en skolematrikel for Genner fra 1874. Børnene på øverste og mellemste trin hører til 1. klasse, som førstelæreren underviser. Den laveste klasse undervises af præparanden. Skolen blev i 1873-74 besøgt af 107 elever. Begge klasser har 30 timer ugentlig. Håndarbejdsundervisningen bliver forestået af en ueksamineret lærerinde. Drengene i øverste klasse får gymnastik i 2 ugentlige timer.

Den næste førstelærer, *Nis Petersen Lycke* (1852-1928) (1875-85) fæstnede sig ikke særligt i folkemindet; det gjorde derimod hans efterfølger *Peter Boisen Bau* (1853-1936) (1886-1920). Han fik det eftermæle, at han var meget streng, men var i øvrigt værdsat for sit danske sindelag, som han dog ofte var tvunget til at skjule.

I 1904 blev den gamle skolebygning erstattet af en ny. Forinden var dog foregået en tovtrækning mellem landsregeringen og skoleforstanderskabet i Genner om bygningens finansiering, idet sidstnævnte ikke mente sig økonomisk velfunderet nok til på kort sigt at fremskaffe et ønsket byggefond (skoleleder A L Jessens utr ms om Genner skole).

Tiden efter 1920

Ved genforeningen bestod således stadig de i over 200 år kendte 5 skoler i Ø Løgum sogn. Hertil kom imidlertid i 1924 en sjette, nemlig skolen i Hovslund stationsby, der havde udviklet sig kraftigt.

Som følge af det tyske islæt i Hovslund blev denne landsbyskole delt i en dansk og tysk afdeling. Førstelærer i den første blev *N P Nielsen* (1921-45), han efterfulgtes af *Kristen Pahuus* (1945-55). Den anden blev definitivt ophævet efter besættelsen. Sidste enelærer var *K Behrends*.

Ved den gamle degneskole blev *Jens Kristensen* (1920-55) ansat som førstelærer. Han har i artiklerne Dansk lærer i Øster Løgum (Sdj månedsskr 1972, s 186-198; sm 1973, 347-359 og 418-423) givet en malende skildring af overgangen fra tysk til dansk.

Rugbjerg skole blev først ledet af *Sigurd Anker* (1920-41), derefter af *P Randlev* (1941-47) og sluttelig af *Jes M Holdt* (1947-55).

Genner skole blev indtil 1922 ledet af *J M Barslund*, derefter af *V Jørgensen* (1922-62), og førstelærer ved N Hjarup skole var *Hans A Iversen* (1920-55).

Da folkeskoleloven 1937 havde givet adgang til oprettelse af nye fællesskoler, blev den gamle idé om en sammenslutning af sognets skoler aktuel igen. Nogle mente, at en sognedækkende centralskole i Hovslund stationsby var den ideelle løsning, men Gennerboerne holdt på, at afstanden dertil begrundede en ret for dem til at bevare deres egen skole.

Krigen og besættelsen satte en foreløbig stopper for sagens behandling, og først i 1951 blev den genoptaget. Resultatet blev, at sognet fik 2 skoler, nemlig vestersognets i Hovslund stationsby og østersognets i Genner (hhv v arkitekt Nielsen og arkitekt Gubi), der begge blev indviet i 1955. Alle de øvrige skoler blev nedlagt. Efter flere nyere udvidelser har Genner skole 1978 111 elever i 7 kl (1-7) og 7 lærere (Fl *Adelhold Laurids Jessen*, f 1927, tilknyttet skolen siden 1949, som fl siden 1962) og Hovslund fællesskole 132 elever i 8 kl (1-7) og 8 lærere (skoleinsp *Albert B Mikkelsen*, f 1916, tilknyttet skolen siden 1946, som skoleinsp siden 1955) (A L Jessen, nævnte ms. Den danske Skolehåndbog 1944 ff).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 gr, 3 C, 1 IM; 1934 4 gr, 2 C, 1 IM; 1945 1 gr, 3 sognekirk, 2 IM, 1 nazist; 1953 12 gr eller up, 1 IM (valg i Ø L); 11 gr eller up, 2 IM.

Folketal 1860 1574, 1910 1762, 1921 1829, 1955 1829, 1970 1871 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling), 1976 2050 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1976).

Antal altergæster 1926 808, 1934 550, 1942 550, 1954 650 (450+200, 1966 ingen oplysn.

IM-smf (50 medl, sidst kendte fm gdr Anton Vestergaard, N Hjarup); kirkebl; skolegården »Strandgården« Genner.

20 familier tilh frimgh, enkelte familier Jehovas Vidner.

Kirkebygningerne

Øster Løgum

Den hvidkalkede, skifertækte kirke, der ligger tæt øst for hær- eller oksevejen, består af kor (hvortil tidl hørte en apsis) og skib fra romansk tid samt 3 sengotiske tilbygninger, nemlig vestforlængelse, sakristi i nord og tårn i vest. Koret og triumfmuren er bygget af omhyggeligt huggede granitkvadre, skibet af rå kamp, alt over en profileret sokkel. Samtidig med skibets forlængelse rejstes et nyt tagværk over hele dets flade bjælkeloft. Tårnet, der har sadeltag og gavle i øst-vest, og hvis nuværende udseende hovedsagelig stammer fra 1717, fik ved ombygningen i 1853 dør i vest til underrummet, der fungerer som våbenhus fra restaureringen i 1941. Det tidl våbenhus blev da nedrevet. Et solur af granit er opsat på vestforlængelsens sydmur. Kirkebygningen har i øvrigt gentagne gange gennem århundre-

Haderslev Stift er det tiende og sidste bind af Dansk Præste- og Sognehistorie, der omhandler præsterne og sognenes kirkelige og folkelige historie især med henblik på tiden efter 1850; desuden meddeles præsternes data, hovedtræk af sognenes topografi og skolehistorie og oplysninger om kirkerne.

Af de foregående bind kan følgende hefter leveres:

Københavns Stift (i alt 8 hft.)	hft. 2-5 og 8
Fyns Stift (i alt 9 hft.)	hft. 1 og 3-9
Roskilde Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 9-11
Lolland-Falsters Stift (i alt 4 hft.)	hft. 3
Århus Stift A (i alt 8 hft.)	hft. 1, 4-5 og 7-8
Århus Stift B. Randers Amt (i alt 9 hft.)	komplet og hft. 1-2, 4-7 og 9
Viborg Stift (i alt 12 hft.)	hft. 1 og 12
Ålborg Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 11
Ribe Stift (i alt 17 hft.)	hft. 1-6, 8, 10-14, 17 og registerhæfte

Ribe Stift, særudgave (den sønderjyske del, i alt 6 hft.) komplet.

Pris: 30 kr. pr. hefte. Særudgaven leveres komplet for 100 kr. ved bestilling af Haderslev Stift. Dens hft. 4, 5 og 6 dækker Ribe Stifts hft. 15-16, som er udsolgt. Et supplementshefte, udg. 1974, der ajourfører Københavns og Helsingør Stifter, kan leveres for 50 kr.

I redaktionen medvirker cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8204799 (tlf. 02 - 87 95 36).

Subskriptionspris: 55 kr. Uden subskription: 70 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering.

Special-Trykkeriet Viborg A